

Списание за библиотечни и информационни науки,
книгознание и литературна история

БИБЛИОТЕКА

ГОДИНА XXII (LXI)

4'2015

ГЛАВЕН РЕДАКТОР **АСЕН** ГЕОРГИЕВ

РЕДАКТОР **ПЕТЪР** ВЕЛИЧКОВ

КОРЕКТОР **НАДЯ** КАЛЪЧЕВА

ПРЕДПЕЧАТ **ГЕОРГИ** ИВАНОВ

СНИМКИ **ИВАН** ДОБРОМИРОВ

КОРИЦА **ХРИСТО** КЪРДЖИЛОВ

ПЕЧАТНИ КОЛИ 10,5. ФОРМАТ 70×100/16. ТИРАЖ 270

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“. 1037 СОФИЯ,
БУЛ. „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ 88

ТЕЛЕФОНИ НА РЕДАКЦИЯТА: 9183 220, абонамент и продажби 9183 152

E-mail: a.georgiev@nationallibrary.bg; peturveli4kov@abv.bg

ПЕЧАТНИЦА НА НБКМ. СОФИЯ 2015

РЪКОПИСИ НЕ СЕ ВРЪЩАТ. ISSN 0861-847X

На корицата: Читателка пред Националната библиотека

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.ист.н. Иван Илчев
проф. д.ф.н. Боряна Христова
проф. д.ф.н. Анка Гергова
проф. д-р Кирил Топалов
проф. д.изк. Симеон Недков
проф. д.ф.н. Красимира Даскалова
проф. д-р Ирена Петева
проф. д-р Стоянка Кендерова
доц. д-р Александра Дипчикова

РЕДКОЛЕГИЯ

гл. редактор Асен Георгиев
редактор Петър Величков
членове:
проф. д-р Алберт Бенбасат
проф. д.ф.н. Оля Харизанова
проф. д.с.н. Цветан Давидков
проф. д.ик.н. Желю Владимиров
проф. д.ф.н. Николай Аретов
доц. д-р Людмила Андреева
доц. д-р Владя Борисова
доц. д-р Антоанета Тотоманова
доц. д-р Цветанка Панчева
доц. д-р Елисавета Мусакова
д-р Анета Дончева
д-р Калина Иванова
Росица Чернокожева

СЪДЪРЖАНИЕ

КНИГОТЪРГОВИЯ

АЛБЕРТ БЕНБАСАТ

КНИГОТЪРГОВИЯТА: ПРАВИЛА, ПАРАДОКСИ, ПОЖЕЛАНИЯ..... 5

АНГЕЛ МАНЧЕВ

БАРИЕРИ ПРЕД КНИГОТЪРГОВИЯТА ПО ИНТЕРНЕТ 15

МАЛИНА ДИМИТРОВА

КНИЖАРСКИТЕ ВЕРИГИ – СЪЗДАВАНЕ НА ИМИДЖ
И МАРКЕТИНГОВИ МАНИПУЛАЦИИ 20

ЧЕТЕНЕТО ПРЕЗ ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ

ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА

ИМА ЛИ ПОЛОВИ РАЗЛИЧИЯ В ЧЕТЕНЕТО? 33

ДИАНА ХРИСТОВА

ЧЕТЕНЕ И ЕМПАТИЯ 47

МАРИАНА МАНДЕВА, ДИЛЯНА ГАДЖЕВА

УЧИЛИЩЕТО И БИБЛИОТЕКАТА – ЗАЕДНО В УСИЛИЯТА
ЗА „ПРЕПОДАВАНЕ“ НА ЖЕЛАНИЕ ЗА ЧЕТЕНЕ (1. КЛАС) 56

СНЕЖАНКА СТОЯНОВА

ИНТЕГРАТИВНИТЕ ВРЪЗКИ – ПРЕДПОСТАВКА ЗА УСПЕХ
В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЛИТЕРАТУРА..... 61

СПЕЦИАЛИЗИРАНИТЕ БИБЛИОТЕЧНИ СБИРКИ И ТЯХНОТО ОПАЗВАНЕ

ВЕРА БОНЕВА

(ДИС)КОМФОРТЪТ НА КНИГАТА В МУЗЕЙНИЯ ФОНД 64

СЪБИТИЯ

ВАЛЕРИЯ ЙОРДАНОВА, РЕНЕТА КОНСТАНТИНОВА

ЗМЕЙ ГОРЯНИН – НЕПОЗНАТИЯТ 75

МИНАЛО

ДЕВОРА ПЕТКОВА

СПИСАНИЕ „ПЧЕЛИЦА“ И ОПИТ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ДЕТСКИЯ СВЯТ
ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО И НАЧАЛОТО НА XX В. 79

РАДОСЛАВ СПАСОВ

БЪЛГАРИТЕ ЗАТОЧЕНИЦИ В КРЕПОСТТА АКРА (АКИЯ) И БРИТАНСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА	94
---	----

ПРОФЕСИЯ

СОЪА СТРЕЗОСКА-ВЕЛЈАНОВСКА

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НА БИБЛИОГРАФИЈА: МАКЕДОНИКА, БУГАРИКА, СЕРБИКА, КРОАТИКА, СЛОВЕНИКА. БИБЛИОГРАФСКИ ИЗВОРИ И КРИТЕРИУМИ НА СЕЛЕКЦИЈА	103
---	-----

ЕЛИЗАБЕТА ГЕОРГИЕВ

ЛЕСЕН ДОСТЪП ДО ОМБУДСМАНА. КАК БИБЛИОТЕКИТЕ В СЪРБИЯ СТАНАХА ПАРТНЬОРИ НА ОМБУДСМАНА	111
--	-----

ОТКЛИК

МИЛЕНА КОЛЕВА-ЗВЪНЧАРОВА

БОЛНИЦИ ЗА БЕДНИ И ПРЕСЕЛНИЦИ В ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ	116
--	-----

НИКОЛАЙ АРЕТОВ

ДВЕ ЦЕННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРЕВОДИТЕ ОТ АНГЛИЙСКИ	118
---	-----

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ДНЕВНИЦИ 1933–1992	123
--------------------------	-----

Всеки автор получава по 1 брой от списание „Библиотека“, в който е поместен негов текст. Хонорари се изплащат само на поръчани материали.

Приемен ден за автори – сряда от 14 до 15 часа.

Списание „Библиотека“ се издава от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Действителен собственик – Министерство на културата на Република България.

КНИГОТЪРГОВИЯТА: ПРАВИЛА, ПАРАДОКСИ, ПОЖЕЛАНИЯ

АЛБЕРТ БЕНБАСАТ

BOOK TRADING: RULES, PARADOXES, WISHES

Albert Benbassat

SUMMARY

Despite the economic crisis chains of bookstores in Bulgaria grow. Bookstores and chains created a number of publishers. Who wins the most along the chain author-publisher-trader? According to the logic of the bookselling business in the country, most winning are the traders. Then comes the publisher and finally – the author. The publisher is dependent on the retailer, which in most cases do not pay cash (or through a bank respectively) and periodically account books sold. To sell its production, the publisher is forced to woo traders and rewarded them richly with so-called discounts. This trade discount in Bulgaria is extremely high and already tends to fifty percent of the price of the book. The monopoly of booksellers is one of the reasons that major publishers create their own bookstores.

Bulgarian book trading is currently carried out through five main channels: a chain of bookstores, independent bookstores, stalls, fairs and bazaars, internet. In this article, each of these is discussed separately. The analysis focuses on their positive and negative aspects as well as the standout trends in their development.

Just one example: Bookstore chains in the country can afford to sell below the cover price, „promotional“, which is attractive for the customer. But they also kill the small business that can not afford it. The reason of course is the lack of protective mechanisms, as in the US and most European countries. Bookstore chains do not respect traditional publishing rule in Europe – the fixed price of books.

Книжарницата е храм. Но е храм, в който се търгува. Защото, ако изгоним търговците, както е направил Исус Христос, няма да го има и храмът. В самата природа на книгата като (масово)комуникативно средство, е заложено това нейно триединство: *дух, тяло и стока*.

Кой печели най-много по веригата *автор–издател–търговец*? Логично е да се отговори – издателят. Или авторът. Но логиката в книжния бизнес у нас е друга. Най-много тук печели *търговецът*. След това идва издателят. А авторът е най-накрая. За него – ако остане. Аритметиката, която се прилага, е следната. За да платят на своите автори, издателите трябва да си вземат парите от търговците,

задлъжняват и на печатниците, а те, от своя страна, дължат на фирмите, които ги снабдяват с материали и консумативи... Порочен кръг. Обаче негативите обират най-вече издателите. Обявяват ги за капиталисти-потосмукачи, живеещи на гърба и на бедните автори, и на потребителите, които плащат прескъпо за лошо направени книги. Накажете ги! – често крещат по форумите и блоговете. – Пускайте пиратски версии на книгите им в интернет, за да четем без пари.

Издателят е зависим от търговеца, който в повечето случаи не му плаща кеш (респективно банково), а периодично отчита продадените книги. За да реализира своята продукция, издателят е принуден да ухажва търговеца, да му се кланя дори, да го възнаграждава богато и пребогато с т.нар. търговска отстъпка. По този начин той си осигурява навременни постъпления, пък били те и под нивото на морално допустимите. Въпросната търговска отстъпка у нас е гигантска, вече клони към 50% от коричната цена, особено при книжарските вериги, които реализират най-висок оборот в бранша.

Нека се върнем около четвърт век назад във времето. Държавно книгоиздаване, държавна книготърговия. Всичко в един джоб, ако перефразираме Карел Чапек: от единия в другия джоб. Като и в двата случая джобът е на държавата. Правилата са следните – Държавното предприятие „Книгоразпространение“ изкупува от издателствата целия им тираж, удържайки си твърдо фиксираната отстъпка от 25%. След което го продава в собствената си национална търговска мрежа. Ако не го продаде, което е твърде вероятно, особено при книгите с идеологическо съдържание, стоката залежава. След време остатъците биват бракувани и претопени, а загубата е за сметка на държавния бюджет.

След 1989 г. този механизъм се променя. Държавната книготърговия бързо е разрушена, частната първоначално е дребна, пласьорска, улична, но сетне влиза на закрито, постепенно придобива размах, докато завладява целия книжен пазар.

Българската книготърговия понастоящем се осъществява чрез пет основни канала, повечето от които се захранват от т.нар. книжни борси, иначе казано – търговци на едро. Тези канали са: книжарските вериги, самостоятелните книжарници, сергиите, панаирите и базарите на книгата, интернет. Има, разбира се, и други способности за книготърговия, каквито са директните продажби (от офиса на издателството), книгопощата, имейл продажбите, продажбите от врата на врата, продажбите книга + вестник/списание и др.

Книжарските вериги

Те прохождат в началото на прехода, но към края на 90-те години вече господстват на книжния пазар, а понастоящем напълно го владеят. Съсредоточават своите обекти в столицата и по-големите градове, избирайки места, където човешкият поток е най-голям, в съседство с други търговски и развлекателни обекти, събиращи значителна клиентела. Все пак хронологично първа е веригата „Хеликон“, тръгнала през 1992 г. от Бургас, но постепенно разроила книжарниците си в София, Пловдив, Русе, В. Търново, Шумен, Варна... Следват (не по реда на възникването им) „Пингвините“ (фалирала), „Буквите“ (фалирала), Booktrading, Orange Centre, „Книгомания“, „Сиела“, „Хермес“, „Приатели“, „Колибри“, а напоследък

книжните центрове като „Пъблик“, „Гринуич“ и „Букпойнт“... От приблизително 70 млн. лева оборот в книжния бизнес днес веригите реализират около 70–80%.

Напук на икономическата криза напоследък у нас се нароиха нови книжарници, доста от които собственост на вериги и водещи издателства. Че нявгашни киносалони се преустроиша в базари и бутици се набиваше на очи през 90-те години на миналия век. Тогава – знаем – книжарниците просто изчезнаха, дивашки приватизирани и превърнати в кръчми и бутици, а книгата стана уличен клошар. Но не може да не ни впечатли, че сега тези бивши кина и бивши базари се превърнаха в модерни книжни магазини, съперничейки си с най-доброто от тоя род по света. С появата на моловете книжарските вериги, с участието пак на издателства, стъпват и там. Тук трябва да се отчете пионерската роля на ИК „Сиела“, която бързо успява да завладее и разработи тази пазарна ниша.

Какво означава това пришествие? Може би, че издателският бизнес просперира, че читателската (респективно клиентската) маса е нараснала, та има нужда от повече търговци? Не бих се заклел в подобно твърдение. В условията на криза доста от родните издателства свиха продукцията си, някои дори фалираха. Тиражите продължават да падат, а цените бавничко вървят нагоре. Тогава?! Обяснението на книжарския „бум“ трябва да търсим, първо, в поведението на самите търговци. Отстъпката, която те прибират, стана неприлично голяма, което значително ощетява издателите, принуждава ги да завишават цените на книгите, за да запазят все пак прилична печалба за себе си. От друга страна, някои „забравят“ да се издължават на издателите, проточват плащанията с години, помежду им започват съдебни дела с неопределен във времето и неясен завършек.

Разрастването на книжарските вериги (и книжни центрове) чрез включването на издателства, както и превръщането на някои вериги в „паралелни“ издатели („Книгомания“, „Хеликон“) се извява като сравнително нов феномен в родната книготърговия. Това не е „завръщане“ към възрожденско-следосвобожденския модел на книжен бизнес, когато *издател* и *книжар* са покриващи се понятия¹ (напр. „Христо Г. Данов“, „Драган Манчов“), т.е. издателите създават книжарници, за да пласират продукцията си, която няма как иначе да се продава. Макар и кореспондиращ с традицията, моментът е нов, защото бизнес условията са крайно различни. Чрез въвеждането на собствена търговска мрежа (възползвайки се от кризисното падане на наемните цени) издателите, първо, се стремят да се освободят от монопола и опека на едрите книжари. Друг, макар и не така често срещан момент, е изграждането на печатница към издателството. Така *цикълът на производство и разпространение на книгата се затваря*, придобива се независимост, а и бизнесът се разширява, обхващайки и контролирайки пътя на книгата от ръкописа до пазара. И още нещо – в асортимента на продажбите си издателите книжари освен собствената си продукция включват и продукцията на много други издателства, т.е. превръщат се в пряк конкурент на довчерашните монополисти книготърговци – запазвайки приоритета при пласирането на собствените си за-

¹ Вж. също: **Загорев**, Васил. Българската книга (1878–1912). от възрожденския идеал до комерсиализацията. София: За буквите – О писменехъ, 2014, с. 133–136.

главия. Доколко този процес представлява честно реструктуриране и преразпределяне на пазара и доколко има тъмни петна е предмет на отделен разговор.

Книжарските вериги са най-лоялни към „едрите“ книгоиздатели, т.е. тези, които пускат големи количества книги, предимно масови – с други думи, касови. Малките издатели (тези с по 5–10 книги годишно), както и тези с неликвидни заглавия в малък тираж (в т.ч. научни и университетски), нямат никакъв шанс в този бизнес. От тях не се печели, тъй че крупните търговци почти отказват да продават книгите им, а ако ги вземат, не бързат да им отчитат продажбите. Това е меко казано. Защото в повечето случаи те въобще не се издължават на тези издателства. Не ги е страх от последиците, от евентуални съдебни дела и пр., знаят, че бедният малък издател трябва да потроши огромни пари и време, за да постигне справедливо възмездие, ако изобщо го постигне.

Специализираните издания по правило заемат най-непредставителното място в големите книжарници. Питате за някое. Няма го, макар че е излязло тая година. Казват ви, че е изчерпано откъм тираж. Което е измислица. В склада на издателството е пълно с екземпляри от въпросната книга, но търговецът не поръчва. Защото първо трябва да изплати продадените бройки, сетне да зареди с нови. Защо не го прави ли? Просто няма интерес, научните, университетските, въобще специализираните книги се харчат бавно, а трилърите, фентъзито и вампирските хоръри са бързооборотни.

Книжарските вериги у нас си позволяват да продават под коричната цена, „промоционално“, което за клиента е привлекателно. Но така те изияждат малката конкуренция, убиват малкия бизнес. Причината, естествено, е липсата на защитни механизми, както е в САЩ и повечето европейски страни. Книжарските вериги не спазват традиционното за книгоиздаването в Европа правило за фиксираната цена на книгите. То се приема като гарант за опазването на свободната конкуренция между едрия, средния и дребния книготърговски бизнес. „Приема се още – подчертава Петранка Филева, – че така ще се гарантира по-дълга и по-широка дистрибуционна мрежа и следователно, ще се увеличи достъпът на читателите до желаната книга. Това съответно ще увеличи продажбите и вероятно ще допринесе за културното развитие на общността.“² На родна почва тези препоръки не важат, защото едрите „верижни“ търговци знаят, че те нямат законова регламентация нито на европейско, нито на българско равнище. Дупките в законодателството (например фиксиране на максимално допустимата търговска отстъпка) стимулират разрушителния процес – веригите пускат каквито си искат „промоционални“ отстъпки.

Красивите книжарски магазини те канят да прекараш интимни моменти с богат избор от заглавия, да изпиеш нещо ободряващо, дори да хапнеш, а нерядко и да общуваш с писател, художник, музикант... Но да погледнем първо отвън. Пред входа са изнесени кошове с преоценена продукция, обявена като „промоция“. Книгите са по 5 лв. всяка, но са така разхвърляни из кошовете, все едно си на битпазар. Никакво уважение към тази все пак благородна стока.

² Филева, Петранка. Стойностната верига в книгоиздаването – размествания в динамична пазарна среда. – В: *Книгоиздаване по време на криза*. сборник с доклади. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 49. (под печат)

Влизаме вътре. Спокойно, топло, приятно. Можеш да се усамотиш и да прекараш часове с книга в ръка. В тематично и жанрово отношение диапазонът на предлаганото е широк (някои вериги гордо изтъкват, че разполагат с 50 000 заглавия!). Но преобладава т.нар. масова книжнина – от кримката и трилъра до езотериката, магията и наръчниците за преуспяване в бизнеса. Това са и заглавията, които най-много се рекламират и препоръчват на най-централните места. Намират се и доста български автори – не като качество, а като количество. Питаш се обаче къде е българската класика, многотомните издания. Те са голяма рядкост, понеже над 20 години не се издават; както знаем, инвестицията е скъпа, коричната цена висока, тъй че никой не купува. Такива неща в цял свят се субсидират от държавата, за да бъдат всеобщо достъпни. Не и у нас.

Самостоятелните книжарници

Те могат да се подразделят на търгуващи с *нови, секънд хенд* и *антикварни*³ книги. Между тях има и *специализирани* – например в университетите в столицата и страната, както и в Българската академия на науките, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, НАТФИЗ – продаващи основно научна литература, бавнооборотна и произведена в малки тиражи.

В самостоятелната (специализирана) книжарница цари своеобразна домашност. Пространството там често е ограничено, дори тясно като в апартамент – и съответно претрупано, лишено от строга подреденост. Тази книжарница не е бляскава и лъскава, но там можеш да намериш онова, което в луксозната верига го няма, дори книги, за чието съществуване едрият търговец нехае, а масовият потребител не подозира. Последното се дължи на факта, че книжарските вериги не се интересуват от бавно ликвидната литература, която обслужва специалистите в различни браншове и науки, защото не им носи печалба.

Самостоятелната книжарница активно контактува с по-малките издателства, търговската отстъпка там е в границите на приличното, продажбите се отчитат навреме. Нещо повече – тя сама търси издателството, когато дадено заглавие се изчерпи, за да го набави за своите постоянни клиенти. Защото *постоянен клиент* тук е ключово понятие; той е този, на когото се крепи основната част от оборота и авторитета на самостоятелната книжарница. Продавачите го познават дори по име, знаят неговите изисквания и предпочитания, склонни са да издирват и доставят книгите, които не се намират сред асортимента им в момента. Но книжарите са отзивчиви към всички, прекрачил прага им, стремят се и от тях да направят постоянни клиенти.

Самостоятелните книжарници са в неявен конфликт с книжарските вериги, които – съзнателно или не – задушават техния бизнес с ценовата и промоционалната си политика. С други думи, малките търговци се мъчат да оцеляват, без да са конкурентоспособни. Те не могат да свалят цената на книгата под коричната и да осъществяват промоции, без изричната воля на издателствата. Защото оборотът им не го позволява. Те нямат складова и търговска площ, за да поддържат голям

³ Някои самостоятелни книжарници (напр. „Нисим“) комбинират продажбата на нови и секънд хенд издания и така задоволяват специфичните търсения на своите клиенти.

асортимент, а от друга страна, разходите им за наеми, режийни, заплати на работещите и пр. никак не са малки.

Сергийната книготърговия

Сергийният бизнес продава *нови, секънд хенд и антикварни книги*. Асортиментът трудно се поддава на систематизация, тук понастоящем цари, ако мога така да се изразя, артистичен хаос – понякога на една сергия могат да се намерят и от трите вида, при това на цени от 0,50 до 20–30, че и повече лева.

Най-голямото сергийно тържище на книги – пл. „Славейков“ в столицата – е известно на всички. В зората на прехода, почувствала се натясно в соцпространството на книжарниците, книгата излезе на улицата. Търговията с печатни продукти на открито възникна спонтанно и стана най-демократичният вид разпространение на освободеното слово, а площадът се превърна в символ на това освобождаване, в алтернатива на ограничаваната, арестувана в институционалния идеологически кафез информация. Пусната на воля, тя изискваше нова среда за развитие, намери я и я овладя. Прословутите отпреди 1989 г. опашки пред книжарниците за „дефицитно четиво“ се замениха от улични върволици за вестници и книги. Те не само се харчеха „като топъл хляб“, пл. „Славейков“ стана Агора – там можеше да изкажеш натрупаното в душата ти, да спориш, да се скараш с опонента си, да протестираш, да напсуваш. Просто уличната шарения и пошлотия, редом с най-сериозното и качественото четиво, стана емблема на обновяващия се градския бит.

Сергийният книжен бизнес влезе в яростна конкуренция с все по-малко посещаваните държавни обекти, където асортиментът бе доста по-беден. С ликвидирането на последните площад „Славейков“ се наложи като място, където можеш да намериш новоизлезлите заглавия. На сергии обаче с предимство се ползваше (и се ползва до днес) комерсиалната книжнина; за сериозна литература в тясното пространство не оставаше място. Това повиши зависимостта на издателите от търговците. Докато у нас преобладаваше уличната търговия, родни автори попадаха по изключение на уличните маси – само ако са бързо ликвидни. Някои издатели започнаха да подкупват търговците, за да излагат книгите им на видно място и да забутват в най-тъмното кюше тия на конкуренцията.

Трябваше да минат години, докато книжарският колапс отшуми, докато самите търговци и издатели се съвземат и се появят новите частни книжарници и книжарски вериги. Мнозина от собствениците и управителите им обаче бяха тръгнали от площад „Славейков“ или други улични сергии; те именно създадоха Booktrading, „Буквите“, „Пингвините“, „Български книжици“ и пр., за да ги превърнат в авторитетни бизнес центрове. Друга част от сергийните продавачи станаха издатели, има даже и такива, които се развиха научно в полето на книжовността. Можем да наречем това приемственост, но става въпрос всъщност за естествен процес на пазарна саморегулация, при който книгата като културна стока, заема своето законно място в отреденото ѝ пространство, оборудвано и аранжирано според принципите за отношение към и общуване с този уникален духовно-материален продукт.

„Славейков“ отдавна не е същият. И едва ли предишната му слава може да се завърне. В резултат на постепенната нормализация площадната книготърговия

полека-лека стесни своя обхват, оборотът ѝ спадна от 80–90% в началото на прехода до към 10% в настоящия момент. Обвита в целофани и найлони, изложена на студ и влага, притеснена в няколко квадратни метра, книгата практически не е на разположение на читателя. Спрял до сергията, той моментално е обсипван с въпроси – какво точно търси, не желае ли да купи еди-кое си, което също е много интересно, а ако разлисти някое заглавие, рискува да му подметнат: „Ти ще я купуваш ли тая книга, или ще я четеш!“ Ако проявиш наивност и заявиш, че търсиш нещо секънд хенд или антикварно, търговецът ще ти го предложи на невъзможно висока цена, без да е склонен да се пазари.

Защо все пак тържището „Славейков“ все още стои? Макар и с много намален оборот, отдавани под наем от Столична община и наемани от фирми (държащи по няколко) или еднолични търговци, сергиите осигуряват препитание на няколко десетки продавачи и техните чорбаджии. Сергийната книготърговия разчита на неголеми доходи с много по-малки, дори клонящи към нулата инвестиции за наеми, заплати, данъци, режийни разходи и пр. в сравнение с бизнеса „на закрито“. Последното се отнася и до другите сергийни търговци, които – макар и силно намалели в последно време – се разполагат на централни улици и предлагат в повечето случаи секънд хенд и по рядко антикварни книги.

В какво се състои бизнесът на тия улични търговци? Както бях писал⁴, сега у нас се извършва един вид *пренареждане* на личния библиотечен фонд. Книгите, които през времето на социализма години наред престояваха в библиотеките ни, заедно с поколенческата смяна, постепенно сменят собствениците си. Това става по няколко начина. Първият, характерен по-скоро за началото на прехода, е разпродажбата (на безценица) на събираната престижна библиотека от дефицитни заглавия, за да се покрият насъщните разходи на фамилията в кризисното време. Вторият: прочистване на жилища от стари, „ненужни“ вещи, което обикновено се прави при ремонт, продажба, отдаване под наем и пр. Третият: разчистване на унаследено от починали родственици имущество.

Именно уличните търговци на книги обикновено са посредниците при въпросната смяна на собствеността, а основните им „дистрибутори“ са събирачите на стара хартия по кофите за смет. А кои са клиентите, купувачите? Много рядко млади хора, с изключение на ученици и студенти, подгонени от образователни задължения (ако вездесъщият *Google* не може да извърши доставката). Повечето от пазаруващите книги секънд хенд са от средното или по-старото поколение. Тоест хора на хартиената цивилизация, които притежават съзнание за стойността (нематериална) на книгите. Те по-рядко купуват от книжарниците (и поради финансови причини), предпочитат хем по-евтините, хем качествените стари издания, които по една или друга причина не са си набавили по-рано.

Този бизнес няма изяснен правен статут, за да може да се нарече изцяло легален, неговите субекти са изложени на капризите на природните стихии и чиновническото благоволение; мислени са като аутсайдери, бездомници, клошари, каквато впрочем изглежда и стоката им (въпреки че между уличните книготърговци

⁴ Вж. Бенбасат, Алберт. Библиотеката: пренареждане. – В: Библиотека, 2013, № 1, с. 38–41.

се срещат високообразовани хора и познавачи, някои от които печелят сравнително добре). Но сме длъжни да им отдадем дължимото като културни посредници, запълващи една обществена ниша в книжовността.

Панаирна (базарна) книготърговия

Това е сезонна търговия с книги, реализира се за по няколко дни два пъти годишно, тъй като нашите панаири на книгата представляват по-скоро големи книжарници, т.е. базари. Немалък процент от българската книготърговия разчита тъкмо на този канал, въпреки че по принцип панаирите на книгата имат различно предназначение. В Европа (пък и по света) панаирите на книгата се правят, за да могат издателите да покажат най-новата си продукция, да осъществят бизнес контакти с колеги от страната и чужбина, да сключват договори за придобиване на авторски права, да организират премиери на автори и новоизлезли книги, на технологични и художествени постижения. И не на последно място – да се върнат към историята и културата на „осмото чудо на света“. Повечето панаири на книгата изпълняват не комерсиални, а рекламнo-маркетингови и културно-образователни функции; те са *витрини* на националното и световното книгоиздаване, културни събития от интернационален мащаб. Ако на някой панаир все пак се извършва търговска дейност (например Белградския), тя е на втори план, без да засенчва останалите, които са определящи.⁵

Родното книгоиздаване обаче е преобърнало модела, превръщайки още през 90-те години на миналия век панаира на книгата в книжарница. Или както се изразяват медиите – „най-голямата книжарница“. Докато по света панаирът е празник, пиршество за душата, у нас не можеш да се освободиш от чувството, че си попаднал на сезонна разпродажба. Обикаляш с часове между лабиринта от будки, аранжирани еднакво, няма къде да отпочинеш, защото само три-четири масички предлагат удоволствието да изпиеш едно пластмасово кафе и да хапнеш студен сандвич. Тягостното усещане се подсилва от постоянното присъствие на амбулантни уж издатели като Йоло Денев, които разполагат сергии със самопроизведено книгоподобие някъде около входовете.

Учудващо е, че след като се утвърдиха книжарските вериги и книжните центрове, където можеш да намериш огромен асортимент от заглавия и добро обслужване, родният панаир продължава да поддържа инерцията от 90-те години, когато книгата нямаше дом, свиваше се в уличните сергии и кашони и намираще „покрив“ само при организирането на тия форуми в НДК. Днес по време на панаира (базара) значително перо в оборота на издателствата е преоценената стока (т.нар. „петолевки“), задръстила складовете им, без да има шанс да се реализира по „нормален“ път. Върху новите заглавия също се начислява отстъпка – до около

⁵ По света най-много са универсалните панаири на книгата, т.е. за всякакви типове издания, други са специализирани, например за речници и енциклопедии (Париж) или за детски книги (Болоня), или за научно-техническа литература (Варшава); повечето са бизнес, рекламнo и културно ориентирани, други са с търговска цел (Рио де Жанейро), а трети съчетават едното и другото (Белград). Панаирите биват също така национални и международни или нещо смесено – като национален, с международно участие (Торино, Париж, Чикаго, отчасти София).

25%, за да се привлекат купувачи. Заради екстрите пазаруват също библиотеки, читалища, клубове и пр.⁶

Но основният проблем за издателствата, мотивиращ ги да участват *не като изложители, а като книжари*, е високият наем за панаирните щандове, които са собственост на Асоциация „Българска книга“. С други думи АБК отдава всеки квадратен метър панаирна площ, печели за сметка на издателствата, а те – за да „избият“ вложените пари, трябва хем да изтъргуват определено количество книги, хем (покрай това) да си направят реклама.

Интернет книготърговията

Тя няма сериозни традиции в България, появява се в края на XX и началото на XXI в., но за сметка на това се развива бурно, дори агресивно. Понастоящем в интернет по света и у нас се продава всичко, в т.ч. и книги – нови, секънд хенд, антикварни, както и e-books. Доставката е гарантирана – у дома или на собствения ти компютър или електронен четец, даже на мобилния ти телефон. Интернет книжарници притежават както книжарските вериги и центрове, така и редица самостоятелни книжарници (обща и специализирани). Вече почти няма родно издателство, което да не продава онлайн чрез сайта си.

Съществуват обаче и чисто виртуални книжарници, нямащи „физически“ аналог. Последните са най-изгодни от гледна точка на инвестиции – не са нужни складове, търговска площ, много продавачи и служители. Добрата организация и умелото боравене с електронните технологии могат да ти осигурят прилична печалба. Това е причината интернет търговците на книги да си позволяват отстъпки от коричните цени и други бонуси за клиента.

Доколко обаче самите виртуални обекти са атрактивни и функционални, т.е. дали отговарят на изискванията към този тип интелектуална стока – това е съвсем отделен въпрос. Уместно е да го зададем, защото в традиционната книжарница можеш да прекараш колкото искаш време с книга в ръка, преди да решиш да я купиш, можеш и да побеседваш с продавача, докато във виртуалната почти няма какво да научиш за предлагания продукт. При интернет покупката на книга човешката комуникация е заменена с машинна. На машината ѝ е безразлично каква книга продава и на кого. Всички електронни книжарници и сайтове изглеждат кажи-речи еднакво, приличат на рекламни издателски каталози. Информацията, която се дава, е стандартно бедна – корицата на книгата, някои технически данни, цена и кратка анотация, разбира се, преписана от самата книга. Следва заповедното „купи“, „добави в кошницата“! Липсва каквато и да било изненада, камо ли провокация. Често, ако избереш дадено заглавие, предлагат ти още няколко подобни (!), защото са „изчислили“, че твоите интереси са ориентирани към съответната тематика, жанр и пр. Е, понякога се дава възможност на потребителите да прочетат откъс от книгата, както и да гласуват за дадено заглавие или да напишат отзив/коментар за него. Но остава открит въпросът как ще оцениш нещо,

⁶ За културната програма не му е мястото тук да говоря, ще кажа само, че макар да я има и да се забелязва стремеж към нейното обогатяване, тя върви между другото, по-скоро за да оправдае престижното наименование „панаир“.

преди да си го придобил и прочел?! Наблюдават се и изключения, естествено, но ние говорим за правилото.

У нас интернет книжната търговия заема не повече от 15% от общия книжен оборот. Което в сравнение с другите страни не е никак много. Но тя продължава да настъпва, надявайки се на успех, ако не сред целия клиентски поток, поне сред младото поколение.

* * *

Накрая няколко даващи повод за размисъл предложения:

1. Книжарският бизнес трябва да се изнесе отвъд пределите на големия град, където е пуснал дълбоки корени, и да навлезе в малките неселени места, където напълно отсъства. Защото на практика значителни територии от страната ни остават без тази културна стока, от която населението има насъщна нужда. Естествено, там търговията няма да е така печеливша, дори напротив – проблем, изискващ национална отговорност и национална политика за подкрепа. А ентусиасти книжари ще се намерят...

2. Нужно е да се въведат защитни механизми, осигуряващи оцеляването на самостоятелните (малките) книжарници, застрашени от инвазията на книжарските вериги – както Законът закриля дребната търговия с хранителни стоки, задушавани от веригите супермаркети. Защото не само бизнес-, но и социокултурната роля на тези институции като средища на знанието и духовността е изключителна. А работещите в тях в повечето случаи са цяла школа по професионализъм.

3. За да не се ощетяват издателствата (особено по-малките) е нужно да се въведат строги правила при:

- определянето на пределната търговска отстъпка;
- периодичното отчитане на продадените (на консигнация) книги;
- периодичното зареждане на книжните търговски обекти след изчерпването на наличностите от дадено заглавие.⁷

Забележка: Смятам, че по горната точка своите правомощия трябва да упражни Асоциация „Българска книга“, която е браншово обединение и на книгоиздатели, и на книготърговци.

4. Съвременните развити книжарници са повече от магазини за книги; те са мултифункционални културни институции, в които се случват книжовните събития и посетителят се чувства важна част от тях. Професията книжар не е като на редови продавач в магазин за битови или хранителни стоки. Тя – подобно на издателската – е вид призвание, предполага дълбоки познания и мотивираност отстрана на упражняващия я. Книжарят (трябва да) е пряк участник *в комуникационния процес книга–читател*, а книжарницата, с цялостния си интериор, подредба, организация, да представлява среда за духовно общуване и интелектуално обогатяване отмора. Оттук следва, че обучението по книжарство е обща грижа на целия бранш и трябва да стане интегрална част от образователния процес, свързан с останалите сфери на книжния сектор.

⁷ Последното е в услуга и на авторите, защото те получават процент от цената на всяка продадена книга.

БАРИЕРИ ПРЕД КНИГОТЪРГОВИЯТА ПО ИНТЕРНЕТ

АНГЕЛ МАНЧЕВ

BARRIERS TO ONLINE BOOK TRADING

Angel Manchev

SUMMARY

Like every human activity online book trading has both its „pros“ and their „cons“, which occur very often in the form of barriers to its development. The barriers can be of different nature: administrative, legal, psychological, etc. Barriers are also objective and subjective as a standard manifest innate mistrust of people to the new and the unknown, and fear of being deceived. This article considers some of the major barriers to online book trading in Bulgaria.

В днешно време книготърговията по интернет набира значителна скорост. От една страна, това е отражение на общите тенденции в търговията в световен мащаб, която благодарение на глобалната мрежа търпи сериозно реструктуриране. От друга страна, е свързано със самата книга като обект за продажба по интернет, притежаваща много подходящи за целта качества (не случайно книгите са в топ 10 на най-продаваните стоки онлайн) като: дълготрайност, здравина, относително малък обем, ниска цена и др. От значение са също и фактори като: многогодишната традиция на книгопощата и каталожната книготърговия.

Разбира се, подобно на всяка човешка дейност и книготърговията по интернет има както своите „плюсове“, така и своите „минуси“, които се проявяват много често под формата на бариери пред развитието ѝ. Бариерите могат да бъдат от различно естество: административни, правни, психологически и пр. Бариерите са също обективни и субективни; тук стандартно се проявяват вроденото недоверие на хората пред новото и непознатото, както и страхът да не бъдат измамени.

В следващите редове ще разгледаме някой от по-значимите бариери пред книготърговията онлайн в България, но трябва да отбележим, че повечето от тях са общовалидни за книготърговията в глобален мащаб.

В най-общ план бариерите пред онлайн книготърговията могат да бъдат диференцирани на две големи групи:

- А. Бариери пред потенциалните клиенти;
- Б. Бариери пред книготърговците.

Барieri пред клиентите на интернет книготърговията

В условията на разрастващия се пазар и все по-големия обем на реализирани сделки по интернет много от изследователските компании в сектора обръщат специално внимание на изучаването на възпиращите фактори пред клиентите в процеса на онлайн пазаруването. Това е причината днес информационната среда буквално да изобилства от данни в тази насока. И все пак кои са основните възпиращи фактори пред купувача, решил да спести време (а много често и средства), като се обърне към виртуалните книжарници.

На първо място стои **сигурността на личните данни и данните от използваните платежни инструменти** като кредитни карти, дебитни карти, виртуални сметки и т.н. Трябва да отбележим, че този фактор стои начело при всички изследвания в областта на потенциалните барieri. Естествено, софтуерната индустрия ясно отчита това и работи усилено за преодоляването му, предлагайки все повече и по-сигурни решения за защита. Например днес повечето големи интернет книжарници използват SSL сертификат, за да се защити и криптира комуникацията между магазина и клиента. Стандартно всички съвременни търговски платформи поддържат най-новите технологии за SSL сигурност, като автоматично прехвърлят потребителя на защитени страници, когато е необходимо да се въвеждат лични данни, каквито са страниците за вход, регистрация, профил, както и за целия процес на поръчка и плащане. Друг подобен метод за защита е, когато всяка платежна транзакция се проверява с таен код дали информацията за успешно плащане е автентична и не е променена по някакъв начин. Всички платежни модули в днешните платформи също разполагат с такава защита.

Разбира се, има и много други методи и форми за защита, като непрекъснато се създават нови и нови, а старите се усъвършенстват. По-важно е да се отбележи, че защитата на личната информация играе ролята на важен психологически фактор както за процеса на самата покупка, така и за развитието на интернет търговията в глобален мащаб. Ако не е убеден в сигурността, всеки клиент би предпочел да се обърне към реалната книжарница и да плати своята покупка в брой, вместо да използва карта и виртуален терминал.

Въпреки казаното по-горе и независимо че ползите от електронната книготърговия през последните години са станали по-ясни, клиентите в България очевидно все още не са достатъчно убедени, че техните лични данни ще бъдат надлежно защитени в процеса на онлайн пазаруването. За това говори фактът, че книготърговията по интернет все още заема относително скромен дял спрямо общия обем на книготърговията, а разплащанията на българския онлайн книгопазар се осъществяват преобладаващо в брой при доставката на поръчаната книга.

Друга съществена бариера за развитието на книготърговията по интернет представлява **факторът „разстояние“**. При него са налице няколко важни аспекта. Първият е свързан с разходите за транспортиране. При книгите, които имат относително ниска цена, стойността на транспортните разходи много ясно се отчита от клиентите. За да се тушира негативният ефект, понякога тази стойност се покрива частично или напълно от електронните книжарници. Друг аспект, свър-

зан с разстоянието, е времето за доставка на поръчаната книга. Надградено с технологичния срок за изпълнението на поръчката, в много случаи времето, за което се доставя книгата, може да се окаже неприемливо дълго и това да принуди потенциалния купувач да потърси друг начин, за да се сдобие с желаното заглавие. Следващият аспект по отношение на разстоянието е по-скоро психологически. За голяма част от потребителите е от значение физическото присъствие на магазина и книгата, и те се отнасят с недоверие към книжарници, които съществуват само във виртуалното пространство. В това число се включва и страхът от злоупотреба с лична информация, за който стана дума по-горе.

Съществен възпиращ фактор пред потенциалните клиенти на онлайн книжарниците е вероятността от **повреда или нарушена цялост** на доставената книга в резултат на неподходящо опаковане или в процеса на транспортиране. Дори относително малки повреди могат съществено да навредят на бизнеса, като откажат клиента от повторна поръчка. Поради тази причина сериозните търговци вземат необходимите превантивни мерки – специални картонени и др. опаковки; оглед при приемането на книгата от куриера и т.н. Разбира се, в сила е и нормативната уредба, дадена в Закона за защита на потребителите по отношение на връщането на стоките, регламентираща правото на клиента да се откаже от направената поръчка в срок от 14 дни, без да е нужно да посочва причина.

Съществена бариера пред клиентите на книготърговията онлайн играе **необходимостта от наличието на специална технологична база, в т.ч. интернет връзка, компютър, подходящ софтуер**, но също и **необходимостта от умения** за ползване на новите възможности за комуникация и обмен, които дава глобалната мрежа. Тези умения в голяма степен са част от образованието, което получават българските ученици, но за по-възрастните поколения те се явяват възпиращ фактор от първостепенно значение.

Изследванията на световния виртуален пазар посочват, че съществуват още редица различни бариери пред клиентите на електронните книжарници. Такива са например **националният менталитет и традицията**. Проучванията в тази област показват, че за консултация при покупка в Холандия много често клиентите използват чат, за разлика от французите, които ползват тази функционалност много рядко. Различни са и въпросите, които клиентите отправят към магазина в процеса на покупка – в Холандия и Германия по-голямата част от тях са свързани с условията за доставката, а британците се интересуват повече от допълнителна информация за книгата. Клиентите в Италия и Испания като цяло по-малко пазаруват онлайн от потребителите в Дания, Швеция и т.н.

В българската традиция книгата и респективно домашната библиотека винаги са били важен елемент от всяко домакинство. Но у нас съществува добре развита мрежа от реални книжарници и изградени навици у потребителите да пазаруват именно там. Това определено оказва влияние върху развитието на търговията по интернет.

Бариери пред книготърговците

Интернет предоставя изключителни възможности пред книготърговците за развиване на принципно нови и усъвършенстването на познатите досега схеми

за взаимодействие между отделните пазарни звена. Към потребителската база от данни се добавят нови клиенти, които не биха могли да бъдат достигнати по традиционните начини. Други „плюсове“ са: подобрената конкурентоспособност чрез възможностите за по-добра информация за продуктите и бърз отговор на потребителските желания; икономии и печалби в резултат от съкратената верига от канали за реализация; новаторство под формата на предлагане на напълно нови продукти и услуги като електронни книги и други видове електронно съдържание и пр.

От друга страна, новата комуникационна среда има своите правила и изисквания, които много често се отразяват и като бариери пред развитието на бизнеса. Например започването на търговска дейност по интернет най-често е свързано с пълно вътрешно реструктуриране на работата на самата фирма: опериране 24 часа на ден, 7 дни в седмицата, 365 дни в годината, непрекъснати транзакции, връзка с клиента при висока прецизност и т.н.

Към обективните бариери пред бизнеса с книги онлайн в България можем да добавим и **правното регулиране** на тази дейност. Трябва да отбележим, че в глобалната мрежа правилата и законите важат с не по-малка сила, отколкото в реалния свят и познаването им е ключов фактор за успеха.

Електронната търговия в България се регулира от Закона за електронна търговия, Закона за защита на потребителите, Закона за далекосъобщенията, Закона за авторското право, Закона за защита на личните данни, Наказателния кодекс, Гражданския кодекс, Гражданско-процесуалния кодекс и др., които на практика създават доста широк кръг от нормативни изисквания, различаващи се в известна степен от тези, с които се регулира традиционната търговия.

От такава гледна точка интернет поставя изключителни предизвикателства не само пред търговците, които трябва много добре да познават и да спазват законовите норми, но и пред самите законодатели. Те са длъжни бързо да отговорят на необходимостта от гъвкавост в правната рамка на електронните комуникации, която налага научно-техническият прогрес.

Други бариери пред интернет книготърговците са свързани с **вътрешната организация и управление на дейността** като: цялостната реорганизация на работния процес; поддържане на стокови наличности и склад; логистика на доставките; разнообразие във формите на заплащане; опции при избора на куриер и т.н.

Към този кръг от бариери можем да причислим и **създаването и поддържането на актуален книготърговски сайт**. Потребителите в интернет се радват на изключително многообразие от магазини, които те имат възможност да сравнят по редица признаци: стоков асортимент, цени и отстъпки, време за доставка, удобство при навигацията на сайта, качества на интерфейса, наличие на версия за мобилни устройства и др.

Книготърговците в глобалната мрежа трябва да отчитат факта, че съществуват много и съществени различия в поведението на купувачите на стандартните пазари и на виртуалните пазари. Причина за това е както спецификата на онлайн пазара, така и традицията, която следва класическия пазар и поведението на клиентите там. Влизайки в интернет, всеки потребител е наясно, че колкото и да има желание, той няма физическа възможност да разгледа всички предложения, а само

една нищожна част. Ето защо обикновено първото посещение се оказва решаващо за спечелването или изгубването на даден посетител. Клиентите бързо напускат сайта за електронна търговия, ако той не им дава това, което очакват като стока, услуга, а също и като съдържание – нещо, което не е задължително при реалните книжарници.

Статистиките сочат още, че около 57% от потребителите комбинират онлайн и офлайн източниците. Това означава, че клиентите на практика редуват тези източници на информация, в зависимост от това дали един канал за достъп в момента е най-удобният за тях по време, място и цел. Така създаването на максимално обърнат към клиента сайт е от първостепенно значение за успеха на интернет магазина, но това може да се разглежда и като една от най-значимите бариери пред книготърговеца.

Всичко казано до тук определя още една съществена бариера пред онлайн бизнеса, свързана с **необходимост от сериозни инвестиции и реструктуриране** за излизането на виртуалния пазар.

В заключение можем да кажем, че бариерите пред книготърговията по интернет в България зависят от множество фактори, сред които на преден план изпъкват спецификата на онлайн средата и книгата като обект на търговска дейност. Що се отнася до средата, то безспорно е, че глобалната мрежа наложи нови правила в поведението както на потребителите, така и на търговците. Първите вече имат условия да избират сред неограничен асортимент и многообразие от търговски форми, което ги прави крайно взискателни и дори претенциозни. От своя страна търговците трябва бързо да поемат инициативата и да задоволят нарастващите желания на своите клиенти, защото иначе рискуват да бъдат изхвърлени от вълната на огромната конкуренция в интернет пространството. В центъра на тази комуникация стои държавата, която чрез нормативното регулиране на дейността е длъжна да създава условия за защита на интересите на всички участници.

Другият важен елемент е книгата като обект на търговския стокооборот. Благодарение на дългогодишната традиция клиентите (читателите) виждат в книгата нещо повече от стока от класически вид. Това е отношение, навлязло дълбоко в менталитета на хората. В акта на покупката на книга човек обикновено влага допълнителни емоции и очаквания, които видоизменят поведението на купувача, на продавача и на цялостния покупко-продажбен процес. Всичко това е напълно валидно и за електронната книготърговия.

Изложеното по-горе очертава рамката, в която се проектират значителен брой обективни и субективни фактори, играещи ролята на бариери пред развитието на този бранш. Тяхното преодоляване винаги ще бъде допълнително предизвикателство към всички участници в процеса на електронната книготърговия.

КНИЖАРСКИТЕ ВЕРИГИ – СЪЗДАВАНЕ НА ИМИДЖ И МАРКЕТИНГОВИ МАНИПУЛАЦИИ

МАЛИНА ДИМИТРОВА

BOOKSTORE CHAINS: IMAGE MAKING AND MARKETING MANIPULATION

Malina Dimitrova

SUMMARY

The paper focuses on bookstore chains and the successful marketing manipulations they use to accomplish their sales goals. The major claim is that by combining various marketing approaches resembling a network, the managers strive to turn bookstores into new cultural centres of national importance. At present each bookstore chain seeks to establish itself as a trademark, promising added value to the purchase and extra benefits.

The study discusses manager's aspirations to increase market share and annual turnover by regular price and product promotions as well as by fixing the brand in consumers minds.

В момента на българския пазар можем да различим два основни типа книжарници: самостоятелни книжарници и книжарски вериги. Самостоятелните книжарници „най-често са фамилна собственост на еднолични търговци“¹ и притежават уникален актив – високата компетентност на книжаря. Преимущество, което е изключително ценно за клиента. Книжарските вериги са „крупни предприятия за търговия на дребно с няколко магазина, много често в различни градове“². Всеки от двата типа книжарници използва различни подходи за привличане на клиентите. Достатъчно ясно е определена стратегията, от която ще се ръководят и която ще създава конкурентните преимущества, чрез които ще се позиционират и на пазара, и в съзнанието на клиентите.

Като по-интересна група се обособяват сравнително новите за България вериги книжарници. Те предлагат почти всички заглавия, които са на нашия пазар – „тематично подредени до педантичност. Свързани са помежду си и с центъра на фирмата чрез интернет в онлайн режим, за да реагират всекидневно на заявки и поръчки. Обслужват се от млади и ентусиазирани [...] книжари, [...] европей-

¹ Манчев, Ангел. Управление на книготърговията. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 139.

² Пак там, с. 140.

ски организирани и със съвременен облик, уютни и делови, със свой характер и атмосфера³.

Чрез съчетаването на различни маркетингови техники и похвати, които наподобяват мрежа, мениджърите на тези книжарници се стремят да ги превърнат в новите културни центрове с национално значение. Ето как описва целите и конкретните действия за тяхното постигане собственикът на веригата „Хеликон“: „Работим със стратегия и имаме гъвкава маркетингова и разпространителска политика. Непрекъснато проучваме нагласите и потребностите на читателите и това ни дава предимството да сме винаги в крак с техните предпочитания и изисквания. Следим най-новите и актуални тенденции в книгоразпространителския бизнес. Съобразяваме се с новостите на европейския пазар, но винаги се стремим да се придържаме и към българските традиции в книготърговията“⁴.

Днес, в ситуацията на свръхизбор, всяка верига от книжарници се стреми да утвърди (някои успешно, други не съвсем) ролята си на търговска марка, като обещава добавена стойност към покупката и придобиване на ползи (за които ще говорим след малко). Това желание е съпроводено от активна управленско-маркетингова политика за създаване на място със специфична атмосфера, в което клиентът да се връща отново. Интензивността и активността на ниво мениджъри е насочена както към разграничаването и оличностяването на самата верига книжарници от конкурентните, така и към увеличаване на пазарния дял и ежегодния ръст в оборота. Този стремеж е изразен в основания за посещение и покупка чрез:

- редовни ценови и продуктови промоции;
- „позициониране“ в съзнанието на потребителите.

Мениджърската амбиция е за кратко време да създадат постоянни и лоялни към бранда им клиенти. Стратегиите, които те използват, както и тяхното изпълнение представляват продължителен, непрекъснат процес, който интегрира в себе си различни тактики и подходи, подложени на анализ, преоценки и промени. Ефективните маркетингово-манипулативни стратегии са разработени въз основа на съчетанието между класически (изключителното предложение за продажба) и модерен маркетинг (който е базиран повече върху това, което потребителят чувства).

На първо място се акцентира върху формата. Стремежът е веригата от книжарници да се обособи като уникално място, зона на комфорт, „привлекателно място за хора от всички генерации“⁵, които биха могли да прекарат приятно времето си. Постепенно книжарницата се превръща в уникално поле за културни събития, отнасящи се до представянния, промоции и презентации от различен характер. Зонирането на търговските площи позволява предлагане не само на традиционните издателски продукти, а на комбиниран търговски асортимент (книги, аудио- и видеопродукти и други различни от книгата съпътстващи стоки), подпомагащи превръщането на импулсите в реални покупки, както и появата на кафе книжарни-

³ **Книжарница** „Пингвините“ – любимо място! [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. <http://www.pingvinite.bg/?cid=3>

⁴ **Книжарница** „Хеликон“. – В: *За Хеликон* [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. <http://www.helikon.bg/helikon/?do=detailed&rec=108>

⁵ **Orange center**. [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. <https://www.orangecenter.bg/za-nas>

ци⁶, книжарници в моловете. Зад цялото разнообразие от дейности, включително и комфорта в уютно кафене, прозира поредната управленска концепция, целяща привличане на нови хора към веригата книжарници, което им позволява сами да се определят като „неотделима част от културния и духовния живот на града, в който се намират, незаменим помощник на ученици, студенти и преподаватели в избора на учебна и професионална литература, любимо място на всеки почитател на книгата“⁷. Целта им е да се разпознават като културно-развлекателни центрове. *Добра стратегия, изградена и от уникална конфигурация от много спомагателни дейности, които трудно могат да бъдат уловени от крайния клиент.* Вече не е достатъчно да се даде на потребителите само „добра стойност срещу парите им“. Необходимо е да се предложи смисъл или усещане, за да се обвържат те с компанията и с бранда ѝ. Това изисква различни маркетингови подходи. Концепцията, която използват някои вериги книжарници, се нарича „маркетинг на преживяванията“, стратегически бизнес модел, който направлява потребителския опит, като осигурява преживяване (смисъл, усещане, действие, общуване).

На второ място, ако говорим за тенденции от гледна точка на усилията вътре в книжарските вериги, то те преди всичко проявяват стремеж името им да се превърне в марка, в бранд (идва от старонорвежки (brandr) и има значение на „дамгосвам“⁸), която да заживее независим живот, да получи своя идентичност и конкретен имидж.

Управленското решение е да се инвестира в изграждането на имидж в обществото и името на веригата да се превърне в съвкупност от асоциации, възприятия или впечатления *на потребителя* за бранда. „След първата софийска книжарница, открихме втора, по-голяма. Започнахме да работим върху името, марката, отношението с партньорите, привличането на клиенти, разрастването. Постепенно започнахме да отваряме книжарници и в други по-големи градове на страната.“⁹

⁶ Новата книжарница „Пингвините“ в подлеза срещу Ректората на Софийския университет е място със специална атмосфера. Донякъде заради отделните кътове, които пресъздават различни литературни светове. Отчасти заради удоволствието да изпиеш едно биокафе, докато разглеждаш книга. И не на последно място заради възможността да го направиш в уютна обстановка с приятна музика. Владимир Георгиев – изпълнителният директор на веригата книжарници „Пингвините“, се радва, че хората оценяват това и се връщат отново тук. Вж. **Кирилова**, Боряна. Обрати в сюжета. [интервю с Владимир Георгиев, управител на книжарници „Пингвините“] – В: *Kanumal* [онлайн]. приложение Карieri, 5 май 2010. [прегледан 19.05.2015]. http://www.karieri.bg/management/profile/897062_obrati_v_sjujeta/

⁷ **Книжарница „Пингвините“** – любимо място! [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. <http://www.pingvinite.bg/?cid=3>

⁸ **Трендафилов**, Димитър. Търговската марка като икономическа стойност и знак. позиционирането като инструмент за създаване на отличимост. – В: *Studia Semiotica* [онлайн]. годишник на Югоизточноевропейския център за семиотични изследвания. т. 1. София: Нов български университет, 2009. [прегледан 19.05.2015]. http://ebox.nbu.bg/semiotika10/view_lesson.php?id=171

⁹ **Панайотов**, Данчо. Трудното решение: да надраснеш себе си. – В: *Kanumal* [онлайн]. приложение Карieri, 11 дек. 2009. [прегледан 19.05.2015]. http://www.karieri.bg/management/profile/829087_trudnoto_reshenie_da_nadrasnesh_sebe_si/

Марката е изградена, заживява собствен живот и без усилия се възприема и оценява от потребителите като място, в което са съсредоточени ползи и полезности. Те са не само рационални, тясно свързани с покупката на книга с добър процент търговска отстъпка, но и емоционални – чувствата, които потребителят изпитва към бранда при посещението или покупката. Той вече възприема името на веригата книжарници като съвкупност от символи и асоциации. Търговското желание и цел са превърнати в управленски процес на диференциране в потребителското съзнание, постепенно превръщат „бизнеса в национален, в голяма национална компания, създава верига от книжарници в по-големите градове, лидер на пазара и с възможност да подкрепя проекти на съвременни български автори и да популяризира четенето“¹⁰. Имидж позиционирането в потребителското съзнание се е състояло и то впоследствие ще се отрази на финансовите резултати на книжарските вериги. В този случай можем да заключим, че мениджърските усилия са успешни, а инвестициите не са напразни. Това, което остава скрито и неподозирано за потребителя, са тактическите манипулативни дейности, с които книжарницата създава тези емоционални асоциации между него и бранда си. Почти 90% от клиентите не осъзнават своето активно участие в сътворяването на съответния бранд имидж, трансформацията си от етично мотивирани клиенти в партньори (а защо не и инвеститори). „Това е просто новият начин да се прави бизнес и всъщност единственият, чрез който една компания може да бъде устойчива, да максимализира печалбите си, да привлече и запази най-добрите си професионалисти и да направи клиентите си лоялни.“¹¹

Експертните знания на някои от книжарските вериги, работещи на нашия пазар, ги разграничават от техните конкуренти. Те не само създадоха лоялни потребители с повишено доверие в бранда им, но и си осигуриха устойчиво висока репутация, превърнаха се в предпочитано място за покупка, което се свързва и с добри инициативи. Започнаха провеждането на серии от инициативи за популяризиране на книгата и четенето, да демонстрират своята отговорност пред обществото с цел подобрене на грамотността, създаване на положително отношение към книгата, културата, образованието, знанието. Така например една от утвърдените на пазара ни верига от книжарници организира от няколко години фестивал, посветен на книгата и четенето. Включилите се в него имат възможността да участват в творчески лаборатории, в различни дискусии, в нарочно отворени клубове и кафенета с идентични на книжарницата имена. Обхванати са различни възрастови категории, като се поставя акцент върху най-важната – детската: „Един от основните акценти на фестивала е посветен на децата и книгата. Тук формите ще бъдат твърде разнообразни – от лекцията на Гьоте институт „Как да четем малко по-различно...“, през приказката на Крис Бъкстон, четене на приказки

¹⁰ Пак там.

¹¹ Черкезова, Дарина. Корпоративна отговорност или просто PR. – В: *Kanumal* [онлайн]. приложение Кариери, 23 ноем. 2012. [прегледан 19.05.2015]. http://www.karieri.bg/management/biznes_s_kauza/1953844_korporativna_otgovornost_ili_prosto_pr/

от деца на деца, театрални куклени спектакли на открито по любимите книги за малкия Никола и за Дора...¹².

Това не са еднократни и инцидентни събития, а дългосрочна управленска политика, интересен и плодотворен механизъм за постигане на различни обществено-значими и бизнес цели, съчетани в едно. Социалният ангажимент подsigурява икономически растеж на веригата (*чрез увеличаване на продажбите, увеличаване броя на книжарниците, популярност на бранда*). И към символите и асоциациите по отношение на марката е добавен още един.

Днес книгата е знак за престиж. „Модерно е да се чете!“, „Аз чета всеки ден! А ти?“. Усещането за споделени ценности е предварително режисирано, за да може покупката на книга да се превърне в преживяване със силен емоционален заряд. Но потребителят едва ли се замисля, че това е управленската концепция за добавената стойност¹³. „В маркетинга пък добавената стойност не е измерима и се възприема като **изгода** за потребителя [...]“¹⁴ Или отнесено към търговията с книги на дребно, това означава, че търговските вериги концентрират усилията си в усъвършенстване на методите за привличане и задържане на клиенти, като превръщат търговските си площи във все по-привлекателни културни пространства с изключителни предложения за продажби, където има диалог и съпреживени емоции.

Чрез посещенията си в тези нови културни центрове всеки клиент символизира своята приобщеност към книгата, четенето, литературата, културата. Усещането е много по-различно. То е асоциативно и символно натоварено, докато влизането в самостоятелната малка книжарница не му предоставя тези допълнителни ценности. „Следователно в процеса на потребление се потребяват не само вещи, но и идеи за отношения между хората.“¹⁵ Влизайки, клиентът използва имиджа, създаван от съответната книжарница, и умело афишира тази своя приобщеност. „Аз имам това, което имат най-успешите и уважавани публични личности.“ Всъщност това е втората от общо четирите основни формули на потребителското поведение. „Тя се прилага от хора, които желаят да се отъждествят с референтната група с висок обществен престиж. Те искат да притежават това, което имат уважаваните личности в сферата на изкуството, политиката, науката и др.“¹⁶ Нагледно дока-

¹² Хеликон. – В: *Книжарница* [онлайн], 2014, № 112.

¹³ Концепцията за добавената стойност идва в маркетинга от икономиката. Същият термин срещахме и в счетоводството. И макар значението на добавената стойност във всички три дисциплини да е сходно, маркетинговата интерпретация има своите особености, които често не се отбелязват. [...] В счетоводната отчетност добавената стойност притежава свойството измеримост – натрупване на печалби в предприятието. Вж. Абаджимаринова, Румяна. Бренд мениджмънт [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. <http://www.google.bg/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CB8QFjAA&url=http%3A%2F%2F95.87.207.56%2FMusic%2C%2520Movies%2C%2520Videos%2C%2520Games%2520and%2520more...%2FLeicii%2FUNWE%2520files%2Fmarketing%2Fd3524.doc&ei=CFJnVKS-GKu8ygP9voCgBQ&usg=AFQjCNFm4ZWDiLUOENufLCXAQj39Zluozw&bvm=bv.79142246,d.bGQ>

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Маркова, Благодатка. Поведение на потребителя. София: Нов български университет, 2007, с. 91.

¹⁶ Пак там, с. 93.

зателство за този процес са думите на Д. Панайотов: „Много от съвременните писатели са наши приятели – подкрепяме издаването и представянето на книгите им“¹⁷. Все по-активно се организират срещи и турнета на най-продаваните автори: „При огромен интерес премина единствената публична среща на световния писател Майкъл Ондатжи с българските му почитатели. Тя се състоя в столичната книжарница [...] на 26 септември и беше осъществена със съдействието на българския издател [...]“¹⁸.

Вече говорим за ново ниво на манипулация, за обмен на знаци, които носят социално послание и са натоварени със специфично значение в зависимост от ролята, която трябва да изпълняват – да показват принадлежност, да отразяват лични възгледи, да утвърждават или отричат морални и социални норми и т.н. Зад това обаче прозира поредната управленска концепция на конкурентното предимство, която се фокусира върху по-голяма възвръщаемост на капитала и която свързва стратегията на фирмата с основните пазари за продължителен период от време: моделът на преживяването като стратегия. Потребителите наложиха тенденцията за „личното значение“ в продуктите и услугите, и пазарът е длъжен да отговори чрез нововъведения. Чрез маркетинга превръщането на импулса в покупка, заредена емоционално, вече е реалност на пазара. „Хеликон“ имат една хубава инициатива – VIP книжар. Писатели гостуват на книжарниците от тяхната верига в столицата и в страната и за час или два препоръчват на купувачите книгите, които харесват те самите като читатели. [...] И тъкмо тук идва мястото на медиатора, който настройва честотите на авторите, на издателите, на търговците и на книжарите тъй, че пътят на книгата да бъде освен по-лек, по възможност, и радостен.“¹⁹

В стремежите си да запазят любовта на своите клиенти, някои вериги книжарници се опитват да продават преживявания вместо книги. Те работят върху идеята за преживяванията на клиентите и вземането на решение за покупка, които са повлияни не само от рационални елементи. Емоцията се превръща във важен въпрос, защото в повечето случаи хората купуват преди всичко емоционално, отколкото оправдано логично.

Това дава възможност на книжарската верига да преодолява силната конкуренция на пазара и да привлича все повече и все по-нови клиенти. Конкурентното преимущество създава уникални активи, които книжарницата управлява, и които са стратегически важни за бизнес развитието ѝ.

Тук отново виждаме успешното съчетание между класически и модерен маркетинг. Традиционният маркетинг предлага ползи, маркетингът на преживяванията предлага усещания, емоции, когнитивни преживявания, действия и отношение. Двата подхода успешно се комбинират, за да може книжарницата да предложи

¹⁷ Кирилова, Боряна. Бизнес между две корици. интервю с Данчо Панайотов, собственик и управител на книжарници „Хеликон“. – В: *Kanumal* [онлайн]. приложение Кариери, 11 дек. 2009. [прегледан 19.05.2015]. http://www.karieri.bg/management/profile/829079_biznes_mejdu_dve_korici/

¹⁸ Хеликон. – В: *Книжарница* [онлайн], 2014, № 117.

¹⁹ Енев, Деян. VIP книжар [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. <http://kultura.bg/web/%D0%B2%D0%B8%D0%BF-%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D1%80/>

най-добрите усещания за своите клиенти. Това от своя страна подпомага създаването и запазването на дълготрайни връзки с клиентите.

Така веригите книжарници създават допълнителни ценности за своя клиент, който усеща това отношение, ласкае се, оценява го. „Ако влезете, даже и да не купите книга, ще получите богата информация за книжния пазар и ще научите всякакви интересни подробности около книгите.“²⁰ Колкото по-дълго един посетител се задържи в книжарницата, толкова по-вероятно е, че той ще направи покупка. Това е предпочитан метод за интегрирани комуникации, чрез които се прави опит да се генерира интерес за клиента на веригата не само като място на продажбата на книги, но и като мултифункционален център за отпих. Търговците знаят, че не всеки е в състояние да извърши покупка, но всеки се стреми към нея. В случая не е важно дали ще купи книга, или не, клиентът ще се върне в книжарницата не само заради книгите, но и за предизвиканите положителни емоции, чрез които разширява обхвата на своите интереси. А когато става въпрос за покупка на книга, ситуацията придобива и по-различно измерение. Клиентът, разбира се, отново не си дава сметка, че зад това се крие поредният успешно използван маркетингов трик.

„Потреблението е културен процес, наситен с кодове, който задава модели на поведение.“²¹ Стремешът на водещите в бранша е да наложат символичен смисъл, който културата на обществото ни влага в книгата. В случая важен е културният статус, който книжарската верига прави опит да наложи и да внуши чрез целенасочени усилия за стимулиране и задълбочаване привързаността на клиентите си, като трансформира тези си усилия в лоялност, създавайки комплекс от специфични ползи. В този смисъл са важни и другите методи за привличане на клиента: информация по имейла, организиране на различни мероприятия, лекции, срещи с автори, поднасяне на нови теми, информация за събития, които ще се проведат на територията на книжарницата. „Издаваме каталог на всички книги, излезли на българския пазар, за да информираме клиентите; измисляме различни маркетингови трикове, които засилват интереса на читателя. Разбира се, това помага и за нашия PR. Не е реално да твърдим, че го правим само от алтруизъм.“

Днес, при наличието на дефицит на клиенти, търговците фокусират усилията си върху взаимоотношенията и връзката с тях. Клиентът е един от най-важните активи на всяка компания, а според П. Дракър – единственият център на печалба. Следователно всяка фирма трябва да третира клиента като всички останали свои активи. От една страна, той е обект на маркетингови изследвания и манипулации, а от друга – той трябва да се управлява като останалите активи на фирмата, с цел да се максимализира неговата стойност. Тази тенденция се наблюдава и на нашия книжен пазар. Добрият търговец се стреми да увеличи печалбата от всяка връзка и всеки клиент. Основната концепция тук е не само да задържи, но и да увеличи броя на клиентите, от които печели. Създаването на постоянна лоялна аудитория на книжарницата е важна задача. Създава се един вид „общност“. Пазарните лидери отдавна са признали, че в решението на този проблем се крие успехът им. Търговецът прилага много и успешни практики, за да „улови“ клиента и да го пре-

²⁰ Кирилова, Боряна. Бизнес между две корици...

²¹ Трендафилов, Димитър. Търговската марка...

върне в „лоялен!“. Доволният клиент постепенно се превръща в най-добрата реклама, като разпространява положителна информация за съответната книжарница. Поласкан е, без да си дава сметка, че е трансформиран в постоянна аудитория с една основна цел – да бъде приобщен към марката. Тези наблюдения ни дават основание да твърдим, че пазарният модел на книжарските вериги е комерсилен.

В този ред на мисли неизменно възниква и въпросът „Какъв е делът на книжния асортимент в търговската площ?“. Веригите книжарници предлагат богат асортимент от не книжни продукти, които се превръщат в съпътстващи книгата артикули (хималайска сол, натурална сол, плакети, чаши, пъзели и др.). Според Н. Димова *най-важната характеристика на всеки търговец на дребно е неговият търговски микс. За всеки търговец е присъщ уникален търговски микс като набор от елементи, които най-добре да удовлетворяват нуждите на неговите клиенти. Търговците на дребно, какъвто и микс да използват, винаги се ръководят от следните четири основни елемента: тип на продаваните стоки, разнообразен асортимент, равнище на обслужването, предоставено на купувачите, и цена на стоките*²².

Търговската площ е превърната в скрит инструмент чрез обособяването на зони за импулсни покупки. Правилното зонироване трябва да окаже въздействие върху мисленето и поведението на потребителя. Всяка книжарница се опитва да намери собственото си „ноу-хау“ в услуга на посетителите и увеличаване на оборотите. Търговската площ е зонирована с цел привличане на всички реални и потенциални потребители на стоките и услугите, предлагани на съответната търговска площ. И основният приоритет – подборът на качествени заглавия, които да бъдат продавани, е подменен. Какво е процентното съотношение на „бързооборотна литература“ и художествена литература? Още един детайл, който убягва от погледа на клиента. Как се избират книгите, които се продават в книжарниците? Имат ли значение личните пристрастия, или всичко е бизнес? Разбира се, търговецът не се ръководи от съдържанието на книгата. „Продажбата на една книга трябва да носи пари. Най-хубавата книга е продадената книга. Затова колкото повече се търси и продава една книга, толкова повече количество има от нея. Често ни обвиняват в комерсиалност, особено някои творци, които очакват да продаваме всичко, което се появява на пазара. Но това не е възможно, защото не за всичко има търсене... Въпросът е трезво и без емоция да прецениш кое може да се продаде.“²³

Появата и развитието на интернет търговията е нова бизнес линия. Комбинирането на традиционните начини за продажба на книги и новите възможности, които предоставят технологиите, дава допълнителни канали за продажба на книги. Всеки по-голям книготърговец днес успоредно с традиционната притежава и интернет книжарницата. В това сравнително ново пространство книгата е един доста удобен търговски артикул.

За мен по-интересен е въпросът как този формат на продажби провокира мисленето на търговците и как те използват събираната за онлайн клиентите си ин-

²² Димова, Надежда. Дистрибуционна политика. София: Нов български университет, 2011, с. 123.

²³ Кирилова, Боряна. Бизнес между две корици...

формация за своите маркетингови проучвания. Дали по-стремителното фокусиране върху потребителския опит при онлайн търговията е липсващата точка на възможности на традиционния книжен пазар? Без съмнение електронната книготърговия осигурява лесна и уникална за маркетолозите възможност да научат всичко за поведението на потребителите. Големият набор от данни, както и способността да съпоставят историята на покупките и услугите, позволява да се разработят ефективни стратегии.

Онлайн книжарниците са по-евтин канал за продажби. За клиентите пък са атрактивен и удобен начин, който решава проблема с поръчката и доставката на книгата по-бързо от обикновените книжарници. Купувачите ценят както възможността книгата да „излезе“ в електронната книжарница в точното за тях време, така и удобната система за поръчка и доставка. Интернет търговията вече си спечели значително място в общия обем на продажбите. „Регистрираме около 12 хил. уникални посещения дневно. Имаме и група във Facebook и над 4000 приятели“²⁴ в нея. Разработихме уникален софтуер, който съдържа най-богатата база данни за книги в страната. Той постоянно отразява промените в системата и с него управляваме видовете продажби и складовите наличности. Интернет търговията все повече се увеличава и месечните ни онлайн продажби са колкото продажбите на една средно голяма книжарница.“²⁵ Ангажираността и постоянството правят клиента лоялен и го довеждат до решението да пазарува от тази верига книжарници. Схемата е превърната в успешен маркетингов ход. Клиентът не се замисля, че по този начин вече е привързан към конкретната марка и е готов (чрез интернет или лично) да ползва услугите ѝ.

Така стигнахме до най-важната и най-спорната част от търговските стратегии веригите – продажбата на книги със специални целогодишни отстъпки, която сериозно промени профила на книготърговската дейност и наруши „равнопоставеността на разпространителите“²⁶. Намалената цена е основният похват за привличане на клиенти.

Ефектът от този метод на продажба се усети първо през 2007 г., когато „Буквите“ „предизвикаха една от скандалните ситуации на неявен фалит и в продължение на месеци не отчитаха продажбите си на издателите контрагенти“²⁷, а съвсем наскоро и при фалита на една от големите книжарски вериги – „Пингвините“. Те също работеха с „почти всички издателства, книжни борси и отделни автори“²⁸ и настояваха, че отстояват „коректните и честни взаимоотношения“. Шумно афишираха „постоянният си стремеж да изпълняват задълженията си професионално съвместно с техните партньори – издатели и книгоразпространители.“ В прак-

²⁴ Към днешна дата цифрата е 54 034.

²⁵ Кирилова, Боряна. Бизнес между две корици...

²⁶ Шокарова, Бистра. Издателят може да бори кризата само с нови книги. [интервю] [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. <http://www.cross.bg/knigi-krizata-shokarova-1389429.html#ixzz3PNxBTaOC>

²⁷ Ефтимов, Йордан. Четенето и пазарът на книги през 2007-а [онлайн]. [прегледан 19.05.2015]. http://publishing-su.blogspot.com/2008/02/blog-post_15.html

²⁸ <http://www.pingvinite.bg/?cid=3>

тиката се случи обратното и това може да се докаже от почти всички издатели, които срещаха трудности в работата си с тази книжарска верига, и от заведените срещу тях съдебни искове. Ето защо анализът на търговската отстъпка и установяването на наличните чрез нея манипулативни действия се превръщат във важен момент от настоящото изследване. Но това е проблем, на който тук ще се спрем накратко, а по-обстоятелствения му анализ ще направим на друго място.

Книгата отдавна вече не е (както твърди собственикът и управител на книжарници „Хеликон“ Данчо Панайотов) един от малкото продукти с единна в цялата държава цена²⁹, защото книжарските вериги я използват като гъвкав маркетингов инструмент за стимулиране на продажбите. В литературата по маркетинг се нарича *програма за лоялни клиенти*. Както пише икономистът Кр. Маринов: „Програмите за лоялност са дългосрочни маркетингови инициативи/кампании, които награждават клиентите за техните повтарящи се покупки“³⁰. В книгоиздаването и книгоразпространението обаче тази схема се оказва неособено разбрана. Цялото разнообразие от преференциално предлагане на заглавията освен че подмени книготърговията, се превърна и в най-съществен фактор за пазарния успех на книжарските вериги, в основен инструмент за изграждане и поддържане на силни взаимоотношения с клиентите. Намалената корична цена варира от 10 до 70% (чрез различни ценови, пакетни, клубни промоции и отстъпки, които са високоефективно средство за укрепване на пазарните позиции) и съвсем логично предполага повишаване на ръста, честотата и повторемостта на покупките. Изгоден трик, чрез който завидно лесно се манипулира клиентът, неговата лоялност и желанието му за покупка. Книжарските вериги разработиха и включиха в маркетинговата си политика търговията със специални отстъпки и като основен елемент в общата фирмена стратегия, и като основен инструмент за изграждане и поддържане на дългосрочни взаимоотношения с клиентите. Най-важните цели и направления на стопанската политика са постигнати: завоюване на определен дял от пазара, възвръщаемост на инвестициите и печалба, а също утвърждаване и запазване на пазарни позиции. А всъщност философията, която следват мениджърите, е простичка – „най-хубавата книга е продадената книга“.

Доколко обаче книжните промоции действат мотивиращо за читателя и доколко допринасят за ръста на продажбите, приходите, печалбите и развитието на съответните книготърговци? Риторичен въпрос. Разбира се, книжните промоции определят рентабилността и доходността на веригата, както и възможностите ѝ за просперитет. Целта им е да стимулират клиентите да посещават по-често книжарниците и да купуват повече книги. По този начин те пряко влияят върху печалбата и са едно от най-силните оръжия в борбата с конкурентите на пазара. Също така тези специални целогодишни отстъпки са най-ефективно средство за създаване и укрепване на ясно установени отношения между книжарницата и клиентите ѝ (полезни и доходни за книжарницата; благоприятни за клиентите). Те

²⁹ Кирилова, Боряна. Бизнес между две корици...

³⁰ Маринов, Красимир. За печалбата от лоялните клиенти. – В: *Икономически и социални алтернативи* [онлайн], 2012, № 3. [прегледан 19.05.2015]. <http://alternativi.unwe.bg/alternativi/br52/07.pdf>

са основното средство, чрез което в обществото се създава конкретно търсената представа за по-добрите книжарници (работещи с грижа за клиента), която оказва пряко влияние върху по-нататъшното им развитие.

Какво се случва отгук нататък, след като „добрият търговец“ обявява преференциална за клиентите си цена – 10, 15 или 20% по-ниска от обявената на корицата? Преди да отговорим на този въпрос, накратко ще изведем класическата формула за формиране на коричната цена на книгата: (15% авторски хонорар, 10% редакционни разходи; разходи за печат, хартия, подвързия – 55%, общоиздателски разходи – 15%). Това са разходи на издателството (изходно равнище за цената), на чиято база се калкулира себестойността на книгата. Другите елементи на коричната цена като търговската отстъпка се калкулират допълнително върху тази себестойност. Напоследък, разбира се, издателят винаги предвижда най-високия процент отстъпка (40–50%), който дава на търговците, и го калкулира в коричната цена. „Съществуват и допълнителни условия, формиращи политиката на търговска отстъпка. Тя зависи от следното:

- ако търговецът на книги разпространява голям брой заглавия от съответния издател;

- начинът, по който търговецът популяризира новите заглавия.³¹

Веднага се забелязва, че от този метод на ценообразуване и на книгоразпространение потърпевши са самостоятелните книжарници, крайните клиенти, както и самите издатели. Още повече че в стратегията за развитие на българския книжен пазар „Книговъзраждане“ позицията на издателите и книготърговците е, че бизнес отношенията издател–търговец не са регламентирани от стриктни правила в бранша.³²

На издателя не може да му е безразлично при какви условия ще се продават книгите му, защото реализацията на тиража е предпоставка за бъдещето на издателството. През последните години и книжарите, и издателите натрупаха опит, който е важен от гледище на историческата приемственост, но в същото време се усеща липсата на критичност и извличане на поуки от историята на бранша! Необходимо е да се работи за „бизнес поведение за подобряване на бизнес отношенията между издателите и търговците на книги като доброволно споразумение за правила за извършване на бизнес, помощ за избягване на конфликти и насоки за всички видове спорове“³³. И неизбежно възниква поредната въпросителна: Как търговецът си позволява да даде по-висока отстъпка дори от издателя? Стига се и до подобни парадокси – конкретни вериги да проявят по-голяма щедрост от издателствата. Тук дори не става въпрос за непродадени или залежали заглавия по книжарските рафтове. Тогава намалената цена е разбираема. В този случай говорим за нови книги, за заглавия на седмицата. Ето какво споделя един издател в писмо до Асоциация „Българска книга“:³⁴ „Преди година с изненада открих, че

³¹ „Книговъзраждане“. стратегия за развитие на българския книжен пазар [онлайн], с. 31. [прегледан 19.05.2015]. www.abk.bg/attachments/download/123

³² Пак там, с. 29.

³³ Пак там, с. 17.

³⁴ Кореспонденция между членовете на АБК.

докато във фирмената ни книжарница новата книга [...] се продаваше по корична цена, то в книжарниците на [...] и [...] се предлагаше с 10–15 % отстъпка. Интернет книжарницата [...] продава всички нови книги с 25% отстъпка за крайни клиенти. За да надскочи търговските условия на „[...]“ друга електронна книжарница се готви да даде 30% отстъпка.

Издателят категорично и основателно отказва да подкрепи „такова търговско поведение, защото подобни приказки обикновено имат лош край. През последните десет години сме се нагледали на такива. А някои от нас даже са се опарили“³⁵.

По мнението на издатели продажбата на книги на крайния клиент с толкова висока търговска отстъпка „ще убие не толкова търсенето, колкото самия издателски бизнес, колегите книготърговци!“³⁶. Всеки може да продава с 20–30% търговска отстъпка на крайния клиент, но какво ще се случи след това? „Защото клиентът в съзнанието си вече е отрекъл класическите книжарници, а в същото време те са най-естествените места за продажба на книги (извод, до който е достигнал браншът в пазарното си развитие).“³⁷

Самостоятелните книжарници не са в състояние да издържат на конкуренцията. Те не се радват на такива големи търговски отстъпки, не са включени в издателските програми за лоялност. „Ще отбележа, че намалението на цените е дело на издателите. Ние нямаме такива търговски отстъпки, за да можем да си го позволим. Откакто започна кризата, това е целогодишно явление, което чисто финансово удря малките търговци. Има случай, в който книги за 80–100 лева издателството ги изтегля и ги предоставя на една от големите вериги и там се появяват на 35 лева?! И това се случи само с една търговска верига, което наруши равнопоставеността на разпространителите.“³⁸

За голяма част от издателите самостоятелните книжарници са неатрактивни като процент продадени книги от конкретно заглавие. Правят малки поръчки (макар и доста по-чести), продават малко бройки от тиража. Затова и работят със стандартната 30-процентна търговска отстъпка. Следователно те не са в състояние да предоставят на крайните си клиенти ползите, които големите в бранша им предоставят. Те продават на корична цена, което означава, че продажбите им ще бъдат затруднени. Така продажбата на книги с търговски отстъпки се превръща в „явление, което чисто финансово удря малките търговци“³⁹.

Крайните клиенти, дори и направили „добра сделка“ и „купили книга с добър процент търговска отстъпка“, всъщност купуват доста по-скъпа книга. Вече казахме, че търговската отстъпка се калкулира в коричната цена на книгата, т.е. колкото е по-голяма, толкова е по-висока крайната цена. Но това, разбира се, те няма как да го знаят. Те са твърдо убедени в правилността на избора си, защото вярват на търговеца и работят за неговия имидж.

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

³⁸ Шокарова, Бистра. Издателят може да бори...

³⁹ Пак там.

И в крайна сметка има ли етика в бранша? Приоритет ли са толерантните отношения? „Взаимоуважението и взаимното зачитане на правата между участниците в книжния сектор е основна ценност. Пазарната конкуренция трябва да се води почтено и толерантно. Професионален дълг на всички е да издигат авторитета на бранша и солидарно, чрез своята частна дейност, да служат на тази кауза.“⁴⁰

Целта ми тук не е да дискредитирам търговската мрежа като ограбваща купувачите, само искам да подчертая, че чрез търговската отстъпка се издържа и развива търговията с книги. На пазара се появяват търговци, неспособни на конкуренция. А неконкурентоспособната книжарница е несъвременна. И намалената цена е единственият инструмент за привличане на клиенти. Ефектът от този метод на продажба се състои в следното: по мнението на издатели продажбата на книги на крайния клиент с толкова висока търговска отстъпка ще убие не толкова търсенето, колкото самия издателски бизнес!

⁴⁰ **Етична** харта на българските книгоиздатели, книгоразпространители, литературни агенти, библиотеки и преводачи [онлайн], с. 31. [прегледан 19.05.2015]. <www.abk.bg/attachments/download/197>

ИМА ЛИ ПОЛОВИ РАЗЛИЧИЯ В ЧЕТЕНЕТО?

ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА

ARE THERE GENDER DIFFERENCES IN READING?

Ludmilla Andreeva

SUMMARY

The article presents an overview of psychological research studies on gender differences in reading. The lower reading results of boys are a long-observed empirical result and their disproportionate presence in the group of those individuals who have reading difficulties is a well established fact. The paper discusses the conceptualization of these gender differences' causes and their educational and social consequences, the development of individuals with reading difficulties and the link of reading problems to attitudes and interests. Some of the possible strategies of bridging the gap between boys' and girls' results in reading are summarized.

Преди много години, когато по екраните излезе филмът „Войната на розите“ на режисьора Дани Де Вито (War of the Roses, 1989), в смесена компания, съставена от „хуманитари“ и инженери, започна страстен спор за качества-та му. Жените – повечето с хуманитарни специалности, твърдяха, че филмът, макар и трагикомедия, е дълбоко психологически и представя по превъзходен начин отношенията между половете, а мъжете – предимно с инженерни специалности, настояваха, че сценарият е слаб, филмът нищо не казва и изобщо не е трябвало да му отделят време да го гледат.

Половите различия отдавна вълнуват хората, в течение на времето се е развила цяла „градска митология“ около тях и, нещо повече, всеки има изградена непоколебима „теория“ за качествата на „типичния“ мъж и „типичната“ жена. Всъщност полого-ролевите стереотипи изграждат съществена част от т.нар. „имплицитни теории за личността“ (Hong, Chiu, Dweck, & Sacks, 1997), които за разлика от повечето научни теории рядко са експлицитно формулирани. Макар и базирани на ограничени личен опит със света, който има всеки от нас, тези имплицитни теории са важни, защото ръководят начина, по който правим социални умозаклучения, както посочват още през 1958 г. Е. Джоунс и Дж. Тибо, когато обръщат внимание, че възприятието за някого „обикновено е наложено върху него от възприемащия, а липсващата връзка във веригата от умозаклучения се осигурява от собствената „теория за личността“ на този, който възприема“ (Jones Thibaut, 1958, p. 166).

В имплицитните теории за личността несъмнено намира място и собственото разбиране за половите различия в предпочитанията на представителите на двата пола по отношение на четенето, техните нагласи и избора на литература, която да

се чете или да не се чете. Всъщност полът в двете му разновидности – като биологичен и като психологически конструкт, често се използва като база за анализ в изследването на четенето (McGeown, Goodwin, Henderson, & Wright, 2012). Затова е интересно да се проследят емпиричните резултати на изследователите в психологията, които се интересуват от проблема „четене“. На тази база читателят сам ще може да свери своите убеждения по тези въпроси и имплицитната си теория за личността с осигуряваните от науката данни.

Често наблюдавано явление е, че слабите умения за четене, или *затрудненията в четенето*, са по-разпространени сред момчетата, макар степента на разпространение, която се цитира в литературата, да варира и някои изследователи (Miles, Haslum, Wheeler, 1998) посочват отношение от 4,51 момчета към 1 момиче, а според други съотношението е по-малко. Предлагани са били различни обяснения защо момчетата са по-често представени в групата на имащите затруднения в четенето: фонологично съзнание, преработка на слуховата информация, поведенчески и неврологични особености, изменчивост в резултатите от тестове за познавателни способности и мотивация. Л. Лимбрик, К. Уелдал и А. Мадалейн (Limbrick, Wheldall, & Madelaine, 2011) обаче правят пълен обзор на емпиричните свидетелства и достигат до извода, че нито една отделна хипотеза от предлаганите в литературата не е в състояние да обясни изцяло половите различия в способността за четене и че полът като променлива не е убедителен и последователен прогностичен фактор по отношение на успеха в четенето. Нещо повече, въз основа на обзор на 46 метаанализа Дж. Хайд и М. Лин (Hyde & Lynn, 1988) стигат до заключението, че момчетата и момичетата всъщност повече си приличат, отколкото се различават по цял спектър от психологически променливи и в действителност се наблюдава по-голямо разнообразие във всяка група по пол, отколкото между половете. Заключение на Л. Лимбрик, К. Уелдал и А. Мадалейн (Limbrick, Wheldall, & Madelaine, 2011) е, че най-вероятно съществуват различия между момчетата и момичетата в различни аспекти на четенето и свързаните с него фактори, но те не са толкова големи, колкото се е мислело, и че не влияят така фундаментално върху резултатите от четенето.

Наблюденията в училище обаче почти неизменно сочат едно: момчетата е много по-вероятно от момичетата да имат проблеми с четенето. Този извод важи не само за България, но и за почти всяка друга култура. Още през 1977 г. Стивън Ашър (Asher, 1977) обобщава, че проучванията на коригиращи програми по четене непрекъснато сочат преобладаващия брой включени в тях момчета, който далеч надхвърля пропорционалното им присъствие в училище. В някои училищни окръзи на САЩ по онова време 90% от включените в подобни програми ученици са момчета, а средният брой във всички училищни окръзи е около 75%.

Резултатите от тестове за постижения също показват, че момчетата имат по-големи трудности с четенето, а в средата на основното училище те изостават от момичетата с една трета до половин учебна година. Тези полови различия се появяват независимо от типа обучение по четене, което децата получават, или системата на писане – азбучна или идеограмна писменост (Logan & Johnston, 2010). Нещо повече: разминаването между половете в постиженията в четенето се уве-

личава с увеличаване на броя години училищно обучение, макар причината за тази тенденция да не е напълно ясна (Limbrick, Wheldall, Madelaine, 2012).

До 70-те години на XX в. значителен изследователски интерес е концентриран върху търсенето на обяснение за този факт във феминизацията на учителската професия. Изследователите проучват дали различните постижения по четене са свързани с пола на учителя на детето и как преподавателите от двата пола взаимодействат с учениците, т.е. дали учителите и учителките се отнасят към момчетата по различен начин. Стремежът е да се достигне до заключение по въпроса, дали момчетата биха имали полза от преподаватели мъже в училище. Основната хипотеза е, че въвеждането на повече мъже в основното училище ще се отрази благоприятно на компетентността на учениците в областта на четенето. Идеята, че момчетата и момичетата са толкова биологично различни, че изискват специфични полово-ролеви стратегии, които да тушират вредните ефекти на феминизираните образователни структури и практики, продължава да се защитава от някои автори и досега.

Многобройните изследвания обаче разкриват, че мъжете и жените преподаватели имат ученици със сравними постижения, поведението им към момчетата и момичетата е доста сходно и имат еднакви ценности по отношение на дисциплината в класната стая и уместното поведение на учениците. Използвайки данните от широкомащабно проучване в Канада на постиженията в четенето, Б. Уайт (White, 2007) проучва степента, до която момичетата са по-добри читатели от момчетата. Малкият размер на ефекта на пола (по-малко от 1%) показва, че не съществува хомогенна група на успешни, свързани с четенето поведения или процеси, която да се среща в единия или в другия пол по типовете текстове или умения, използвани в оценяването. Няма особена емпирична подкрепа за биологичните или социокултурните обяснения на половите различия в постиженията в областта на четенето или за индивидуализираните спрямо пола стратегии, които са били препоръчвани за решаване на проблема с разминаването на постиженията на момчетата и момичетата. Така емпиричните доказателства отхвърлят идеята, че момчетата ще имат по-голяма полза, ако повече от учителите са мъже (Asher, 1977).

След тези заключения започват да се търсят доказателства за различно обяснение на по-лошото представяне на момчетата в областта на четенето: дали материалът, който децата четат в училище, е еднакво привлекателен за момчетата и момичетата и дали момчетата ще се представят по-добре, ако им се предоставят по-интересни за тях материали за четене. Един от възможните проблеми с това обяснение е, че интересите на децата на тази възраст много бързо се променят, а и изследванията не успяват да стигнат до категорични резултати. Все пак изследванията показват, че момчетата и момичетата имат различни предпочитания към четенето, отделят различно време на четенето и по-голям процент момичетата четат за удоволствие в сравнение с момчетата; момичетата предпочитат и повече жанрове в сравнение с момчетата (Griva, Alevriadou, & Semoglou, 2010). Емпиричните данни сочат, че момчетата предпочитат приключенска литература, научна фантастика и спортни материали, докато момичетата обичат истории за животни, за проблеми на тийнейджърите, любовни истории, исторически романи и разкази

за приятелство (Katz & Sokal, 2003; Worthy, Moorman, & Turner, 1999). Любопитен резултат е, че момчетата харесват материали за четене за двата пола, а момчетата избират литература с герои мъже.

За близо 30 години ситуацията изглежда непроменена. През 2009 г. Канадският съвет по въпросите на ученето публикува резултатите от Общоканадската програма за оценяване, разкриващи, че 88% от 13-годишните канадски ученици се представят на или над очакваното ниво на владение на четенето. Пропастта в грамотността между момчетата и момичетата обаче се запазва и в канадски условия: при зададена средна стойност 500 точки момчетата имат резултати, които надскачат тези на момчетата с 23 точки (Canadian Council on Learning, 2009).

Проучването PISA (Програмата за международна оценка на учениците) през 2009 г. (OECD, 2011) установява, че (1) във всяка от 65-те страни, които участват в PISA 2009, момчетата имат значимо по-високи средни резултати по четене в сравнение с момчетата; (2) тази разлика между половете варира от повече от 50 точки в 14 страни до по-малко от 25 точки в 7 страни; (3) в някои страни, в които децата получават високи резултати, междуполовата разлика е голяма, а в някои от източноазиатските страни момчетата получават много по-високи средни резултати от средните за проучването. Учениците в България са под средното, а резултатите през 2009 г. са по-ниски от тези през 2000 г. Нещо повече: най-голямото разминаване между половете се наблюдава в Албания, България и Литва (над 60 точки разлика) и е два пъти по-голямо от диапазона на най-малкото разминаване в постиженията по четене на момчетата и момичетата, регистрирано в Чили, Колумбия и Перу.

Тревожността по отношение на това разминаване в постиженията в областта на четенето не се ограничава само до обществеността и медиите. Публикации на изследователи, които са анализирали данни от големи международни оценки, показват, че цялостните по-ниски постижения на момчетата са съвсем заслужени и че са необходими специални мерки, насочени изключително към тях (White, 2007). Тези притеснения са съвсем основателни, защото общото убеждение е, че провалът в училище завлича ученика във водовъртежа на отрицателни мотивационни и поведенчески последици. Е. Уилкът и Б. Пенингтън (Willcutt & Pennington, 2000) например показват, че около 60% от децата със затруднения в четенето отговарят на диагностичните критерии за поне едно допълнително психично разстройство. С. Хиншоу (Hinshaw, 1992) демонстрира връзка между затрудненията в четенето и екстернализиращото поведение, т.е. отрицателни поведения, които са насочени към външната среда, например неподчинение на правилата, физическа агресия, вандализъм, заплахи, бягства от къщи, импулсивни поведения, кражби и т.н. В своето лонгитудно изследване обаче К. Кемпе, С. Густавсон и С. Самюелсон (Kempe, Gustafson, Samuelsson, 2011) установяват, че децата с проблеми с четенето имат повече социални проблеми в сравнение с връстниците си, които четат добре, но това заключение е направено въз основа единствено на оценките на родителите. Разликата с четящите добре присъства още в първите училищни класове и вероятно сочи, че децата с ограничена социална мрежа може да са в риск за ранни трудности с четенето. Тъй като обаче не се наблюдава взаимодействие

с времето, изследователите стигат до заключението, че социалните проблеми не възникват като следствие от ранните проблеми с четенето. К. Кемпе, Ъ. Густавсон и С. Самюелсон отбелязват, че единственият значим резултат е връзката между затрудненията в четенето и симптомите на *невниманието*. Според тях трудностите с четенето и проблемните поведения са независими едни от други и проблемните поведения не са следствие от неуспеха в четенето. Нещо повече: авторите установяват, че половите различия са пренебрежимо малки, когато се изследва взаимоотношението между затрудненията в четенето и проблемното поведение по-късно в живота.

До подобно заключение стигат и А. Ундхайм и А. Сунд (Undheim, & Sund, 2008) в представителна извадка от 2646 норвежки юноши на възраст 12–15 години. Изследователките установяват, че 7,8% от изследваните лица на 13– и 14-годишна възраст имат затруднения в четенето. Те не откриват полови различия в разпространението на затрудненията в четенето, но избраните извадки включват повече момчета. Установява се и взаимодействие между пола и изследваните психосоциални променливи (самооценка, привързаност към родители и връстници, ниво на функциониране) върху проблемите с четенето. Юношите с проблеми с четенето споделят за повече депресивни симптоми, по-силен свързан с училището стрес, повече притеснения по отношение на ходенето на училище, по-нисък академичен успех, по-слаби възприятия за собствена стойност и за приемане от връстниците. Тези ученици изпитват и по-слаба привързаност към двамата си родители.

Интересен резултат на А. Ундхайм и А. Сунд (Undheim, & Sund, 2008) с норвежките ученици е, че затрудняващите се с четенето очевидно трябва да работят повече от връстниците си, а резултатите им (оценките в училище) рядко отразяват вложените усилия. Независимо от по-силните притеснения за ходенето на училище обаче, тази група няма повече отсъствия от съучениците, което вероятно е индикатор, че присъствието в час, слушането на преподавателите и обсъжданията са важна стратегия за преодоляване на проблемите с четенето. Юношите от тази група се нуждаят от подкрепата на приятелите, но пък фактът, че се чувстват по-малко социално приети, нерядко ги обезсърчава да търсят подобна подкрепа, т.е. социалните отношения като че ли затрудняват тези ученици; те са доволни от външния си вид, но самооценката им е по-силно повлияна от социалните фактори и постиженията. Изследователките обаче установяват, че привързаността към родителите не страда от затрудненията в четенето и че преобладаващото мнозинство на такива ученици са физически работници с по-ниско образование, което е по-скоро практическо – вероятно една от причините те да не могат да помагат на децата си в задачите им за домашна работа. Притеснителният емпиричен резултат е, че тази юношеска група използва по-често психотропни медикаменти и получава повече професионална помощ за проблеми, свързани с психичното здраве в сравнение с връстниците, което свидетелства за засилената нужда от подкрепа на юношите със затруднения в четенето.

Когато обаче става дума за крайни затруднения в четенето, например дислексия, по всеобщо признание момчетата са по-често засегнати в сравнение с момичетата. Дж. Хоук, Р. Олсън, Е. Уилкът, С. Уодсуорд и Дж. ДеФрис (2009) например изслед-

ват половите различия в четенето в извадка от 1133 двойки близнаци, в които поне единият от двамата има проблеми с четенето, и контролна група от 684 двойки близнаци без такива затруднения. Авторите откриват малка разлика в средните резултати между мъжете и жените в двете извадки, но вариацията в качеството на четенето е по-голяма при мъжете и в двете групи. Изводът на изследователите е, че по-голямата вариация в резултатите на инструменти за измерване на четенето при момчетата може да обяснява поне отчасти по-честите затруднения в четенето при тях и преобладаването им в извадките от хора с тежки нарушения.

През последните двадесетина години се засилва интересът към по-нататъшното развитие на хората със затруднения в четенето, кариерните им избори и трудовата им реализация. Р. Финк (Fink, 2000) например изследва успели мъже и жени със затруднения в четенето (сред изследваните лица са Нобелов лауреат, член на Националната академия на науките на САЩ и други професионалисти в различни области, които изискват интензивно четене), за да открие как и при какви условия мъжете и жените в нейната извадка са развили високо ниво на грамотност и издръжлива Аз-концепция. Авторката установява, че две трети от 60-те ѝ изследвани лица са развили своята Аз-концепция около емпатията, упоритостта и свързани с грамотността умения чрез четене на литература, представляваща много силен интерес за тях. Тези хора са успели да открият материали за четене, които толкова силно са ги ангажирали, че ги карали да преживяват „поток“ – описаното от Чиксентмихали (Csikszentmihalyi, 1990) емоционално състояние, характеризиращо се със силна концентрация, пълно потапяне в дейността и загуба на съзнание за изминаващото време, но се наблюдават полови различия в типа книги, които са вдъхновявали мъжете и жените със затруднения в четенето: жените предпочитат художествената литература, а мъжете – документалистиката. Жените по-често са били обект на обезсърчаване на академичните интереси както у дома, така и в училище. И двата пола обаче не са били насърчавани да се концентрират върху математиката и природните науки, макар това да е по-силно подчертано при жените, които са били насочвани към по-стереотипно женски курсове, роли и професионални занятия, където затрудненията им биха имали по-маловажни последствия.

Изследователите са съгласни, че в случаите, свободни от тежки/клинични нарушения в четенето, причините за затрудненията трябва да се търсят другаде. В извадка от 230 деца на 10-годишна възраст, от които 117 са момчета, Сара Логан и Рона Джонстън (Logan & Johnston, 2009) проучват честотата на четене, нагласите към четенето и към училището, убежденията за собствената компетентност и възприеманата академична подкрепа от учителите и от съучениците. Авторките установяват, че момчетата като цяло по-добре разбират прочетеното, четат по-често и имат по-положителни нагласи към четенето и училището. Половите различия в способността за четене се оказват много по-малки, отколкото разликите в нагласите и честотата на това поведение. Способността за четене корелира и при двата пола с честотата на четене и убежденията в собствената компетентност, но само при момчетата е свързана с нагласата им към четенето и училището. Оказва

се, че половите различия са най-вече във взаимоотношенията между факторите, а не в самите фактори.

Превръщането на четенето в уместно занимание за двата пола е ключов фактор в справянето със затрудненията в четенето и превръщането на учениците в компетентни читатели. В изследването си Х. Фендрик (Fendrick, 1998) установява, че 87% от жените в еврейската общност разглеждат четенето като уместна за пола им дейност, но само 48% от мъжете го възприемат като полово уместно. Обзорът на литературата, който прави авторът, показва, че в сравнение с миналото повече евреи възприемат четенето като полово уместно, но в тази общност продължава да се наблюдават значими различия между половете в нагласите към четенето.

Данните от американски извадки сочат същото: 43% от жените като деца са насърчавани да четат „често“, сравнени с 32,6% от мъжете, като 35% от мъжете казват, че не са били насърчавани като деца на фона на 31,9% при жените. Насърчаваните в детска възраст да четат е 4,69 пъти по-вероятно в зряла възраст да четат художествена литература и половите различия намаляват, когато се контролира родителското участие в този процес (Summers, 2013).

В същия дух на културните разбирания за полово уместното поведение А. Маккена (McKenna, 1997) в изследването си, проведено в градска училищна среда в район с ниски доходи с 260 деца от детската градина до осми клас, потвърждава предишни емпирични проучвания, показващи, че учениците в основното училище възприемат четенето като „момичешка“ дейност, като тези стереотипи се засилват с напредването на възрастта в училище и при момчетата, и при момичетата. Тази тенденция в американското общество донякъде се запазва и в зряла възраст. А. Вадън (Vadon, 2000) например изследва 169 мъже и жени на средна възраст. И двете групи разглеждат четенето предимно като женствена дейност и тази тенденция е по-силно изразена сред жените, които имат и по-положителни нагласи към нея. Интересен е и резултатът, че мъжете с висше образование в тази извадка е по-вероятно да разглеждат четенето като предимно женска дейност в сравнение с тези, които са със средно образование. Мъжете, които възприемат четенето като мъжествено, са във възрастовата група от 60 години нагоре. Мъжете и жените, които имат по-положителни нагласи към четенето, е по-вероятно да го разглеждат като подходяща дейност за своя пол. Колкото повече време човек прекарва в четене и колкото по-интензивно чете (например книги), толкова по-вероятно е да го възприема като уместно занимание. До същите изводи достига и Дж. Уинчок (Winchok, 1995).

Нещо повече: момичетата имат по-силна вътрешна мотивация за четене, която обаче се обяснява по-скоро с половата идентичност, а не толкова с пола – женската идентичност, т.е. идентификацията с „женствени“ черти, е по-тясно свързана с редица аспекти на мотивацията за четене, отколкото за мъжката идентичност, или идентифицирането с „мъжествени“ личностни черти (McGeown, Goodwin, Henderson, & Wright, 2012). Този резултат напълно съответства на установеното в литературата по отношение на различни академични области: оценките на децата на мъжествеността и женствеността на различните училищни предмети съответстват на традиционните полово-ролеви стереотипи в културата и учениците

правят преценки за способностите си, които също съответстват на стереотипите: момчетата смятат, че са по-компетентни в сферата на математиката и спорта, а момичетата – в четенето и музиката.

Оказва се, че стереотипизирането влияе и върху разбирането на прочетеното при момчетата, но не и при момичетата. М. Роузън (Rosen, 1995) установява, че има значима разлика в разбирането на разкази за нетрадиционни и традиционни полови роли при момчетата, което потвърждава по-ранни резултати, че на тестове за стремежи и предпочитания към професионалното занятие момчетата са по-силно повлияни в мисленето си от стереотипите в сравнение с момичетата. Тъй като мъжките полови роли се възприемат като по-ригидни, за момчетата е по-лесно да разберат разказите за традиционните полови роли. Такива различия в разбирането не се наблюдават при момичетата в САЩ.

Е. Маккена (McKenna, 1997) обаче отбелязва, че такава тенденция не се открива в изследванията в други страни. И наистина, на базата на свое изследване на 168 момчета от Канада и Тайланд Л. Сокал (Sokal, 2010) обаче отхвърля тезата, че по-слабите постижения на момчетата в четенето се дължат на стереотипа, че това е „женска“ дейност. Аргументирайки сравнението между страните с факта, че Канада има една от най-малките полови разлики в четенето в света, а Тайланд – една от най-големите, тя установява, че получените от изследването резултати не демонстрират значими различия между момчетата в Канада и в Тайланд, което според нея е свидетелство, че разглеждането на четенето като женствена дейност не е в основата на различията в постиженията в четенето.

Според мнозинството американски изследвания детските избори обикновено отразяват традиционните полови-ролеви стереотипи. По-интересно обаче е разминаването между това, което момчетата избират за себе си, и възприятието им за онова, което момчетата по принцип предпочитат да четат – те не обобщават собствените си предпочитания, а си формират социално конструирано разбиране, съответстващо на преобладаващите в културата стереотипи (Summers, 2013). Следователно ролята на родителите във формирането на стереотипите и на нагласите към четенето е от критично значение. Убежденията на майката за четенето и бъдещите постижения на детето ѝ в тази област са свързани с поведението на жените и с това на детето по време на четенето (Meagher, Arnold, Doctoroff, & Baker, 2008). Изследователите смятат, че е възможно взаимоотношението да е двупосочно, така че в известна степен убежденията и поведението на майката да се оформят от поведението на децата им по време на четенето. С. Мийгър и колегите ѝ (Ibid., p. 154) установяват, че когато майките на момчетата вярват, че четенето трябва да е забавно, то е значимо свързано с нивото на ангажиране на децата. Такава връзка обаче не се открива при момичетата, т.е. убежденията за четенето като забавление са особено важни за улавянето на вниманието и засилването на интереса на момчетата към четенето, особено като се има предвид, че като цяло нивото на ангажиране на момчетата е по-ниско.

Редица изследвания сочат, че има връзка между нагласата към четенето и постиженията на тестове по четене. Учениците, които имат положителни нагласи към четенето и по-висока самооценка, е вероятно да получават и по-високи резул-

тати на тестовите, и обратното: тези с по-ниски резултати е по-вероятно да казват, че четенето е скучно, и да не четат в същата степен като съучениците си (Tse, Lam, Lam, Chan & Loh, 2006). С. Цъи и колеги установяват, че има много ясно взаимоотношение между пола и постиженията: момичетата се представят значително по-добре от момчетата и резултатите им потвърждават становището, че нагласите към четенето и постиженията на момичетата са по-добри от тези на момчетата. Този модел по пол в резултатите се повтаря в трите изследвани от тях групи: ученици от Хонконг, Сингапур и Англия, което подсказва, че е възможно различията да са универсални, макар да не е напълно ясно какви са причините за това.

Интересен емпиричен резултат обаче засяга компютризираните тестове за постижения в четенето в сравнение с традиционните писмени варианти: Дж. Хорн (Horne, 2007) открива, че така ясните полови различия в резултатите на тестовите изчезват, ако те се предлагат в компютризиран вариант. Вероятната причина според Хорн е, че момчетата използват повече информационни и комуникационни технологии у дома и в училище, и компютризираното представяне на тестовите може би засилва мотивацията им в по-голяма степен, отколкото при момичетата, а това компенсира установяваните с писмени тестове полови различия в представянето. Като цяло, момичетата нямат толкова положителни нагласи към компютрите в сравнение с момчетата и при тях в по-голяма степен се среща компютърната тревожност, което може би влияе отрицателно на представянето им.

Новостите в технологията изправят изследователите и пред друг въпрос: има ли полови различия в четенето на електронни книги. След като момчетата традиционно се възприемат като по-умели в използването на компютърни и информационни технологии, това важи ли и за е-книгите в образователен контекст. В изследване на тайвански ученици от основното училище (Huang, Liang, & Chiu, 2013) се установява, че момичетата просто „прелистват“ в процеса на четене, но въпреки това получават по-високи резултати от момчетата на тестовите за извличане на прочетената информация от паметта. По принцип приложението на индивидуализирани технологии за четене, например четенето на електронни книги, намалява разминаването в адаптацията към технологията между половете, но половите различия продължават да са значителен фактор в четенето и на електронни книги от учениците. Тези различия най-вероятно създават бариери пред четенето за някои деца и според изследователите трябва да се вземат предвид, когато електронните книги се използват в учебния процес.

Общият въпрос за културните влияния срещу някакъв неизменен модел на полови различия в четенето представлява интерес за редица изследователи. Все повече в изследванията започва да се набляга на четенето на документи, защото се смята, че то е по-характерното за извънучилищна среда, т.е. отразява грамотност в обществото и на работното място, и има по-различно удареие от академичните задачи в училище. Обзори на изследователската литература установяват, че представянето на задачи за четене на документи е положително свързано със способността да се функционира в обществото, т.е. да се следват конкретни процедури, да се регистрират значими събития и да се вземат информирани решения (Rosén, 2001). То е свързано и с професионалния статус и участието на хората в

обществения живот. Според изследователите една от причините жените да нямат толкова голямо предимство в четенето на документи, колкото в наративните текстове, вероятно е свързана с факта, че в документите обикновено освен текст е представено и математически и пространствено съдържание – типът съдържание, при който мъжете често демонстрират по-добри резултати. На базата на данни на Международната асоциация за оценка на образователните постижения (IEA) от изследване през 1990–1991 г. с репрезентативна извадка за две възрастови групи от около 30 страни (9-годишни и 14-годишни деца; България не е включена в извадката), М. Розен (Rosén, 2001) достига до извода, че половите различия в уменията за четене на документи са отражение предимно на културни влияния.

Хората на всяка възраст със затруднения в четенето обаче не обръщат внимание на печатното съдържание по принцип и това утежнява още повече проблемите в образованието с неграмотността – фактическа или функционална. Дж. Стоун и Л. Ву (Stone, & Wu, 1993) проучват в извадка от студенти половите различия в четенето на книги за удоволствие на възраст 8–12 години и различията в използването на печатните медии през юношеството и отново в ранна зряла възраст. В литературата е установено, че юношите четат за удоволствие, но тази дейност е относително маловажна в сравнение с други занимания, както и че двата пола в юношеска възраст ранжират четенето на книги по различен начин: малко по-вероятно е девойките да посочват четенето като приятно прекарване на времето. Тази тенденция е свързана и с по-рядко ангажиране в социални дейности през юношеска възраст, т.е. американските девойки е по-вероятно в сравнение с младежите да са в категорията „книжен плъх“, както я наричат някои в литературата, докато младежите предпочитат социализирането, т.е. дейностите с приятели. Тази тенденция обаче избледнява с настъпването на ранната зряла възраст, когато младите мъже и жени демонстрират еднаква употреба на печатните медии.

И по отношение на избора на печатно слово, което се чете, отново се наблюдава ефектът на самоизпълняващите се пророчества, или реализирането на поведение или събитие просто заради очакването, че то ще се случи (Merton, 1948). Интересно изследване на Х.-Х. Ву (Wu, 2006) показва, че тъй като повечето любовни романи поощряват патриархалните ценности, четенето на повече подобна литература играе роля в оформянето на Аз-концепцията, половата идентичност и нагласите и поведенията по отношение на патриархалността. Резултатите на Ву показват, че заради по-високата степен на еротична пластичност при жените в сравнение с мъжете, читателките на любовни романи споделят по-силен полов нагон в сравнение с мъжете и с жените, които не четат подобна литература, както и се самооценяват като по-малко женствени. Същевременно почитателките на литературата в стил „Арлекин“ имат по-малко сексуални партньори и са по-възрастни, когато за пръв път са обмисляли и са имали първия си полов акт, т.е. тези жени поставят половия живот в рамките на идеалистична моногамна връстност, а същевременно задоволяват сексуалните си фантазии чрез литературните герои.

Какви обаче са практиките по отношение на четенето във всекидневния живот на хората в зряла възраст в общата популация? В свое изследване М. Смит (Smith, 1996) използва метода „водене на дневник“ в продължение на пет дни, за да полу-

чи детайлна информация за четенето в извадка от хора в зряла възраст с разнообразен образователен и професионален опит. Той установява, че четенето е разделено почти поравно между дома и работното място, макар половината от времето за четене да е у дома и само една трета – на работното място, но затова пък е много по-интензивно в сравнение с други видове среда. Хората четат периодика и книги у дома, но четенето на работното място е най-вероятно да се концентрира върху информационни и функционални материали и служебна кореспонденция. Не е изненадващо, че предпочитанията към материали за четене и средата, в която това се прави, варират според професионалното занятие. Възрастните и от двата пола с по-престижни работни места четат на работното си място материали, свързани с трудовите им задачи, а тези с по-нисък статусни работни места четат у дома за удоволствие. Хората в зряла възраст с по-високо образование четат средно повече от 3 часа дневно, като посветеното на четенето време е редуцирано от други трудови изисквания и това ограничава материалите до доклади, кореспонденция и др., които обобщават информацията и могат бързо да се възприемат.

В зряла възраст четенето обикновено не представлява усилие за хората, особено когато четат у дома. Периодичните издания и книгите се оценяват като носещи удоволствие и неизискващи усилия. Една от причините за това е, че материалите се избират от човека, а не му се налагат. Свързаните с работата материали също не изискват големи усилия, но не носят същите нива на удоволствие, тъй като те се четат, за да се вършат трудовите задачи. Състоянието „поток“, за което говори Чиксентмихали (Csikszentmihalyi, 1990), е много по-вероятно да се изпитва у дома, когато се чете за удоволствие (всъщност четенето е най-често споделяната дейност, водеща до това психично състояние). Четенето на работното място в по-голяма степен включва когнитивни стратегии, които хората използват, за да разбират, да учат и да запаметяват информацията, например воденето на бележки, подчертаването, осветяването, както и повторния прочит и използването на миналия опит, за да се осмисли трудното съдържание (Smith, 1996).

И така, как биха могли да се обобщят изследователските резултати по отношение на половите различия в четенето? Мнозинството от изследванията в литературата показват, че различия действително съществуват, но те в повечето случаи избледняват с напредване на възрастта. В детска възраст в сравнение с момчетата момичетата обикновено четат повече по свое желание (а не зададени от учителя материали), в по-голяма степен четат за удоволствие или от общ интерес, уверени са в тази дейност и разменят и обсъждат прочетеното. Момчетата предпочитат да гледат телевизия или филми, прекарват по-малко време в четене, по-малко мотивирани са да четат, не ценят четенето като дейност, не са толкова уверени читатели и се възприемат като по-малко умели читатели от момичетата. В резултат на нагласите и опита си момичетата имат по-голям опит с четенето, докато при момчетата отношението може да е бариера в развитието на умения за четене (CanadianCouncilonLearning, 2009).

Предлаганите в литературата обяснения за тези различия преди настъпване на зрялата възраст могат да се класифицират в две категории: (1) биологични полови различия и (2) социокултурни интерпретации. Биологичните обяснения

се концентрират върху анатомични и развитийни различия в мозъка на момчетата и момичетата. Социокултурните обяснения се интересуват от въпроса, как момчетата и момичетата конструират психологическия пол. Този процес се базира на преживяванията и опита на детето, т.е. на биологичния му пол, възрастта, социоикономическия статус на родителите, статуса на етническата група като мнозинство или малцинство, семейната констелация и културата. Според привържениците на този подход изменчивостта в диапазона на половите различия в четенето е резултат от вариращите концепции за мъжествеността, женствеността и училищното обучение в различните култури/общества. Ключова роля играят и нагласите на родителите по отношение на четенето, академичните умения и значението на образованието. По тази причина изследователите, които се придържат към социокултурната рамка, са убедени, че разглеждането на всички момчета като една група е прекалено опростенческо, тъй като във всяка култура има огромен брой момчета, които изобщо не са в риск от изоставане в четенето. Тези изследователи е по-вероятно да смятат, че различията в разбиранията на момчетата за четенето като „женско“ занимание са резултат от нагласите в семейството към четенето и образованието (Sokal, 2010).

Канада е една от страните, която целенасочено финансира изследвания и разработва стратегии и програми за засилване на ангажирането на момчетата и техните постижения в четенето. Насоките, до които стигат канадските психолози и педагози, се концентрират върху насърчаването на момчетата да четат от най-ранна възраст като начин за противопоставяне на полово оцветените нагласи към тази дейност като типична само за жените. Същевременно момчетата трябва да бъдат излагани на разнообразни текстове още преди 7-годишна възраст, докато все още натрупват познания за половете и развиват своята полово-ролева концепция. В това отношение моделиращите четене мъже са незаменими помощници в социалното учене на децата. Осигуряването на типовете четива, които привличат момчетата, също е подход към мотивирането им да четат. Четивата, които харесват на момчетата, могат да променят нагласите им, но подпомагат и овладяването на четенето. Освен откриването на книгите, които ще привлекат интереса им, ангажирането на момчетата в обсъждане на прочетеното нерядко засилва наслаждението от него. Особено на по-ранна възраст съвместното четене на подходящите книги от децата и родителите им оказва съществено влияние върху възприятията на момчетата за четенето (Canadian Council on Learning, 2009). Разбира се, усилията на семейството ще бъдат силно подкопани, ако в обществото не се набляга в достатъчна степен на четенето като ценност и не се цени това умение.

Литература

- Asher, S. Sex differences in reading achievement. – B: *Reading Education Report No. 2*, Center for the Study of Reading, University of Illinois At Urbana-Champaign, 1977.
- Canadian Council on Learning. Why boys don't like to read. Gender differences in reading achievement. (Lessons in Learning, 18 February, 2009) [онлайн]. [прегледан 12.04.2015]. <http://www.ccl-cca.ca/CCL/Reports/LessonsInLearning.html>

- Csikszentmihalyi**, M. *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York: Harper and Row, 1990.
- Fendrick**, H. *Gender Differences in Attitude toward Reading in a Sample of the Jewish Community*. Dissertations/Theses. Kean University, 1998.
- Fink**, R. (2000). Gender, Self-Concept, and Reading Disabilities. – B: *Thalamus. Journal of the International Academy for Research in Learning Disabilities*, 2000, 18 (1), c. 15–33.
- Griva**, E., Alevriadou, A., & Semoglou, K. (2010). Identifying gender differences in reading preferences and strategies employed by Greek students: A socio-cognitive perspective [онлайн]. [прегледан 12.04.2015]. <https://www.ucy.ac.cy/unesco/en/publications>
- Hawke**, J. L., Olson, R. K., Willcut, E. G., Wadsworth, S. J., & DeFries, J. C. Gender Ratios for Reading Difficulties. – B: *Dyslexia*, 2009, 15, c. 239–242.
- Hinshaw**, S. Externalizing behavior problems and academic underachievement in childhood and adolescence: Causal relationships and underlying mechanisms. – B: *Psychological Bulletin*, 1992, 111, c. 127–155.
- Hong**, Y., Chiu, C., Dweck, C., & Sacks, R. Implicit Theories and Evaluative Processes in Person Cognition. – B: *Journal of Experimental Social Psychology*, 1997, 33, c. 296–323.
- Horne**, J. Gender differences in computerised and conventional educational tests. – B: *Journal of Computer Assisted Learning*, 2007, 23, c. 47–55.
- Huang**, Y.-M., Liang, T.-H., & Chiu, C.-H. Gender Differences in the Reading of E-books: Investigating Children's Attitudes, Reading Behaviors and Outcomes. – B: *Educational Technology & Society*, 2013, 16 (4), c. 97–110.
- Hyde**, J. S., & Lynn, M. C. Gender differences verbal ability: A meta-analysis. – B: *Psychological Bulletin*, 1988, 104, c. 53–69.
- Jones**, E. E., & Thibaut, J. W. Interaction goals as bases of inference in interpersonal perception. – B: *Person perception and interpersonal behavior*. eds. R. Tagiuri, L. Petrullo. Palo Alto, CA: Stanford University Press, 1958, c. 151–178.
- Katz**, H., & Sokal, L. Masculine literacy: one size does not fit all. – B: *Reading Manitoba*, 2003, 24, c. 4–8.
- Kempe**, C., Gustafson, S., & Samuelsson, S. A longitudinal study of early reading difficulties and subsequent problem behaviors. – B: *Scandinavian Journal of Psychology*, 2011, 52, c. 242–250.
- Limbrick**, L., Wheldall, K., & Madelaine, A. Why Do More Boys Than Girls Have a Reading Disability? A Review of the Evidence. – B: *Australasian Journal of Special Education*, 2011, 35 (1), c. 1–24.
- Limbrick**, L., Wheldall, K., & Madelaine, A. Reading and Related Skills in the Early School Years: Are boys really more likely to struggle? – B: *International Journal of Disability, Development and Education*, 2012, 59 (4), c. 341–358.
- Logan**, S., & Johnston, R. Gender differences in reading ability and attitudes: examining where these differences lie. – B: *Journal of Research in Reading*, 2009, 32 (2), c. 199–214.
- Logan**, S., & Johnston, R. Investigating gender differences in reading. – B: *Educational Review*, 2010, 62 (2), c. 175–187.
- McGeown**, S., Goodwin, H., Henderson, N., & Wright, P. Gender differences in reading motivation: does sex or gender identity provide a better account? – B: *Journal of Research in Reading*, 2012, 35(3), c. 328–336.
- McGeown**, S., Goodwin, H., Henderson, N., & Wright, P. Gender differences in reading motivation: does sex or gender identity provide a better account? – B: *Journal of Research in Reading*, 2012, 35(3), c. 328–336.

- McKenna**, E. Gender Differences in Reading Attitudes. Dissertations/Theses. Kean College of New Jersey, 1997.
- Meagher**, S. M., Arnold, D. H., Doctoroff, G. L., & Baker, C. N. The Relationship Between Maternal Beliefs and Behavior During Shared Reading. – B: *Early Education and Development*, 2008, 19 (1), c. 138–160.
- Merton**, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. – B: *Antioch Review*, 1948, 8 (2), c. 195.
- Miles**, T. R., Haslum, M. N., & Wheeler, T. J. Gender ratio in dyslexia. – B: *Annals of Dyslexia*, 1998, 48, c. 27–55.
- OECD**. How do girls compare to boys in reading skills? – B: *PISA 2009 at a Glance* [онлайн]. OECD Publishing, 2011, c. 16–18. [прегледан 15.05.2015]. <http://www.oecd.org/pisa/46660259.pdf>
- Rosen**, J. K. Sex-Role Stereotypes in Children's Literature and Their Effect on Reading Comprehension. Dissertations/Theses. Kean College of New Jersey, 1995.
- Rosen**, M. Gender differences in reading performance on documents across countries. – B: *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal*, 2001, 14, c. 1–38.
- Smith**, M. C. The real-world reading practices of adults. – B: *Journal of Literacy Research*, 2000, 32 (1), c. 25–52.
- Sokal**, L. Prevalence of Gendered Views of Reading in Thailand and Canada. – B: *The Alberta Journal of Educational Research*, 2010, 56 (1), c. 44–56.
- Stone**, G., & Wu, L. (1993). Influences of Gender and Adolescent Pleasure Book Reading on Young Adult Media Use. Paper presented at the 76th Annual Meeting of the Association for Education in Journalism and Mass Communication, Kansas City, MO, 1993.
- Summers**, K. Adult Reading Habits and Preferences in Relation to Gender Differences. – B: *Reference & User Services Quarterly*, 2013, 52 (3), c. 243–249.
- Tse**, S. K., Lam, R. Y. J., Lam, J. W., Chan, Y. M., & Loh, E. K. Y. Attitudes and attainment: A comparison of Hong Kong, Singaporean and English students' reading. – B: *Research in Education*, 2006, 76, c. 74–87.
- Undheim**, A. M., & Sund, A. M. Psychosocial factors and reading difficulties: students with reading difficulties drawn from a representative population sample. – B: *Scandinavian Journal of Psychology*, 2008, 49, c. 377–384.
- Vadon**, A. Gender and Cultural Differences in Attitude toward Reading in an Adult Population. Dissertations/Theses. Kean College of New Jersey, 2000.
- White**, B. Are girls better readers than boys? Which boys? Which girls? – B: *Canadian Journal of Education*, 2007, 30 (2), c. 554–581.
- Willcutt**, E., & Pennington, B. F. Comorbidity of reading disability and attention deficit/hyperactivity disorder: differences by gender and subtype. – B: *Journal of Learning Disabilities*, 2000, 33, c. 179–191.
- Winchcock**, J. M. Sexist attitudes towards reading and writing in the young adult and adult learner population. Dissertations/Theses. Kean College of New Jersey, 1995.
- Worthy**, J., Moorman, M., & Turner, M. What Johnny likes to read is hard to find at school. – B: *Reading Research Quarterly*, 1999, 34, c. 12–27.
- Wu**, H.-H. Gender, Romance Novels and Plastic Sexuality in the United States: A Focus on Female College Students. – B: *Journal of International Women's Studies*, 2006, 8 (1), c. 130–139.

ЧЕТЕНЕ И ЕМПАТИЯ

ДИАНА ХРИСТОВА

READING AND EMPATHY

Diana Christova

SUMMARY

The article presents a review of psychological studies on the relationship between reading and empathy. The concept of empathy is introduced from the perspective of its relevance to human development and social relations. Discussed are the mechanisms, through which reading can enrich our social knowledge and empathy, the role of different literary genres, gender differences, and some personal and social correlates of the relationships between reading and empathy.

Художествената измислица не е просто симулация на социални преживявания, тя е социално преживяване.

Д. Кид

Образът на отнесения в книгата ревностен читател понякога се асоциира с опит за бягство от реалността в един въображаем и естетически конструиран свят. Психологичните изследвания развенчават стереотипа за изолирания „книжен плъх“ и разкриват как четенето на художествена литература може да развие познанието ни за социалната действителност и да подобри социалните ни умения чрез култивиране на разбиране и чувствителност към преживяванията на различни от нас хора и техните взаимоотношения. Кои са механизмите, чрез които четенето ни доближава до социалния свят и може да ни направи по-човечни? Всички жанрове ли имат еднакво въздействие върху аспектите на емпатията? Какво е значението на субективната въвлеченост в текста? Кои са особеностите на личността и социалните връзки на редовните читатели? Съвременните изследвания от областта на психологията, когнитивната наука и невронауката се интересуват активно от отговорите на тези въпроси.

Емпатията: Аз и ти

От аксеологична гледна точка емпатията предполага признание на ценността на индивидуалната отличителност на другия човек като предпоставка за сътрудничество и пълноценни отношения или това, което М. Бубер нарича автентични „Аз-ти“ връзки (Бубер, 1995). Тя е може би най-ценният човешки ресурс в социалните взаимодействия, безусловно необходим за социо-емоционалното развитие на

човека, толерантността към другите, поддържането на трайни и значими връзки, алтруистичното поведение и разрешаването на междуличностни противоречия и конфликти (Baron-Cohen, 2012).

В психологията емпатията се разглежда като многоаспектен конструкт, съчетание на интелекта и чувствата. Когнитивният ѝ компонент включва способността да се поставим на мястото на другия, да разберем неговата гледна точка и да разпознаем случващото се във вътрешния му свят (т.нар. „теория за ума“). Другият ѝ компонент – междуличностната чувствителност, се отнася до способността да чувстваме, възприемаме и реагираме адекватно на вътрешните състояния на другия (Hall & Bernieri, 2001). Двата аспекта са еднакво необходими и заедно съставляват емпатийния капацитет. Емоционалната съпричастност и отзивчивост се нуждаят от разбиране на обстоятелствата, породили чувствата у другите и предвиждане на техните последици. Ако единият компонент отсъства, отсъства и емпатията – дефицит, свързан с личностни разстройства и прояви на безразличие, манипулация, жестокост и насилие над другите (Baron-Cohen, 2011). Способният на сътрудничество и ефективно общуване човек разбира околните и е чувствителен към техните потребности и чувства, с други думи – притежава емпатия.

Как четенето обогатява социалното ни познание и емпатията?

Литературните произведения представят личности, характери и човешки взаимодействия в различен времеви и културен контекст. Те изобразяват социална реалност и са източник на познание и размисъл върху човешката природа, както и стимул за реално преживяване на собствени и съпреживяване на чужди чувства и емоции.

Четенето усилва въображението, а симулацията на социални преживявания в един художествен текст активира познавателни процеси, които участват и в действителните житейски ситуации. Съвременните изследвания показват, че мозъкът на човек, четящ за приключенията на измислено лице, реагира все едно той самият извършва разказаните действия. Например, ако персонажът взема химикалка, за да пише писмо, в мозъка на читателя се активират областите, свързани с това действие. Взаимодействията между героите в произведението се възприемат от човешкия мозък като реални. В този смисъл четенето не е просто симулация на социално преживяване, а е социално преживяване, което ни позволява да „влезем“ в психичния свят на другия човек и дори да изпитаме невъзможни в реалността преживелици. Динамиката на фабулата ни помага да вникнем в промяната на хората и техните взаимоотношения – процес, който в действителния живот изисква продължително време и е по-труднодостъпен за наблюдение.

Разбирането и емоционалният отзвук на текста са първично свързани с преживяваната от читателя идентификация или субективна близост с изобразените персонажи и осмисляне на събитията в историята от гледна точка на участниците. Когато четем, правим умозакljučения какво мислят, чувстват и възнамеряват героите, предвиждаме действията и реакциите им. По този начин четенето обогатява способността ни да разбираме другите и да осъзнаваме по-ясно как техните намерения, мотиви, чувства и обяснения на събитията се различават от нашите.

Изследователят Карачоло обсъжда възможността някои литературни похвати да подхранват въображението и емпатията дори в по-голяма степен отколкото действителният живот (Caracciolo, 2014). Текстовете, които насърчават читателя да преживява от свое име историята на персонажите, създават впечатление за непосредствено и дълбоко вникване в психичния живот на героите в сравнение с реалните ситуации.

Какъв е приносът на различните жанрове за развитието на емпатия?

Връзката между четенето и емпатията е емпирично потвърдена от съвременните психологични изследвания. Четенето помага на децата да се научат да разпознават, назовават и разбират по-добре чувствата на другите и собствените си чувства. Малките деца, на които са четени повече подходящи за възрастта произведения, имат по-добре развита „теория за ума“ или психичен модел за вътрешния свят на другите хора (Mar, Tackett, & Moore, 2010) – важен ресурс в общуването с връстници, възрастни авторитети и в по-нататъшната адаптация към училищната среда. Хората в зряла възраст, които четат често, се отличават с по-високо ниво на емпатия и по-добри социални умения (Mar, Oatley, Hirsh, de la Paz, & Peterson, 2006). Всички видове текстове ли допринасят обаче еднакво за изграждането и развитието на емпатия?

Художествената литература притежава уникален потенциал за развитие на емпатия поради диференциалната ѝ специфика да изгражда повествователен свят, замислен да въздейства емоционално чрез лица и събития, които са извън непосредствения живот на четящите. По този начин се създава психологически сигурна среда за читателя, в която той може да изследва със свой темп преживяването на широк спектър от чувства, личностни образци и модели на човешки взаимоотношения.

Нехудожествените текстове (научни, информационни, технически, новинарски), предназначени да запознават с фактологическа информация и/или да убеждават в достоверността на определени факти, нямат същото въздействие върху емпатията. Информацията от художествени и нехудожествени текстове се обработва различно в мозъка и има различен ефект (Berns, Blaine, Prietula, & Pye, 2013).

Динамиката на разбирането и интерпретацията на художествения текст зависи от непълната информация или разминаването между знанието на читателя и знанието на автора, изразено в обрисуваните персонажи и развитието на историята (Bernaerts & al., 2013). Произведенията, които подтиква въображението и дават свобода на читателя да „дописва“ текста – сам да намира своя път и отговори в лабиринта на повествованието, стимулират по-интензивно познавателната активност и съпричастност.

Резултатите от емпирични изследвания разкриват необходимостта от отчитане на жанра при изучаване на връзката между четенето и аспектите на емпатията. Например едно изследване на въздействието на четири тематични жанра: семеен роман, романтичен роман, научна фантастика и трилър, сочи, че при контролирани други фактори (личност, пол, езикова компетентост, четене на нехудожествена литература) романтичните истории и трилърите прогнозира в най-голяма степен междуличностната чувствителност (Fong, Mullin, & Mar, 2013).

Четенето на роман на Даниел Стийл вероятно е леко и увлекателно, но не спомага за развитието на същата проникателност в мислите, чувствата и мотивацията на околните, колкото разказ на Антон Чехов. До този извод достигат Дейвид Кид и Емануеле Кастано от нюйоркската Нова школа за социални изследвания. В серия от пет експеримента те проучват влиянието на популярната и художествената литература (класическа и фентъзи) и публицистиката върху развитието на „теория за ума“ (Kidd & Castano, 2013). Участниците от групата, които имали за задача да прочетат откъси от класически и научнофантастични произведения, показали по-добри резултати по когнитивните тестове в сравнение с контролните групи, едната от които трябвало да чете публицистика, а другата – нищо. Интересно е, че груповата разлика в изпълнението на тестовете не може да се обясни със субективните емоционални реакции и удоволствието от предложения текст, предварителното му познаване или нивото на образование на участниците в изследването. Изглежда по-голямата еднозначност, последователност и предвидимост на фабулата и героите в популярната литература (романтични романи и трилъри) поставя читателя в по-пасивна позиция. Вероятно класическите и научнофантастичните произведения са по-ефективни в подобряването на „теорията за ума“, защото въвличат в по-голяма степен читателя във взаимодействие с изобразените персонажи и го подтикат да се ориентира самостоятелно в разгръщането на действието, правейки свои догадки и предвиждания. „Истинската литература отрежда на читателя особена отговорност. Измислените светове са пълни със символи, заплетена и необяснима мотивация. В тях няма еднозначна инструкция на кого да се довериш и как да се чувстваш“ (ibid.).

Книги като „Хари Потър“ може да са от помощ на родители и педагози във възпитанието на толерантност у подрастващите. За това свидетелстват няколко изследвания под ръководството на италианския професор Лорис Вецали от Университета на Модена и Реджо Емилия (Vezzali, Stathi, Giovannini, Capozza, & Trifiletti, 2015). Те доказват, че четенето на „Хари Потър“ от ученици намалява предразсъдъците към стигматизирани социални групи. Според Вецали жанрът фентъзи може да е особено ефективен за възпитанието на търпимост и изграждането на алтруистични нагласи, защото обикновено не изобразява действителни групи сред населението. Така се избягва рискът от свръхчувствителност и потенциални защитни реакции, а посланията на разказа могат по-лесно да се пренесат към реални стигматизирани социални групи.

Изгубени в книгата

Съвременните изследвания от областта на психологията, когнитивната наука и невронауката доказват, че с оглед на ефекта върху емпатията е съществено не само какво четем, но и как четем. Не четенето, сведено до декодиране на думи, има силата да развива „теорията за ума“ и междуличностната чувствителност, а качеството на процеса, отразено в индивидуалната въвлеченост в разказа.

В изследвания с експериментален дизайн, които отчитат входното и изходното ниво на емпатия и контролират странични фактори (общо преживяване на разказа, положителни и отрицателни чувства, трудност в разбирането на текста),

холандски психолози установяват, че въздействието на художествените текстове върху емпатията зависи от степента, в която читателят се „пренася“ в историята (Bal & Veltkamp, 2013). Разбирано така, „пренасянето“ е когнитивно и емоционално въвличане в текста – „конвергентен процес, в който всички психични системи се съсредоточават върху събитията, които се случват в разказа“ (Green, Strange, & Brock, 2000). При интензивно „пренасяне“ чувствителността на читателя към външните събития и хода на времето намалява, а художествената събитийност се възприема и въздейства като реална, дори и да е невъзможна в действителния живот. При читателите с високо ниво на „пренасяне“ в историята се регистрира нарастване на емпатията с времето (седмица след прочита). Множество предишни изследвания потвърждават, че четенето е по-вероятно да измени личността, ако читателят се чувства вгълбен в текста (ibid.).

При слабо въвлечените читатели се установява противоположна промяна – с времето емпатията намалява. Ако читателят не намира себе си в историята – не се идентифицира с разказа, героите не го вълнуват, остава разсеян и индиферентен към динамиката на действието, ефектът на прочетеното върху емпатията е отрицателен.

Полови различия в степента на „пренасяне“ не са установени.

Посочените изследвания са първите, които диференцират въздействието на четенето върху емпатията в зависимост от степента на субективна въвлеченост и разкриват възможност за отрицателно влияние при немотивирания читател.

Качеството на процеса на четене е свързано с разграничаването на *задълбочено* и *повърхностно* четене (Birkerts, 1994). Субективното „пренасяне“ в текста отличава задълбоченото четене – целенасочения бавен, внимателен към детайлите и изпълнен с размисъл върху сложността на характерите и дилемите във взаимоотношенията цялостен процес на въвличане в разказа. Процесът включва активно въображение, съсредоточаване, мотивация и усилия, критичен анализ на прочетеното, както и саморефлексия с фокус върху личните прозрения и емоционални преживявания. Психологът Виктор Нел сравнява „пренасянето“ на читателя в художественото произведение с хипнотичен транс (Nell, 1988). Негово изследване установява, че в моментите на върховна наслада от текста четящият забавя четенето. Съчетанието от бързо декодиране на думи и бавно придвижване по страницата предоставя време за размисъл, изследване на различните гледни точки, преработване на чувства и спомени и изграждане на близка диалогична връзка с автора.

Полови различия

Влияе ли полът на читателя върху емоционалните му реакции и предпочитанието към истории, в които протагонистът е мъж или жена? Променят ли се тези тенденции с възрастта? Кои автори са предпочитани – от собствения или от другия пол?

Широко разпространено е убеждението, че жените и мъжете предпочитат книги, в които протагонистът е от техния пол, защото така се улеснява идентификацията с него и разбирането на неговите преживявания. Научните изследвания показват по-нюансирани и нееднозначни тенденции.

Интересно изследване на момчета и момичета в юношеска възраст разкрива полови различия в степента на емоционален отзвук на литературни произведения с близка до възрастта проблематика (Biaison, 1993; цит в: Oatley, 1996). На 49 юноши (24 момчета и 25 момичета) са предложени два къси разказа, третиращи темата за идентичността и взаимоотношенията в тази възраст („Червената рокля“ на Алис Мънро с протагонист момиче и „Сакър“ на Карсън Маккълърс с протагонист момче). Използвана е методика, чрез която се изчисляват субективните чувства и спомени, които разказите пораждат у читателя. Отделна задача – литературна, на участниците в изследването е да напишат сбито изложение на двата разказа. Литературната задача е оценена от учители на основата на критерии като грамотно и съдържателно коректно пресъздаване на тематичните линии, персонажите и детайлите.

Оценките по литературната задача на участниците в изследването не разкриват съществена разлика в изпълнението ѝ в зависимост от пола. По нея изследваните момичета и момчета демонстрират еднакво ниво на компетентност. Момчетата обаче отбелязват значително повече пасажки, породили чувства у тях, независимо от пола на главното действащо лице в предложените разкази. Те еднакво „влизат в кожата“ и „проникват“ в психичния живот на протагонистите момче и момиче. При момчетата емоционалният отзвук и на двата разказа е по-слаб, особено на разказа с главно действащо лице момиче. Предвид възрастовата задача за изграждане на чувството за идентичност, изглежда за тях е по-трудно да се поставят на мястото на героинята в „Червената рокля“. Следователно независимо от сходното ниво на езикова и литературна компетентност, момчетата са склонни да съпреживяват по-интензивно предложените истории. Резултатите от изследването са в унисон със статистически значимата разлика между половете в нивата на емпатия – жените обикновено получават по-високи стойности, особено по емоционалния компонент (Rueckert & Naybar, 2008).

Ако идентификацията с героите е в основата на емоционалните реакции и предпочитанието към „мъжки“ или „женски“ истории, интересно е дали в зряла възраст (както се предполага, време на укрепнала идентичност) мъжете предпочитат истории с протагонисти мъже и съответно жените – с протагонисти жени? На този въпрос дава отговор изследване, в което участват представители на две култури Канада и Германия (Bortolussi, Dixon, & Sopčák, 2010). На участниците са предложени откъси от четири истории: две с протагонист мъж и две – с протагонист жена, – както и „преобразени“ версии, в които съдържанието на историята е същото, но е променен полът на главното действащо лице. Всеки участник има за задача да прочете оригиналните и „преобразените“ версии и да сподели предпочитанието си. Изследването установява, че и мъжете, и жените отдават предпочитание на версиите с протагонисти мъже. Културната принадлежност на участниците не внася различие в установените предпочитания. Следователно сред изследваните читатели в зряла възраст се установява еднозначно преобладаване на предпочитанията към истории с протагонисти мъже. Доколкото и двете изследвани групи са от индивидуалистични култури, възможно обяснение е вли-

янието на социалните стереотипи, които поставят мъжете в активен инструментален модус („Мъжете движат света“).

В избора на предпочитани автори полът оказва влияние. В края на 2014 г. *Goodreads* – най-големият сайт за ревюта на книги, реализира проучване на 40 000 от най-активните си читатели с равен дял участващи мъже и жени (Flood, A., 2014). Проучването е посветено на читателските навици и установява, че читателите предпочитат писатели от своя пол. Няма разлика в броя прочетени от мъжете и жените книги през изследвания период, но жените демонстрират по-голям интерес към последните издания и са прочели два пъти повече новоиздадени книги. Интересно е, че представителите и на двата пола оценяват по-високо книгите, написани от писателки в системата за оценка в сайта.

Личностни и социални корелати

Обясняват ли личностните характеристики на читателите връзката между четенето и емпатията? Емпиричните изследванията показват смесени резултати по четири от чертите, включени в Петфакторния модел на личността (McCrae & Costa, 1996). Една единствена черта – **отвореност към нов опит**, прогнозира надеждно четенето и обяснява връзката му със социалните способности на личността, в частност – емпатията (Mar & al., 2009). Чертата е характерна за интелектуално любопитни хора с активно въображение (фантазия), естетическа чувствителност, внимателни към вътрешния си свят и с подчертано предпочитание към разнообразие. Тази особеност на личността има доказана статистически значима силна връзка с т.нар. погълнатост (*absorption*) – тенденцията да се преживяват моменти на пълно ангажиране със света на личните вътрешни преживявания и въображение (Tellegen & Atkinson, 1974). Субективно преценената тенденция към интензивно емоционално „пренасяне“ в литературни произведения корелира едновременно с емпатията и четенето на книги.

Съвременните изследвания развенчават заредената с негативизъм стереотипна представа за „книжния плъх“, който компенсира с четене дефицита на действителен социален живот и човешки връзки. Изследванията сочат, че хората, които четат редовно художествени произведения, имат по-широка мрежа от доверени близки хора, на чието разбиране и подкрепа разчитат. При читателите на преди всичко информационни текстове се установява положителна корелация със самостата и отрицателна – с чувството за принадлежност към значима социална група (Mar & al., *ibid.*).

„Една книга трябва да бъде брадвата, която разбива замръзналото море у нас“ – Кафка

Здравото чувство за идентичност на личността обединява чувството за индивидуална отличителност и привързаността към значими хора и общности. Неговата трансформация във времето на живота преминава през значимите взаимоотношения, чието качество зависи от капацитета за емпатия. От гледна точка на потенциала си да развива емпатията чрез засилване на съзнанието за разбиранията и чувствата на другите, четенето на художествени произведения може да

се разглежда не само като източник на обогатяване на познанието и естетическа наслада, а и като надежден съюзник в процеса на израстване на човека.

При задълбоченото четене на художествени произведения мозъкът реагира на език, богат на нюанси, аналогии и метафори. Четирите корови дяла и двете полукълба участват интензивно, за да осигурят „пренасянето“ във въображаемата реалност (Wolf & Barzillai, 2009). В този смисъл четенето на художествена литература е истински „фитнес“ за мозъка в полза на емпатията, по-ясното осъзнаване на собствената и другата гледна точка и интеграцията на прочетеното в личния опит.

Литература

- Бубер**, М. Аз и ти. задушевият разговор. Божието затъмнение. Варна: Стено, 1995.
- Bal**, P. M., & Veltkamp, M. How does fiction reading influence empathy? An experimental investigation on the role of emotional transportation. – B: *Plos One* [онлайн], 2013, vol. 8, № 1, e55341. [прегледан 4.05.2015]. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3559433/>
- Birkerts**, S. The Gutenberg Elegies. New York: Fawcett Columbine, 1994.
- Baron-Cohen**, S. Zero Degrees of Empathy: A New Theory of Human Cruelty and Kindness. London: Penguin, 2012.
- Baron-Cohen**, S. The science of evil: On empathy and the origins of cruelty. New York: Basic Books, 2011.
- Bernaerts**, L., Geest, D. de, Herman, L., & Vervaeck, B. (Eds.). Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2013.
- Berns**, G. S., Blaine K., Prietula M. J., & Pye, B. E. Short- and Long – Term Effects of a Novel on Connectivity in the Brain. – B: *Brain Connectivity*, 2013, vol. 3, № 6, c. 590–600.
- Biason**, A. (1993). Emotional responses of high-school students to short stories. Ph. D. Thesis. – B: *Olson*, D. R., & Torrance, N. (Eds.). Modes of thought. New York: Cambridge University Press, 1993, c. 123–140.
- Bortolussi**, M., Dixon, P., & Sopčák, P. Gender and Reading. – B: *Poetics*, 2010, 38 (3), c. 299–318.
- Caracciolo**, M. Beyond other minds: Fictional characters, mental simulation, and „unnatural“ experiences. – B: *Journal of Narrative Theory*, 2014, vol. 44, № 1, c. 29–53.
- Dixon**, P., & Bortolussi, M. Construction, integration, and mind wandering in reading. – B: *Canadian Journal of Experimental Psychology/Revue canadienne de psychologie expérimental*, 2013, vol. 67, № 1, c. 1–10.
- Flood**, Alison. Readers prefer authors of their own sex, survey finds. – B: *The Guardian*, 25 Nov. 2014.
- Fong**, K., Mullin, J. B., & Mar, R. A. What you read matters: The role of fiction genre in predicting interpersonal sensitivity. – B: *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 2013, vol. 7, № 4, c. 370–376.
- Franz**, K. Letters to Family, Friends and Editors. Letter to Oscar Pollak (27 January, 1904). New York: Schocken Books, 1977.
- Green**, M. C., & Brock T. C. The role of transportation in the persuasiveness of public narratives. – B: *Journal of Personality and Social Psychology*, 2000, vol. 79, c. 701–721.
- Green**, M. C, Strange J. J., & Brock T. C. (Eds.). Narrative Impact. Social and Cognitive Foundations. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2002.

- Hall, J. A., & Bernieri, F. J.** Interpersonal Sensitivity. Theory and Measurement. Psychology Press, 2001.
- Kidd, D. C., Castano, E.** Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. – B: *Science*, 2013, vol. 342, № 6156, c. 377–380.
- Larsen, S. F., & Seilman, U.** Personal reminders while reading literature. – B: *Text*, 1988, № 4, c. 411–429.
- Mar, R. A., Oatley, K., Hirsh, J., dela Paz, J., & Peterson, J. B.** Bookworms versus nerds: Exposure to fiction versus non-fiction, divergent associations with social ability, and the simulation of fictional social worlds. – B: *Journal of Research in Personality*, 2006, vol. 40, c. 694–712.
- Mar, R., Oatley, K., Peterson, J.** Exploring the link between reading fiction and empathy: Ruling out individual differences and examining outcomes. – B: *Communications*, 2009, vol. 34, c. 407–428.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr.** Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for the five-factor model. – B: *Wiggins, J. S. (Ed.). The five-factor model of personality: Theoretical perspectives*. New York: Guilford, 1996, c. 51–87.
- Nell, V.** The psychology of reading for pleasure: Needs and gratifications. – B: *Reading Research Quarterly*, 1988, vol. 23, № 1, c. 6–50.
- Rueckert, L., & Naybar, N.** (2008). Gender differences in empathy: The role of the right hemisphere. – B: *Brain and Cognition*, 2008, vol. 67, c. 162–167.
- Tellegen, A., & Atkinson, G.** Openness to absorbing and self-altering experiences („absorption“), a trait related to hypnotic susceptibility. – B: *Journal of Abnormal Psychology*, 1974, vol. 83, № 3, c. 268–277.
- Vezzali, L., Stathi, S., Giovannini, D., Capozza, D., & Trifiletti, E.** The greatest magic of Harry Potter: Reducing prejudice. – B: *Journal of Applied Social Psychology*, 2015, vol. 45, № 2, c. 105–121.
- Wolf, M., & Barzillai, M.** The importance of deep reading. – B: *Educational Leadership. Literacy 2.0*, 2009, vol. 66, № 6, c. 32–35.

УЧИЛИЩЕТО И БИБЛИОТЕКАТА – ЗАЕДНО В УСИЛИЯТА ЗА „ПРЕПОДАВАНЕ“ НА ЖЕЛАНИЕ ЗА ЧЕТЕНЕ (1. КЛАС)

МАРИАНА МАНДЕВА, ДИЛЯНА ГАДЖЕВА

SCHOOL AND LIBRARY – TOGETHER IN ‘TEACHING’ IN PUPPILS THE DESIRE FOR READING (1ST GRADE)

Mariana Mandeva, Dilyana Gadzheva

SUMMARY

„A spark“ to read is „fired“ in the child from the first day of education in school. To make this happen, there are necessary united efforts of many institutions – schools, libraries, families and others. In support of the thesis there is presented pedagogical practice in promoting reading for first graders.

„Ние не трябва да преподаваме велики книги; ние трябва да преподаваме любов към четенето“ (Б. Ф. Скинър)¹ – нашият „прочит“

Езиковата грамотност² е фундаментално човешко право, но и фундаментална човешка отговорност. Тя е важен фактор за личен и обществен просперитет. Езиковата грамотност има решаваща роля за способността на човека да се учи и израства през целия живот, да участва пълноценно в социума и да живее независимо, отговорно и успешно. Тя е главен инструмент за интелигентен и устойчив растеж на икономиките, за насърчаване на заетостта и намаляване на бедността, за стимулиране на активното гражданство и социалното включване. Иначе казано: „Бедните хора имат големи телевизори, богатите хора имат големи библиотеки“ (Дж. Рон)³.

В актуални документи на европейските институции се посочва, че „явлението малограмотност и неграмотност съществува във всички страни на света... като

¹ Вж. **We shouldn't teach great books; we should teach a love of reading** (B. F. Skinner) [онлайн]. [прегледан 17.03.2015]. http://bg.wikiquote.org/wiki/%D0%91%D1%8A%D1%80%D1%8A%D1%81_%D0%A4%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA_%D0%A1%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%8A%D1%80

² Думата „грамотност“ се употребява в смисъл и на езикова грамотност (literacy), и на математическа грамотност (numeracy), и на грамотност в областта на природните науки и технологиите. По този начин грамотността функционира в тесен смисъл – езикова грамотност (literacy), и в широк смисъл – комплекс от грамотности. В основата на езиковата грамотност (literacy) са компетентностите, свързани с четене и писане на родния език или на езика, официален за дадена страна, но също така и други компетентности (по слушане, говорене).

³ **Рон, Дж.** 35 цитата за успеха [онлайн]. [прегледан 17.03.2015]. <http://profit.bg/news/35-tsitata-za-uspeha/nid-91553.html>

броят на младежите със слаби четивни умения в ЕС се увеличава“ (Европейски съюз, 2010, с. 1). „Тъй като четенето и писането са основни елементи на всеки образователен процес, Европейският съюз следва да допълва и координира действията на държавите членки с цел да се засили борбата с малограмотността и да се зачита правото на образование“ (Европейски съюз, 2010, с. 3).

През последните години различни фактори провокират актуализирането на тази тема у нас – постиженията на българските ученици в националното външно оценяване и в международните изследвания, както и констатирането на пряка зависимост между равнището на грамотност и социално-икономическите и демографските реалности (срв. Национална стратегия, 2014, с. 7–13).

На този фон актуалност добива въпросът:

– откъде да започне формирането на четивна грамотност у ученика – от изграждане на умения за декодиране; от изграждане на умения за разбиране; от синхронно изграждане на двете групи умения?

А дали с предимство не е „преподаването“ на желание да се чете?

И ако това е така, може ли училището да се справи само, без подкрепата на други институции?

В статията се дават някои от отговорите на поставените въпроси.

Заедно в усилията за „преподаване“ на желание за четене – една педагогическа практика в първи клас

Първи клас е важен период в развитието на детската личност. Тогава малкият ученик се адаптира към нови условия на живот и дейност. Главна образователна задача е провокиране интереса на детето към четенето като комуникативен процес.

Срещата на първокласника с книгата не се осъществява за първи път в училище. В зависимост от образованието, социалния статус на родителите, семейните приоритети много деца разполагат с домашни библиотеки. Но за ученика, който все още не може да чете, книгите са част от „играчките“ му. Отговорност на учителя е да насочи вниманието на първокласника към книгите като източници и на забавление, но и на познание и разширяване на духовните хоризонти. Как да се постигне това? В отговор на въпроса ще разкажем за една педагогическа практика за преподаване на „желание“ за четене, още преди ученикът да се е научил да чете.

От началото на първи клас децата носят в училище книги от домашната си библиотека, за да ги покажат на съучениците си и на учителя по време на междучасия, на извънурочни и извънучилищни дейности. При представянето на книгите водещата роля е на педагога, като постепенно малкият ученик се научава сам да „разказва“ за „своето“ четиво. Преди децата да умеят да четат (подготвителен етап на системата за начално ограмотяване), учителят чете откъси от книгите им. Педагогът дава образец за правилно и изразително четене, а малкият ученик се чувства значим помощник на своя учител. Има деца, които постъпват в първи клас с определено равнище на формирани умения за четене. За тях е чест да прочетат вместо учителя откъс от книга – своя или на съученик.

В други ситуации педагогът представя свое любимо детско четиво на учениците, като това не се случва самоцелно, а в даден компонент от уроците по начално

четене. Вярно е, че учебният час от 35 минути е кратко време, през което трябва да се изпълнят много учебни задачи, но опитът показва, че отделеното време за четене от книгите на децата не е загубено. Успоредно с работата над нов звук и буква се опознават структурните елементи на книжното тяло, създава се мотивация за четене. Градят се партньорски взаимоотношения между участниците в процеса на обучение и общуване с книгата.

Но училището не може и не бива да полага само усилия за формиране на „четящото дете“. Ефективна възможност за приобщаване на широк кръг лица и институции към идеята за изграждане на активни малки читатели е отправянето на покана към родители, по-големи ученици, бивши възпитаници на училището да четат на децата по време на извънурочни или извънучилищни дейности. Пример за поредица от литературни четения е ежеседмичното посещение на участници в кръжок „Четящият студент и четящото дете“, сформирани от доц. д.н. М. Мандева⁴. Децата очакват с нетърпение инициативите за насърчаване на четенето, носят книги от домашната си библиотека, от които бъдещите учители да им четат. Ето какво споделят първокласниците за ефектите от съвместната работа на училището и студентския кръжок.

Деница, 1 „б“ клас, ОУ „П. Р. Славейков“ – В. Търново: „Искам студентите да идват всеки ден и да ни четат. Часът ни да е по-голям, за да ни четат повече. Да изиграваме приказките като театър“.

Естир, 1 „б“ клас, ОУ „П. Р. Славейков“ – В. Търново: „Искам студентите да идват, защото много ми харесва да ми четат книжки. Най-много ми харесва да ми четат от моите, защото, като ми четат те, сякаш е друга приказка“.

Лилия, 1 „б“ клас, ОУ „П. Р. Славейков“ – В. Търново: „Искам да ги гледам и слушам (студентите – б.а.) как четат изразително, за да се науча като тях. Много ми е интересно“.

Друг аспект на проблема за изграждане на образователна среда, стимулираща четенето, е създаването на Библиотека на класа. „Кът за четене“, „Аз чета всеки ден“, „Пощенска кутия за книги“, „Приказки от деца за деца“ и т.н. – наименованието може да е различно, като най-добре е да се предложи от учениците. И тук възможностите са разнообразни:

- книгите са подарени от учителя, от гости и приятели на класа и др.;
- книгите са закупени от родителския актив с общи средства;
- учителят и децата носят книги от своята домашна библиотека за определен период от време.

Специално „място“ в една училищна сграда е библиотеката. Тук се формират основни представи за обществената библиотека, за правилата за ползване на книгите в нея. Подкрепят се изложби – илюстрации към детски книги и др. под., представя се ученическо литературно творчество, провеждат се срещи с поети и писатели, а по-късно – и занимания по извънкласно четене.

Следваща стъпка по пътя към „малкото голямо четене“ е посещението на Регионалната библиотека. Първокласниците се запознават с правилата за търсене и

⁴ Повече за работата на студентския кръжок вж. на интернет адрес: <http://detskiknigi.com/prepodavat-lyubov-ka-m-cheteneto-v-chetyashtiyat-student-i-chetyashtoto-dete/>

ползване на книгите, както и с „молбата на книгата“ да я пазят здрава и чиста. Ето някои примери за взаимодействие между ОУ „П. Р. Славейков“ и Народна библиотека „П. Р. Славейков“ – гр. Велико Търново:

- провеждане на традиционния за първи клас Празник на буквите в Детския отдел на библиотеката заедно с родителите;

- срещи на учениците с поети и писатели в Народната библиотека „П. Р. Славейков“, представяне на детски литературни творби;

- „изнесени“ занятия по извънкласно четене, посветени на отделен автор или литературен жанр;

- участие в конкурси, организирани от Народната библиотека „П. Р. Славейков“, подреждане на изложби;

- посещение на представители на библиотеката в училището, осигуряване на читателски карти за учениците;

- съвместно съставяне на препоръчителен списък с книги за четене в свободното време с оглед създаване възможност на децата да ги намерят в Народната библиотека „П. Р. Славейков“, ако не могат да си ги закупят.

Изграденото партньорство между „четящия първокласник“, „четящото училище“ и „четящата библиотека“ води до оптимистичен резултат. Ето какво споделя майката на Дария – ученичка от 1 „б“ клас, ОУ „П. Р. Славейков“.

Валентина Атанасова: „Благодаря на всички, които са отделили от времето си да четат с децата! Вярвам, че са положени основите на трайна любов към четенето!“.

Практиката показва, че за първокласника е характерен подчертан интерес към книгите. Майсторството на учителя се проявява тогава, когато успее да запази „живо“ у детето желанието за четене след периода на началното ограмотяване.

Поуките от педагогическата практика – или за интегрираните усилия на цялото общество по пътя към „малкото голямо четене“

„Животът е взаимодействие между всички възрастови групи – от баби и дядовци до връстници. Взаимодействието между тези групи спомага на обучението, създава възможност децата да намерят мястото си в обществото“ (Плакроуз, 1992, с. 102). В този смисъл многобройните, но спорадични инициативи за насърчаване на четенето в училищна възраст са неудовлетворителни за постигане на устойчиви и удовлетворителни резултати. Наложителни са интегрирани усилия на цялото общество – училища, библиотеки, семейства и др. (срв. Национална стратегия, 2014, с. 23). Всяка от тези институции трябва да поеме отговорност – не толкова да „преподава“ „велики“ книги, колкото да „преподава“ любов към четенето.

Училището, което приобщава широк кръг „четящи хора“ по пътя към „малкото голямо четене“, е училището за „утрешния ден“. То е „...място, което има корени в човешката общност“ (Плакроуз, 1992, с. 114). Амбицията е пълноценно, хармонично формиране на детската личност. А тя – детската личност – е истински „жива“, при условие че е „...индивидуално и обществено същество... ценностно и свободно“ (Радев, 2013, с. 258), мотивирано чрез четенето да „сздава“ живота и утвърждава „Аз“-а – както днес, така и утре, в света, който все още не съществува.

Литература

- Европейски съюз.** Становище на Комитета на регионите относно „Борба с малограмотността“. изготвяне на амбициозна европейска стратегия за предотвратяване на изключването и насърчаване на личната реализация [онлайн]. 2010. [пегледан 11.03.2015]. https://webapi.cor.europa.eu/documentsanonymous/CDR193-2009_FIN_AC_BG.doc
- Национална стратегия** за насърчаване и повишаване на грамотността (2014–2020). проект на МОН [онлайн]. [пегледан 11.03.2015]. <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1421>
- Плакроуз, Х.** Училището – място за деца. София: Международен център за обучения и изследвания, 1992.
- Радев, Пл.** Енциклопедия на науките за образованието. Пловдив: Унив. изд. „Паисий Хилендарски“, 2013.

ИНТЕГРАТИВНИТЕ ВРЪЗКИ – ПРЕДПОСТАВКА ЗА УСПЕХ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЛИТЕРАТУРА

СНЕЖАНКА СТОЯНОВА

INTEGRATIVE CONNECTIONS – A PREREQUISITE FOR EDUCATIONAL SUCCESS IN LITERATURE

Snezhanka Stoyanova

SUMMARY

There is always a picture and a song in the native language teaching. Children draw illustrations with great pleasure concerning school topics or select appropriate music. They support the hero character with the songs they know. That way they will gain exact views about the Bulgarian spirit if we use suitable pictures or melodies during the process of teaching literature (for example paintings of Vladimir Dimitrov – The Master, Tsanko Lavrenov, Iliya Petrov, Stoyan Venev and others). Moreover, there are so beautiful poems of our great poets which are songs that children (students) sing happily.

З аобикалящия ни свят е пъстър, многолик и това го прави още по-интересен и привлекателен. Никой от нас не е в състояние да отдели един аспект, една област и да се ограничи само с нея. И в живота, и в науката няма такава част, такъв отдел, който да е сам за себе си. Във всяко отношение е налице ярка интеграция. Това не може да няма отражение и при подбора, структурирането и разработката на учебното съдържание, както и при неговото преподаване и овладяване от учениците. И. Сегенов казва¹: „Изолираните знания са нетрайни“. А ако проследим пътя на придобиване на знания, ще видим, че той минава през няколко етапа²:

- увеличава се обемът от представи, понятия и сведения;
- знанията стават по диференцирани и точни;
- знанията се задълбочават;
- обединяват се в категории и системи;
- придобиват подвижност и гъвкавост.

И ако се опрем на тези твърдения, стигаме до извода, че за да бъдат придобитите знания трайни, за да имат подвижност и гъвкавост, т.е. да могат да бъдат ползвани пълноценно при всяка възникнала жизнена ситуация, то те трябва да бъдат усвоени в система, да има създадени трайни връзки между отделните части на придобитото познание.

¹ Сегенов, И. М. Рефлексы головного мозга. Москва: АН СССР, 1961.

² Люблинска, Анна. За психологията на ученика в начална училищна възраст. София, 1984.

Това поставя на все по-важно място проблема за междупредметните връзки. Само знание, намерило своето място във всяка област от учебното съдържание, ще бъде от значение за жизнения опит на ученика. А нали ние в училище учим децата как да живеят или поне би трябвало да е така. Човек не учи заради самата наука, а заради мястото, която тя има в живота му.

Мисля, че за постигане на това, а също и за прогонване на скуката и еднообразието от часовете в училище, от първостепенно значение е спазването на интегралния принцип.

В урока трябва естествено и ненатрапчиво да се стигне до това, което ще „заемем“. Това трябва да помогне на децата да видят проблема в цялост, да вникнат по-пълно в него. Предозирането спъва работата и разсейва учениците. Целта е да се осигури всестранно и взаимосвързано усвояване на знанията.

Тази взаимна връзка трябва да дойде сама по себе си, а не да се създава изкуствено. А това, че е необходима, е повече от очевидно.

Децата имат по-голяма нужда от илюстрацията за възприемане на текста отколкото възрастните. Подходящата песничка помага да се запомнят по-добре героят и произведението. Дори задачите ще се решат по-лесно, ако на помощ дойде поетът.

В обучението по родна реч неизменно присъстват рисунката и песента. С голямо удоволствие децата рисуват илюстрации към изучаваните произведения или подбират подходящата мелодия. Те подкрепят характеристиката на героя с песничката, която знаят. Ще придобият по-пълна и точна представа за българския дух, ако при изучаване на художествени произведения, посветени на родината, подкрепим думите с подходяща картина или мелодия (например картините на Владимир Димитров – Майстора, Цанко Лавренов, Илия Петров, Стоян Венев и др.). Да не говорим за това, че толкова хубави стихотворения на наши водещи поети са песни, които децата пеят с удоволствие.

Връзката между предметите е неизчерпаема и многолика. Изрязването и подреждането на различни фигури ще помогне на малките пръстчета да бъдат по-ловки и точни в часовете по домашен бит, мисълта по-ясна в часовете по математика. Знанията по роден край правят екскурзията по-интересна и полезна.

Въпреки мнението на Аристотел за звуците и цветовете, че „едното не може да се види“, а „другото не може да се чуе“, децата, като че ли имат по-големи способности в тази област. Не ми се е случвало да не намерят подходяща по тон, настроение и ритъм музика по дадена картина. Когато „рисуват“ музиката, винаги откриват подходящите цветове, за да я изобразят.

Учениците притежават големи способности да намерят общото, което свързва същественото. Ние не бива обаче да разчитаме само на това. Да ги насочим, да им помогнем да намерят това, което искаме, е наше задължение. Ако винаги успяваме да подберем подходящото, ще научим и учениците си на това. За това учителите трябва да се пазят от груби грешки при спазване на интегралния подход като от огън. Веднъж създадената връзка, макар и погрешна, трудно се „разкъсва“, заличава. Ако учителят свърже неподходяща мелодия с дадено литературно произведение, той не само ще провали работата си в момента, но и ще „изкриви“ представата на детето.

Това трябва да ни направи много внимателни в работата ни. Това, че не боравим с разпокъсани факти, а ги свързваме, систематизираме чрез междупредметното интегриране е чудесно, но толкова повече трябва да оглеждаме какво свързваме.

Връзката между предметите е връзката между нещата в нашия живот. Всички учебни предмети са предназначени за един и същи ползвател – ученика. Към това трябва да се подхожда внимателно. Без съмнение, включването в урока на дейности от други учебни дисциплини го прави по-богат, разнообразен и интересен, но трябва да се спазва едно основно правило: акцентът да пада върху работата по предмета, от който е урокът, а останалото да бъде спомагателно средство при осъществяването на основните цели и задачи.

Интеграцията фиксира процеса на обединяване на частите в едно цяло. Дейностите трябва да се осмислят и прилагат творчески. Крайната цел е да се разбере и възприеме обективната системност на природата, обществото и човека.

Ян Амос Коменски казва³: „Знанията на учениците се развиват от един общ клон. Всичко, което има връзка помежду си, трябва да се преподава във връзка“.

Значението на междупредметните връзки е преди всичко в това, че:

- спомагат за по-лесното разбиране и осмисляне на изучаваните предмети и явления, тъй като те се разглеждат от повече страни;

- са важни за затвърдяването на знанията, за тяхното обобщаване и систематизиране, а оттук и за по-трайното им усвояване. Така те се превръщат в умения и навици, които да ползват в ежедневната си работа;

- създават, повишават и разширяват научните интереси на учениците;

- чрез тях изпъкват и по-ясно се виждат взаимозависимостите между предметите и явленията;

- карат децата да мислят, да разсъждават, да правят изводи, с други думи: развиват мисловната им дейност и спомагат всестраниното развитие на способностите им.

³ **Коменски**, Ян Амос. Прилагане на метода на изкуствата в обучението. – В: *Отворено образование. Опит. Изследвания. Новости*, Център Отворено образование, 1992, кн. 2, с. 25–29.

(ДИС)КОМФОРТЪТ НА КНИГАТА В МУЗЕЙНИЯ ФОНД

БЕРА БОНЕВА

BOOK'S (DIS)COMFORT IN THE MUSEUM FUND

Vera Boneva

SUMMARY

By tradition and on the basis of current museum rules all Bulgarian museums preserve large amounts of books in their storages. Some of the most attractive and full of stories manuscripts and printed texts are displayed in the permanent or temporary exhibitions. In the paper are presented and interpreted our main practices related to protection and popularization of the books as museum artifacts.

Старинните книги и ръкописи, редките и ценни издания, уникалните и високохудожествени печатни продукти, книгите с автографи на влиятелни творци, книгите със собствени биографии и със специфична вграденост в публичното битие са обект на фондовата дейност както на българските библиотеки, така и на българските музеи¹. По стечение на ред исторически и социокултурни обстоятелства по-малки или по-големи колекции и единични постъпления от библиографски артефакти фигурират във фондовете² на практически всички функциониращи музеи в България. Това фактическо състояние е регламентирано в действащия *Закон за културното наследство* (2007), чийто чл. 6 поставя „книжовните и литературни ценности“ в обхвата на категорията „културно наследство“. Пак по този закон музеите са натоварени с функции по издирване, изучаване, опазване и експониране на артефактите, включително и на книжовни-

¹ В тази статия терминът *музей* е използван в най-широкия смисъл, зададен му от действащото законодателство. В обхвата на този термин, в съответствие с нормата на Закона за културното наследство, се включват държавните и частни музеи и художествени галерии, учредени по Закона за закрила и развитие на културата. Обществените колекции (музейните сбирки), поддържани към публични структури – читалища, училища, научни институти, общини и др., не са обект на анализ в рамките на настоящия текст.

² *Музейният фонд* тук е разбран в съответствие с традицията и правната рамка на културния сектор в България. Прието е, че фондът на даден музей е отворена и постоянно попълваща се колекция от подвижни културни ценности, съответстващи на профила на институцията и представляващи основа на изследователската, популяризаторската и експозиционната дейност на институцията владеец. Културните ценности, включени във фондовете на българските музеи и галерии, са *обществено достояние*, независимо от статуса и принципа на музея, който поддържа съответната колекция.

те, постъпили или постъпващи в отделите им. Макар и не много изчерпателно, *Наредбата за формиране и управление на музейните фондове* (2009) задава някои устройствени норми, свързани с положеността на книжовните и литературни образци в системата на българските музеи. Правилниците на по-голяма част от музейните институции също третираят материята по обработването и опазването на библиографските ценности.

Като цяло обаче трябва да признаем, че единен модел за управление на книжовното наследство в българските музеи не съществува. Не съществува и национален концептуален консенсус по въпроса за статуса и (не)вписаността на книгата³ в масива на фондовите наличности на музейните институции. Не са достатъчно ясни и правилата, по които една книга (печатна или ръкописна) постъпва в музей, а не се пренасочва към съответна обществена библиотека. По тези причини си позволявам да систематизирам настоящите наблюдения и съждения, водена от дълбоко убеждение, че книжовното богатство на страната има в лицето на българските музеи грижовен пазител и популяризатор. Към настоящия момент обаче този пазител и популяризатор изпитва остра нужда от еднозначно и прецизно регламентиране на нормите и практиките, свързани с книжовното и литературното наследство. Той се нуждае и от логистична и експертна подкрепа за окуражаване на наченалите процеси на по-пълноценно отваряне на музейните фондове към публиките, включително и към милионната интернет аудитория.

Действащото в страната законодателство не очертава формални критерии за включването на дадена библиографска единица към категорията „книжовно и литературно наследство“. При все това опитните библиотечни и музейни специалисти са създали и поддържат неписан *национален кодекс от стандарти*, позволяващи да се обособят най-ценните екземпляри, издания, ръкописи от огромния масив на книжовната продукция, свързана с писаното слово. Знайно е, че към споменатата категория се включват библиографски единици, притежаващи поне една от изброените специфики:

- да са средновековни ръкописи;
- да са авторски ръкописи на отпечатани книги с висока художествена, научна или обществена значимост;
- да са ранни печатни книги от XVI, XVII или XVIII в.;
- да са старопечатни книги от XIX в.;
- да са с необикновен формат – книги джуджета или книги гиганти;
- текстът да е разположен на нетипичен носител – метал, кожа, стъкло и др.;
- да съдържат части, които са ръчно изработени – изображения, винетки, заглавия и др.
- да съдържат ключови текстове, издадени в ограничен тираж;

³ В обхвата на термина *книга* тук включвам всички ръкописни, печатни и дигитални текстове, които имат формалния статус на самостоятелен продукт на словесното творчество с относително пространен обем и с елемент на цялостност. С оглед спецификата на настоящия анализ към категорията на книгите приобщавам и периодични издания със специален статус или с уникална съдба, които при едни или други обстоятелства са се превърнали в обект на музейната дейност.

- да имат специфична съдба, свързана с конкретни политически, социални и културни обстоятелства;
- да съдържат автографи, екслибриси, посвещения, ремарки или бележки от автора – библиофилски екземпляри;
- да са книги на редки езици, имащи отношение към националната ни история и култура;
- изданието да е с особено висока стойност – номерирано, със скъпо изпълнение, единична и/или ръчна изработка.

Изброените маркери биха могли да бъдат допълнени и прецизирани при прилагане на заложеното в Закона за културното наследство правило, че културна ценност е материално и/или нематериално свидетелство за човешка дейност, което е от значение за индивида, общността и обществото и има научна или културна стойност (чл. 7). По мое мнение книгата е по-скоро нематериален артефакт, тъй като въздействащата ѝ сила е продукт на неvēществено слово, съпътствано понякога от изображения – също неvēществени по произход и въздействаща сила. Но тъй като библиотеките и музеите пазят и популяризират веществените тела на оловесената креативност, всички издания, ръкописи и дигитални записи, носещи белези на уникалност, личен отпечатък на влиятелен автор или специфична следа на нетипична събитийност без съмнение принадлежат към категорията „книжовно и литературно наследство“.

Една значима група книги са включени във фондовете на българските музеи и галерии при прилагането на *колекционния принцип*. Принадлежейки към лични или ведомствени библиотеки, приобщени към музейния фонд в цялост, тези книги са вписани като колективно постъпление и запазват информационната и културно-историческата си стойност предимно в качеството си на колекция. Сред десетките примери за подобен тип музейни колекции се открояват личната библиотека на Васил Априлов в Националния музей на образованието в Габрово, личната библиотека на Пейо Яворов в мемориалния му музей в София, няколкото десетки книги на отец Неофит Рилски, пазени в музейния комплекс в Банско, личната библиотека на Иван Богданов, предоставена от наследниците му на Националния литературен музей, колекцията от книги на епископ Софроний Врачански в музея в Котел, личната библиотека на проф. Велко Тонев, дарена на Музея на Възраждането във Варна, както и редица други колекции от този порядък.

Граничното положение на книгата като обект на културното наследство и универсалната ѝ функция като информационно средство предпоставят многообразните модуси на присъствието ѝ в музея. По традиция и по правило ръкописните, редките, ценните и старопечатните книги се инвентират в *основните фондове* на българските музеи. В масовия случай на общоисторическия музей тези книги фигурират в основните фондове на отделите, свързани с българското историческо развитие под османска власт или в отделите по нова история. В някои институции обаче книжният фонд е отделен – например в Националния исторически музей и в Общинския музей в Копривщица. Споменатият подход е резултат от наличието на относително обемни постъпления с висока културна стойност, принадлежащи към категорията „книжовно и литературно наследство“. Допускам също, че съз-

даването на отделна група от книги като част от основните фондове на музеите е практика, повлияна от исторически формиралите се библиотечни регламенти в страната, предписващи прилагането на колекционния принцип по отношение на ръкописните, редките, ценни и старопечатни книги.

В някои от музеите са оформени подколекции в рамките на отделите *Възраждане* или *Нова история*. Например 30-ината книги, свързани с печатарската и книгоразпространителската дейност на хаджи Найденов Йованович, съхранени в Регионалния исторически музей в Пазарджик, са описани като обособена група от артефакти в отдел „История на България XV–XIX век“. Този подход придава осезаема отчлененост на групата ценности и създава удобства при обработването, пазенето и експонирането им. Подобен метод е приложен и при създаването на подколекция от десетината книги от и за Христо Силянов, постъпили през 1980 г. в Регионалния исторически музей – Благоевград.

При създаването на *метаданните* за отделните библиографски единици, регистрирани в основните фондове на българските музеи, се спазват нормите за библиографско описание, като се съблюдават и правилата за музейна регистрация – национални и международни. Съществен елемент от тази нормативна мрежа са правилата за прецизно регистриране на белезите на уникалност и съхраняването на сведенията за индивидуалната „биография“ на всяка една отделна културна ценност.⁴ Въпросните правила са основа и на създаването на *музейните паспорти*, както и на описанията на книжовни творби, предоставени в дигитална форма на интернет аудиторията. Независимо от високата информационна стойност на преобладаващата част от визираните записи, общият поглед върху тях показва наличието на осезаемо разнообразие при извличането и систематизирането на данните. Продуцирано от необходимостта едновременно да се спазват два стандарта – библиотечният и музейният, споменатото разнообразие понякога поражда неясноти, а нерядко дори и затруднява по-неопитни специалисти и читатели непрофесионалисти.

Книжовното наследство на видни писатели, учени, художествени творци, общественици и политици, чиито публични образи са обект на дейност на съответен *мемориален музей*, също е инвенторирано в основен фонд. Този привидно частен случай на институционално присъствие в съвременния културен пейзаж е натоварен с висока степен на представителност и публична значимост, поради съдържателната си обвързаност с фигури и събития, задаващи стожерите на концепти и митове, около които се разгръща все по-крехкото и проблематично усещане на нацията за цялостност. Не ще и съмнение фактът, че ръкописите, книгите и другите печатни издания са основен обект на събирателската, научната и екс-

⁴ Актуализирани варианти на нормите за библиографско и музейно описание са достъпни в следните официални издания: **ISBD международен стандарт за библиографско описание**, консолидирано издание, препоръчано от Групата за преглед на ISBD, одобрено от Постоянната комисия на Секцията по каталогизация на ИФЛА, София: Българска библиотечно-информационна асоциация, 2012; **International Guidelines for Museum Object Information**: The CIDOC Information Categories, June 1995. Published by the International Committee for Documentation of the International Council of Museums, 1995.

позиционна работа на Вазовите музеи в страната, както и на музеите, посветени на творческото и личностно присъствие на Христо Ботев, Пейо Яворов, Петко и Пенчо Славейкови, Алеко Константинов, Йордан Йовков, Елин Пелин, Чудомир, както и на двадесетината писатели, чиито къщи музеи се управляват от Националния литературен музей. Силно присъствие бележи книгата и във фондовете на немногобройните музеи, посветени на обществени и политически дейци – Васил Левски, Панайот Волов, епископ Иларион Макариополски, митрополит Търновски, Димитър Пешев и др.

Систематичната дейност на мемориалните музеи за събиране, обработване и експониране на ръкописи и издания, свързани с ключови личности и събития в националното ни развитие, представлява важен дял от грижата за опазване и популяризиране книжовното богатство на страната. В някои от случаите тази дейност е видима не само за експерти и посетители на съответните културни средища, но и за личностите, приобщени към дигиталното общуване. Най-ярък пример в споменатата насока е сайтът на музея „Гео Милев“ в Стара Загора, който съдържа пълен списък на артефактите (включително книги, периодични издания и ръкописи), инвентирани в основния и в научнопомагателния фонд на институцията. Дори и обзорният поглед върху стриктно оформените регистрационни записи показва открояващото се присъствие на книжовното наследство в общата маса на артефактите, осветляващи творческата фигура на интелектуалеца и общественика Гео Милев.

Научнопомагателните фондове на българските музеи също са обитавани от книги – ръкописни и печатни. По преценка на експертите в този дял от музейната колекция попадат текстове, имащи отношение към профила и основната дейност на институцията, но представляващи вторични или третични източници на информация. Копията на книги и други типове издания, чиито оригинали не са налични в музея, но съдържанието е от значение за работата на експертите, също имат своето запазено място в научнопомагателния фонд. Уповавайки се на лични наблюдения върху съдържанието на научнопомагателните фондове на отделни български музеи, считам, че инвентираните в тях библиографски единици не са нито пренебрежимо малко, нито подчертано второстепенни, за да negliжираме присъствието им в корпуса на националното ни книжовно богатство. От особено значение са пазените там ръкописи със спомени, неотпечатани или отпечатани в друг вариант книги, чернови на научни доклади, подготвителни материали за научни и документални издания, копия на документи, материали по подготовка на изложби и др.

Макар и етикирани като помощни и вторични, книжовните образци от споменатата група, са широкомащабен фундамент на експозиционната и на научната дейност на музея. Извън това, те имат потенциала да разширяват в хоризонтален план обхвата на знанието за отделни социални и/или природни феномени, за събития, личности и публични структури; това е и причината, поради която описите на книжовните материали в научнопомагателните фондове на българските музеи трябва да станат видими в национален план. Само по този начин богатството на научнопомагателните фондове ще надмогне своята „обслужваща“

функция и във висока степен ще уплътни хоризонталните информационни канали на знанието за културата и природата на страната.

Както може да се предположи, най-значимият обем книги, обитаващи българските музейни институции, са регистрирани във фондовете на *ведомствените библиотеки*. Практически всичките над 200 действащи музея в страната поддържат обособена библиотечна структура, съпътстваща развитието на съответната институция още от създаването ѝ. По причина на своето десетилетно съществуване, националните, регионални и голяма част от общинските музеи са акумулирали профилирани сбирки от книги, периодични издания и други печатни материали. Броят на библиотечните единици в тези специализирани звена варира от неколкостотин до няколко десетки хиляди. Освен в инвентарни записи, книгите са регистрирани и в каталози, превръщащи работата с изданията в удобство и приятно занимание за библиофили и изследователи. Практически всички национални, регионални и част от по-добре организирани общински музеи вече са дигитализирали каталожните данни на по-голяма част от своите библиотечни наличности. Някои от тях – като Регионалния исторически музей в Кюстендил, дори са свързали тази база данни с дигиталните каталози на други културни институции. Създаден по проект за дигитализиране на старопечатните книги в няколко български библиотеки и музеи, продуктът „Своден каталог [на] старопечатни, редки и ценни издания“, към който е включена и сбирката от стари книги на Кюстендилския музей, се отличава с добра функционалност и с прегледен интерфейс – две качества, предпоставящи възможността за превръщането ѝ в основна дигитална платформа на книжовното ни наследство.

Поради липсата на еднозначие в регламентацията на музейните дейности, част от музеите са включили сбирките със старопечатни книги във фонда на *ведомствената си библиотека*. Този подход е приложен от Музея за история на София и от общинските музеи в Троян и Панагюрище. Без да намалява отговорностите по съхраняването и изучаването на визирания дял от книжовното богатство, библиотечният статус на старите книги ги прави по-достъпни за по-широк кръг от читатели. Той осигурява и по-гъвкави възможности за движение на фондовите единици между отделни държавни музейни структури, тъй като отписването от основния и научнопомагателния фонд е много тежка или почти неосъществима при някои ситуации бюрократична процедура. Водени от описаното съображение, специалистите в Регионалния музей в Благоевград са инвентирали част от книгите от дарението на наследниците на Христо Силянов в обменния фонд на библиотеката, за да имат капацитет да заменят повтарящи се екземпляри от книги, с издания, с които не разполагат.

Част от библиотечните колекции, принадлежащи към мрежата на българските музеи, имат *уникално значение и висока историческа стойност* – както в своята цялост, така и чрез част от книжовните ценности, запазени в тях. Няколко примера. Музеят за история на медицината във Варна, който наскоро премина под управлението на Медицинския университет в морския град, пази във фондовете си над 4000 заглавия стара медицинска литература на основните европейски живи езици и на латински език, отпечатани основно през XVIII и XIX в. Много

от книгите в тази колекция са библиографска рядкост или са с особено значение за развитието на медицинската наука. По тази причина Университетът принципал е наченал проект за цялостна дигитализация на въпросното книжовно богатство, с цел осигуряване свободен достъп на ползвателите на интернет на каталожната информация за въпросната библиотека и частичен достъп на експерти и библиотечни институции до пълнотекстовите файлове на дигитализираните издания.

Изключителна стойност за националната ни литературна и културна история имат библиотеките на Васил Априлов, Иван Вазов, Петко и Пенчо Славейкови, Христо Данов, Пейо Яворов, Панчо Владигеров, Стилиян Чилингиров, Димитър Чорбаджийски – Чудомир и на още десетки български творци и общественици, оставили дълбоки следи в колективното ни битие. Свидетелстващи за интелектуалния развой на своя бивш владеец, за творческите му интереси и дирения, тези библиотеки пазят не само късчета от духа на отминалите епохи, но и бележки, автографи, книгоразделители, лични идентификационни данни, екслибриси, ремарки с късна дата и др. С времето част от отпечатъците на миналото, стоящи върху тези издания, избледнява, друга част придобива енигматичен смисъл за новите поколения, а трета потъва в небитието, следвайки необратимия закон на преходността. За съжаление почти всичко случващо се със споменатия сегмент от книжовното ни наследство, съхранено в музейните библиотеки, остава извън ползрението на широката аудитория от четящи и интересуващи се от културната ни история потребители, тъй като пропускателният режим на музейните библиотеки е силно ограничен по отношение на посетители, които не са тесни специалисти по културно наследство. В някои от случаите ползването на ведомствена музейна библиотека дори и от изследователи, които не работят в съответното учреждение, е затруднено. Затруднен е и достъпът до книжовното богатство на музеите и за по-широки групи читатели – журналисти, краеведи, художествени творци, писатели и сценаристи, учители, студенти, ученици.

Като своеобразен контрапункт на очертаната тенденция си позволявам да откроя позитивната инициатива на ръководството на *Регионален исторически музей – Разград*, което след реставрацията на къщата на академик Анание Явашов, на 25 февруари 2011 г. отвори дома на влиятелния педагог и общественик за посетители. В уютната атмосфера на старата разградска къща е устроена малка експозиция, посветена на основателя на музейното дело в Североизточна България. Отворена е и читалня за ползване на книгите от личния фонд на Анание Явашов ведно с всички останали книги от библиотеката на музея. Така делото на първосъбирателите на културното ни богатство е не само продължено, но и разширено по посока на присъщия на модерната цивилизация принцип за реален достъп на публиките до ценностите със статус *обществено достояние*, поверени за опазване и популяризиране на българските музеи, библиотеки и архиви.

Подчертано гравивна е и политиката на *Военноморския музей във Варна* по отношение библиотечното богатство, наследено от фонда на първата библиотека на Офицерското събрание на Дунавската флотилия, създадена през 80-те години на XIX в. Книгохранилището разполага с над 10 000 книги и над 4000 годишници на периодични издания, свързани с морската тематика – включително и някои

изключително редки. В качеството си на основно звено на Военноморския музей библиотеката поддържа общодостъпна читалня, като успоредно с това продължава да попълва фонда си със специализирани издания. Съчетавайки функциите на ведомствена и обществена библиотека, споменатото книгохранилище може да се приеме като модел, по който да се осъществи по-широкото отваряне на музейните библиотеки към специалистите и почитателите на културното ни наследство.

Специфичен, а в много отношения и деликатен е въпросът за присъствието на книгите в *музейните експозиции* – постоянни и временни. Знайно е, че старинната ръкописна или уникална книга има силно културно лъчение – особено ако е експонирана сред подходящ мизансцен, ако присъствието ѝ в музейната витрина е съпътствано с необходимите пояснителни текстове, а деликатното ѝ физическо и още по-деликатното ѝ ментално тяло пребивават в общността на близки по семантика и произход ценности. Знайно е обаче и обстоятелството, че ръкописните книги и печатните издания са създадени не за да стоят зад витрини, а за да бъдат разгръщани от (по)читатели, чиито мисловни светове да влизат в интимен диалог с авторовите думи и смисли или да се движат по въображаемите пътеки на художествения сюжет. Поради фактическата невъзможност това да се случи с мнозинството от книжовните образци, пребиваващи в пространството на музейния експозиционен разказ, въздействената сила на книгата е минимизирана до степен на илюстрация за определен литературен, научен, социален, стопански и/или образователен развой.

Фактът, че книгата присъства в експозицията като *стационарен експонат* и посетителите имат визуален достъп максимум до две последователни страници от съответното издание или само до титулната информация, силно намалява възможностите за градеж на музейния наратив чрез библиографски единици – колкото и уникални да са те по своето сътворение, форма, послание, съдържание. Споменатото практическо ограничение би могло да се компенсира частично чрез осигуряване на достъп до копия – хартиени и дигитални на част от книгите, присъстващи в музейната експозиция. Голям потенциал в тази насока има и новата технология на *добавена реалност (augmented reality)*, разширяваща физическото музейно поле с виртуални апликации – визуални, текстови, звукови. Към настоящия момент приложение *добавена реалност* е прикрепено към експозиционните пространства на Музея на занаятите в Троян и на Археологическия музей във Варна. Свързващо по подбуждащ въображението начин експозицията с индивидуалните дигитални устройства, това приложение притежава висок потенциал да привлече и задържи вниманието на младото поколение към музейния наратив, включително и към книжовните му компоненти.

Част от литературните музеи използват по-стандартни експозиционни методи като *макети, възстановки и други изобразителни технологии*, за да доближат художественото съдържание до емоционалните и интелектуални светове на посетители и участници в образователни програми. Емблематичен пример с висока притегателност за аудиторията е паноптикумът „Бръснарницата на хаджи Ахил“ във Иван-Вазовия музей в Сопот, пресъздаващ ключов социален топос от сопотския микросвят чрез възрожденски интериорни компоненти, манекени и допъл-

ващ изобразителен материал. Не ще и съмнение, че сътвореният през 1935 г. по сценографска концепция на Стефан Лазаров Костов паноптикум и до днес е едно от най-примамливите кътчета на музейните зали, обживяни от Вазовите герои.

Аналогична въздействена сила имат и вградените през 2013 г. в постоянната експозиция на Йордан-Йовковия музей в Добрич снимкови образи в цял ръст на персонажи от произведенията „Милионерът“, „Албена“ и „Чифликът край границата“. Разказвателната мощ на изображенията се подсилва от факта, че те са извлечени от визуални записи на театрални постановки, сътворени от разпознаваеми за българската публика актьори. Така омаята на литературата и енигмата на театъра си дават среща в музейното пространство, за да разширят контактната зона между фактичността и имажинерността до степен, при която посетителят получава личен шанс да направи собствена сглоба между идеали, норми и послания, персонализирани в космоса на Йовковото слово.

Извън своите фондови и експозиционни ипостаси, книгата е неделима част от редица други сегменти на музейната дейност. *Настолното ѝ присъствие* в кабинетите на експертите и изследователите е съществена предпоставка за успешния ход и изход на служебните им и творчески начинания. Книжовни са част от продуктите на текущата музейна работа – каталози, брошури, дигитални, периодични издания, научни и документални сборници, монографии, библиографии, справочници, енциклопедии. Простирайки интерпретативните си мрежи върху многоликата система на културното ни наследство, книжовната продукция на съвременните български музеи (пре)поддържа слоевете на събитийността, свързана с вещественото и невеществено битие на артефактите по начин, отварящ нови хоризонти пред знанието за човека и природата.

Току-що отпечатана или старовремска, книгата е автохтонен, вездесъщ и активен заселник в *царството на музейността*. Присъствието ѝ във фондовете и във всекидневието на българските институции на паметта като пазител на литературната традиция, историческата памет и научните постижения на предходните поколения е натоварено с висок информационен и ценностен потенциал. Този потенциал би се умножил многократно и многосмислово, ако се създадат условия за по-комфортно пребиваване на книгата във фонда, в експозицията и дори в сувенирния щанд на музея. Комфортно – като реално скъсяване на пътеките до посетителя и читателя. Комфортно – като минимализиране на административните и физически прегради между книжовно съдържание и читателска аудитория. Комфортно – като създаване на национална мрежа от метаданни за книжовното и литературно наследство, поверено на българските музейни институции.

Литература

Бонева, Вера. Българската възрожденска книжнина в музейните фондове и музейните експозиции. – В: *Добри практики. Постоянни и временни експозиции – проблеми и постижения.* доклади от Национална конференция – семинар, Хасково, 25–26 ноем. 2010. Хасково, 2010, с. 3–8.

- Дигитална** колекция. Регионална библиотека „Професор Боян Пенев“ в Разград [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. www.librz.org
- Закон** за закрила и развитие на културата. обнародван в Държавен вестник, бр. 50 от 1 юни 1999 [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. www.lex.bg
- Закон** за културното наследство. в сила от 10 апр. 2009 г. [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. www.lex.bg
- Липискова**, Мария. Частичен опис на личната библиотека на Пенчо Славейков. къща музей Пенчо и Петко Славейкови, Национален литературен музей. – В: *Литернет* [онлайн], 2004. [прегледан 26.03.2015]. litenet.bg
- Наредба** № 6 от 11 декември 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове. издадена от министъра на културата и обнародвана в Държавен вестник, бр. 2 от 8 ян. 2010 [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. www.lex.bg
- Наредба** № 3 от 18 ноември 2014 г. за съхраняването, ползването и разпореждането с документи от библиотечния фонд. издадена от министъра на културата и обнародвана в Държавен вестник, бр. 98 от 28 ноем. 2014 [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. dv.parliament.bg
- Недков**, Симеон. Библиотечно-информационните центрове в музеите и тяхното все-странно сътрудничество с музейната колегия. – В: *Библиотечното сътрудничество – настояще и бъдеще*. XIII годишна конференция на Българската библиотечно-информационна асоциация, 5 юни 2003 г. [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. www.lib.bg
- Николова**, Нели. Разград преди 100 години – в къщата музей Анани Явашов. – В: *Екун7* [онлайн], 25 февр. 2011. [прегледан 26.03.2015]. www.ekip7.bg. Интернет.
- Николова**, Пенка. Книжовното наследство на хаджи Найден Йованович, съхранено в Пазарджик. – В: *PAMedia Group* [онлайн], 22 март 2014. [прегледан 26.03.2015]. pa-media.net. Интернет.
- Нови** старопечатни книги в музея [Националния исторически музей]. – В: *Марица* [онлайн], 28 юли 2012. [прегледан 26.03.2015]. www.marica.bg.
- Савова**, Августина. Българската възрожденска книжнина в библиотеките на град Сливен. Сливен: ИК Жажда, 2005.
- Своден** каталог. старопечатни, редки и ценни издания [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. ilib.libraryvt.com
- Стойков**, Димитър, Христова, Галина. Старопечатни издания от фондовете на Регионален исторически музей – Шумен. своден каталог. Велико Търново: изд. Фабер, 2011.
- Тодоров**, Върбан, Либератос, Андреас. Опис на архивните колекции и книги на гръцки език в град Варна. София: Главно управление на архивите, 2006.
- Цветкова**, Милена. За новия стар смисъл на книгата като медия. – В: *Библиотечното сътрудничество – настояще и бъдеще*. XIII годишна конференция на Българската библиотечно-информационна асоциация. 5 юни 2003 г. [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. www.lib.bg
- Чалгънова**, Елена. Книжовното богатство на Христо Силянов, съхранявано във фондовете на Регионалния исторически музей – Благоевград. – В: *Кръгла маса*, посветена на Христо Силянов – български революционер и писател, 19 май 2010 [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. www.libblagoevgrad.org
- Dima**, Mariza, Hurcombe, Linda, Wright, Mark. Touching the Past. Haptic Augmented Reality for Museum Artefacts. – В: *Virtual, Augmented and Mixed Reality. Applications of Virtual and Augmented Reality*. – В: *6th International Conference, VAMR 2014, Held as Part of HCI International 2014, Heraklion, Crete, Greece, June 22–27. proceedings*. 2014, Part II, с. 3–14.

Galbraith, Steven K., Smith, Geoffrey D. Rare Book Librarianship: an Introduction and Guide. Santa Barbara, California: Libraries Unlimited, 2012.

Rare Books in The Metropolitan Museum of Art Libraries. Thomas J. Watson Library of the Metropolitan Museum of Art [онлайн]. [прегледан 26.03.2015]. <http://libmma.contentdm.oclc.org>

ЗМЕЙ ГОРЯНИН – НЕПОЗНАТИЯТ

ВАЛЕРИЯ ЙОРДАНОВА, РЕНЕТА КОНСТАНТИНОВА

ZMEY GORYANIN – THE UNKNOWN
Valeria Yordanova and Reneta Konstantinova

SUMMARY

On April 27th, 2015 in „Lyuben Karavelov“ Regional Library – Ruse was held the first ever National Conference „Zmey Goryanin – the unknown“, dedicated to the 110th anniversary of the writer. The forum involved over 20 researchers, library professionals and students from across the country – both established names in the field of literary criticism, culture and history, and young researchers and teachers.

Особено важно за националната идентичност на гражданите на една държава е познаването на литературното наследство. За съжаление у нас все още има недостатъчно изследвани архиви на писатели, създали непреходни ценности в литературата. Пример за това е културното и историческо наследство, оставено ни от Светлозар Акендиев Димитров, роден в Русе, известен с псевдонима Змей Горянин – десетки романи и повести, разкази, епиграми, пътеписи, преводи, стотици стихотворения и други. Дълги години творчеството му остава непознато за широката читателска аудитория, поради заличаването му от българския литературен живот. Обвинен е от „народния съд“ и осъден на една година затвор, поради което книгите му попадат в списъка на забранената литература. Змей Горянин е помилван през 1945 г., но въпреки това в продължение на години е следен от Държавна сигурност и даже в дома му е извършен обиск за установяване и изземване на „фашистка“ литература. Последните години от живота си търси упование в манастира „Седемте престола“ в Стара планина, където и намира своята кончина.

На 27 април т.г. в Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, се проведе първата по рода си Национална научна конференция на тема „Змей Горянин – непознатият“, посветена на 110-годишнината от рождението на писателя. Във форума се включиха над 20 изследователи, библиотечни специалисти и студенти от цялата страна – както утвърдени имена в областта на литературната критика, култура и история, така и млади научни работници и преподаватели: доц. д-р Вихрен Чернокожев – Институт за литература при БАН, доц. д-р Илко Пенелов и гл. ас. д-р Таня Казанджиева – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Катя Зографова – директор на Национален литературен музей, доц. Живодар Душков, гл. ас. д-р Мира Душкова, дипломантката Денислава Великова, гл. ас. д-р Велислава Донева, гл. ас. Никола Бенин, ст. преп. д-р Илияна

Бенина – Русенски университет „Ангел Кънчев“, д-р Надежда Цветкова и д-р Веселина Антонова – Държавен архив – Русе, доц. д-р инж. Атанас Колев – Русенско общество за културно и историческо наследство „Змей Горянин“, д-р Радка Пенчева – Къща музей „Емилиян Станев“ – Велико Търново, д-р Иво Братанов – СОУ „Христо Ботев“ – Русе, д-р Виолета Радева – сценарист на филма за Змей Горянин „В примката на мълчанието“, Румен Горанов – Математическа гимназия „Баба Тонка“ – Русе, Крум Гергицов – театровед, драматург на Драматичен театър „Сава Огнянов“ – Русе, Татяна Прокопиева – Адвокатска колегия – Русе, Галина Джурова – Съюз на учените – Русе, Янка Ковачева – Народна библиотека „Петко Рачов Славейков“ – Велико Търново, Ренета Константинова – Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, Юлий Йорданов – Дружество „Будители“ – Монтана, Анита Коларова – Дружество на писателите – Русе, Румен Кузов – Сдружение „Ретро арт“.

Те представиха съвременни изследвания, които насочват вниманието на аудиторията към новооткрити архивни документи и факти за забравения български творец, които до този момент не са били обект на изследователска дейност, изведоха нови теоретични обобщения. Представени бяха изследвания върху новооткрити ръкописи на Змей Горянин в Националния литературен музей, както и върху непубликувания текст от 1942 г., озаглавен „Свѣтилници на българщината“, съхраняван в отдел „Местна история“ на Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ – Русе. Очертах се детайли около недовършената автобиографична повест на писателя „Червеният хотел“. Обхванаха се неизследвани теми, свързани с публицистиката на писателя, както и с творчеството му за деца, разкриха се факти от съдебния процес срещу писателя и мястото на Змей Горянин в протоколите за унищожени книги през 40-те години на миналия век. Представени бяха писма и документи за връзките на Змей Горянин с Никола Обретенков и Тодор Дашков. Участниците в конференцията се запознаха с инициативата на учениците от Математическа гимназия „Баба Тонка“ – Русе, да почетат паметта на писателя, като напишат есета, свързани с някои творби на Змей Горянин. Част от тях са публикувани в „Литературен сборник“ на гимназията (2015). Младите хора припознаха в негово лице духовния водач, който и днес чрез своите епиграми, написани като притчи за живота, може да направлява чрез огненото си, непримиримо слово борбата за свободата, за добродетелите, за духовното ни оцеляване. Презентирана беше биобиблиографията „Змей Горянин – непознатият“, издание на Регионална библиотека „Любен Каравелов“, която е първи опит за цялостно библиографско изследване на творчеството и личността на родения в Русе писател. Нетрадиционно беше представянето на марша „Християнче“ по текст и музика на Змей Горянин, публикуван в брой 1 на сп. „Детска вяра“ от 1946/1947 г. Ученичката от СОУ „Христо Ботев“ – Русе, Виктория Вихърлова, изпълни марша, в съпровод на Михаела Бояджиева – старши учител по музика.

Неуточнени и неизяснени факти от живота и творчеството на Светлозар Димитров предизвикаха дискусия в края на форума.

Участниците в конференцията се обединиха около идеята на доц. д-р инж. Атанас Колев, председател на Русенското общество за културно и историческо

наследство „Змей Горянин“, един от площадите в града да носи името на писателя, както и да бъде поставена паметна плоча, която да напомня на поколенията за този достоен и незаслужено забравен българин.

Съпътстващи инициативи бяха прожекцията на документалния филм на Регионален телевизионен център – Русе „В примката на мълчанието“, посветен на Змей Горянин, със сценарист Виолета Радева, режисьор – Елена Машкова и изложбата на документи, книги и материали за живота и творчеството на Змей Горянин, съхранявани във фонда на Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ и в Държавния архив – Русе.

В изложбата бяха показани първата книга на Змей Горянин „Аз и другият“, отпечатана през 1928 г. от „Северянин“, както и други негови произведения, издадени през 30-те и 40-те години на XX в.: историческата трилогия „Дунавът тече“ и сборникът с разкази „Последният ден“, за чиито сюжети са послужили борбите, радостите и скърбите на стария Русчук; романът „Бачо Киро“, повестите „Княз Иван Кулин“ и „Звезда керванджийка“, вдъхновени от възрожденското минало на България; сборниците „Ний умряхме, да живеят народа“, „Духът на българина“, книгата „Ру. Разказ за най-древните люде“, включваща пет къси разказа, в които авторът представя своята гледна точка за времената от началото на човечеството, издадена за първи път през 1939 г. и преиздадена от русенското издателство „Гаяна“ през 2014 г. Представени бяха и по-нови издания с произведения на писателя: „Епиграми“ (2000), стихосбирката „Майчина вяра“ (2003), „Кондика на Светата Бачковска ставропигиална обител“ (2009), „Моят приятел Елин Пелин“ (2013). Акцент в изложбата бяха историческите разкази, стихотворения, епиграми от личния архив на Змей Горянин, подарени през 90-те години на миналия век от неговата съпруга Соня Димитрова на Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ и съхранявани в отдел „Местна история“. Някои от произведенията са авторски машинопис на самостоятелни издания и публикации в периодични издания от 40-те години, други са оригинални ръкописи. Интерес предизвикаха разказите и ескизите, писани в Софийския централен затвор: „Ефрем Босий“, „Безсъници“, „Призрак“, „Един живот“, оригинален ръкопис, лично подшити и оформени от писателя, а традиционното каре накрая изглежда така: „Змей Горянин написа (следва заглавието на произведението), когато беше политически затворник в Софийския централен затвор 1945 г., килия 158“, стихосбирката „Нощ и ден“ – самиздат на Змей Горянин, собственоръчно направена и илюстрирана от писателя. Тя включва 40 стихотворения – размисли за любовта, героизма, смъртта, войнишкия живот. В изложбата бяха показани и рисунки на Змей Горянин, една от които е използвана за художественото оформление на поканата и програмата за Националната научна конференция.

От Държавния архив в Русе представиха на изложбата записки, водени от Змей Горянин при срещите му с Никола Обретенков; програма за пиесата „Чудна нощ“ по историческа хроника на Змей Горянин, играна на 8 януари 1938 г.; стихотворения, записани в дневника на Иван Попконстантинов, и песни по текст на Змей

Горянин, писани в Софийския централен затвор; екземпляр на книгата „Аз и другият“ с автограф на писателя.

Участниците в конференцията „Змей Горянин – непознатият“ определиха темата като значима и изразиха своето удовлетворение от добрата организация, от разнообразието на темите и присъствието на представители от различни институции и посочиха, че са научили нови и интересни факти за живота и творчеството на Змей Горянин.

Форумът предостави среда за съвременна дискусия и стимулира бъдеща изследователска дейност в сферата на литературната критика и история.

СПИСАНИЕ „ПЧЕЛИЦА“ И ОПИТ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ДЕТСКИЯ СВЯТ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО И НАЧАЛОТО НА ХХ В.

ДЕВОРА ПЕТКОВА

„PCHELICA“ MAGAZINE – A REPRESENTATION OF THE CHILDHOOD DURING THE REVIVAL AND BEGINNING OF THE 20-TH CENTURY

Devora Petkova

SUMMARY

This article explains the increasing societal interest to the history of childhood all over the world. It analyses the first Bulgarian magazine for children and uses it as a primary source for reconstruction of the children's world during the late Revival. The second part of the article is focusing on the difficult childhood during the Balkan wars and World War I. Special place is given to the concepts of a happy childhood, corresponding to these 2 periods.

The childhood in this study is regarded not only as a biological term, but as a social and historic category, which slowly evolved during the ages to the definition known today.

Без съмнение през последните няколко години се забелязва нарастващ интерес към историята на детството в световен план – едно от доказателствата е, че тя се изучава като дисциплина в редица университети по света. Музеите все по-често се заемат със задачата да представят на своите посетители детството през миналите векове – достатъчно е да спомена виртуалната изложба на Музея за съвременно изкуство в САЩ: „Векът на детето: 1900–2000“¹, предхождана от временна изложба със същото име, отворена за посетители в периода 29.VII–5.X.2012 г.

Необходимо е да отбележа, че и музеите в България следват тази тенденция за репрезентация на детството от близкото или от далечното минало. От ноември до май 2014 г. в Националния етнографски музей бе отворена за посетители експозицията „Имало едно време у дома“, чиято идея бе да покаже и разкаже по интерактивен и интересен за съвременния човек начин технологията на „производство“ на традиционния дом – от строежа на къщата и огнището, през изработването на някои знакови предмети от домашната покъщнина и приготвянето на хляба, до характерните домашни женски и мъжки занятия и детски игри. Друга актуална

¹ *Century of the Child: Growing by Design 1900–2000* [онлайн]. [прегледан 08.04.2014]. <http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2012/centuryofthechild/>

изложба, разположена в Националния археологически музей, бе „Знаеш ли тази игра? Игри и играчки в древността“, която бе достъпна за посетители от 17 май до 24 август 2014 г. Националният литературен музей през февруари 2014 г. представи документалната изложба „Писателите като хлапета“, а виртуалният музей „Соцмуз“ откри изложба с колекция от детски книжки от епохата на социализма от 22.I.2013 г. до 24.II.2014 г. Не само столичните музеи са се заели със задачата да покажат различни аспекти на детството в миналото. Регионалният исторически музей – Благоевград, откри експозицията „Игрите и играчките през вековете“ през лятото на 2013 г. Музеят в град Исперих през същата година организира изложба с играчки от втората половина на XX в., а Художествената галерия в град Попово представи изложба с детски играчки, озаглавена „И ние сме били деца“.

И въпреки цялата тази активност и ангажираност на българските музеи да покажат детството или отделни негови аспекти през вековете, факт е, че в България липсват системни изследвания и дискусии за историята на детството.² Ако трябва да се споменат по-важни трудове, то това са монографията на Кристина Попова „Националното дете: Благотворителната и просветна дейност на Съюза за закрила на децата 1925–1944 г.“³ и сборникът под научната редакция на Иван Еленков и Даниела Колева „Детството при социализма. Политически, институционални и биографични перспективи“⁴. Тук е мястото да отбележа, че за детството през социализма се знае много повече, отколкото за детството през първата половина на века. Причините са няколко: хронологично това е един по-близък период до нас и има множество запазени артефакти; голяма част от хората, които са израснали през социализма, могат да разкажат своите спомени и да ги предадат на младото поколение или да документират своя биографичен разказ. В интернет пространството има редица инициативи и проекти, които целят събиране на материали и спомени за всекидневната култура тогава – ще спомена само два от тях: „Нашето детство“⁵ и „Спомени от Народната република“⁶. На фона на всичко това детството през първата половина на века остава някак си в сянка, а за детето през Възраждането е още по-трудно да се открият сведения, въпреки че Българското възраждане е един сравнително добре проучен историографски период.

Ето защо аз правя опит за реконструкция на детския свят през Възраждането, периода след Балканските войни и по време на Първата световна война чрез анализ на детското списание „Пчелица“. Напълно осъзнавам, че разглеждането и анализа на едно детско списание не са гаранция за стопроцентова обективност и изчерпателна реконструкция на детския свят, тъй като до голяма степен отразяват отношението на редактора и на сътрудниците на изданието към децата. Както казва Хари Хендрик в една своя статия: „За разлика от жените, афроамериканци-

² Попова, Кр. Националното дете [онлайн]. София: Лик, 1999, с. 13. [прегледан 05.04.2014]. <http://www.history.swu.bg/dete.htm>

³ Пак там.

⁴ Еленков, Иван, Колева, Даниела. Детството при социализма. политически, институционални и биографични перспективи. София: Рива, 2010.

⁵ Нашето детство [онлайн]. [прегледан 07.04.2014]. <http://detstvoto.net/index.php>

⁶ Спомени от Народната република [онлайн]. [прегледан 07.04.2014]. <http://www.socbg.com/>

те или работническата класа децата не са в позицията нито да напишат своята история, нито да задават неудобни въпроси на тези, които упражняват власт и контрол над тях. Нито пък имат политическо движение, което да повиши общественото съзнание за тяхното състояние и неволи⁷. Всеки, който проблематизира детството и децата, колкото и да се опитва да бъде безпристрастен, все пак пише от позицията на възрастен.

Важно е да уточня, че разглеждам детството като социална категория – то трудно може да бъде унифицирано, защото зависи не само от конкретния исторически период, а и от това в какво семейство се ражда детето и в каква среда живее. Представата за детството като отделен защитен период в развитието на индивида е сравнително ново явление и ако я използвам, би била погрешен подход при разглеждането на отношението към детето през Възраждането и първата половина на XX в. Не бива да се забравя, че мястото на децата в обществото и отношението към тях се променят през годините и вековете.

Списание „Пчелица“ през Възраждането

През далечната 1871 г. Петко Рачов Славейков започва да печата първото детско списание „Пчелица или ред книжки за децата“ в печатницата на вестник „Македония“ в Цариград. Като учител, той добре познава детската психология и умее да подбира четива или да съставя учебници, които да будят детското любопитство и внимание. Намерението на издателя е периодичното издание да излиза годишно в 12 книжки, като всеки брой струва 100 пари, ако се използват пощенски услуги; 2 гроша без тях, а годишният абонамент – 1 бяло меджидие (20 гроша). Едва ли цената е била достъпна за мнозинството българи, при положение че за 2 гроша са могли да си купят 8 оки хляб (повече от 10 килограма). Списанието е имало 350 абонати и излизат само 7 броя от него.⁸ За сравнение първото женско списание „Ружица или ред книжки за жените“, издавано отново от Петко Славейков, започва да излиза през същата година, но има още по-кратък живот – само 2 броя, а абонатите са много по-малко – 100⁹.

Представата на Славейков за детството, а вероятно и представата на по-голямата част от българската интелигенция през Възраждането е, че това е период, в който подрастващите трябва:

- да усвояват знания;
- да се трудат;
- да се подчиняват и вслушват в съветите на учителите, родителите и по-възрастните;
- да бъдат ревностни християни и патриоти.

⁷ Hendrick, Harry. Children and Childhood. Refresh (Recent Findings of Research in Economic & Social History), 15 august 1992 [онлайн]. [прегледан 10.05.2014]. <http://web.archive.org/web/20051222101311/http://www.ehs.org.uk/society/pdfs/Hendrick%2015a.pdf>

⁸ Иванчев, Димитър. Български периодичен печат 1844–1944 [онлайн]. т. 2. София: Наука и изкуство, 1966, с. 202. [прегледан 10.05.2014]. http://www.nationallibrary.bg/fce/001/0049/files/Tom_2.pdf

⁹ Пак там, с. 251.

Желанието на будните умове на онази епоха е всяко дете да се изгради като личност с ясното съзнание, че трябва по някакъв начин да допринесе за благото на отечеството. Детето е отговорно за своето бъдеще и развитие, а игрите остават на много по-заден план. Тогава най-вероятно словосъчетанието *щастливо детство* изобщо не е съществувало.

Още в заглавието на списанието се отбелязва, че то е предназначено за деца, но по никакъв начин не е дефинирана по-прецизно читателската му аудитория. Много вероятно е дори самите бащи, които плащат абонамента, да са прочитали изданието. Още повече, че в някои статии Славейков уж говори на малките читатели, а всъщност съветва родителите им. В първия брой редакторът се обръща към българчетата и казва, че „силно усещаното лишение от книжки, годни да бъдат прочетени на децата“ го е подтикнало да създаде списанието. Осъзнато е, че детето като читател има по-различни потребности от възрастните, следователно начинът за поднасяне на информация трябва да е по-достъпен и разбираем. Но се очаква от детето да се интересува и да има представа за нещата, които вълнуват и възрастните – исторически въпроси, свързани с българската идентичност, границите на отечеството, важни технологични открития и прочее.

Във всеки брой ясно може да се долови, че Славейков, като един наистина загрижен родител, съветва малките читатели как да се държат и недвусмислено им показва кое е добро и кое лошо. Сякаш списанието съзнателно цели да повтори важните принципи, казвани от родителите и учителите, и ако нещо е пропуснато от тях, то да може да се прочете на страниците на „Пчелица“.

В няколко броя са публикувани и „Мисли на умното дете“ – от първо лице, единствено число, се разсъждава за поведението и постъпките на децата. Тези статии показват красноречиво, че от детето се очаква не да мисли за игри и забавления, а да разсъждава като миниатюрен възрастен – прагматично и ясно да разграничава кое е добро и полезно и кое не е. От една страна, през Българското възраждане съществува някаква представа за детство – децата не са третирани наравно с възрастните и нямат техните задължения и права, но от друга, липсва съзнанието за детски свят, изпълнен с вълшебства и въображение – детето трябва да е здраво стъпило на земята, с трезва преценка и готово да навлезе в света на възрастните.

Славейков очаква от своите читатели да имат съзнание и за дълг пред обществото – отново нещо типично за възрастния индивид: „Кажете ми сега, вие млади мои читатели, какво друго е това, ако не взаимно помагане и щом го има при животните, толкова повече сме длъжни ний, човеците, които живеем в обществото, да помагаме на подобните си? Ако да бяхме си помагали така един други, нямаше да има нито сиромаси, нито неучени люде, сирачета и деца беззащитни“¹⁰.

Друг важен съвет, който се дава на децата, е да обмислят всяка своя дума и да преценяват какъв е слушателят им: „Ако не искаш да сгрешиш, трябва да внимаваши: за какво говориш? Кому говориш? Как говориш? Да говориш и кога говориш?“¹¹. Децата в модерното общество се възприемат като изключително пря-

¹⁰ *Пчелица или ред книжки за децата*, 1871, кн. 5, с. 71.

¹¹ *Пак там*, 1871, кн. 1, с. 8.

ми и такъв подход на преценка и отсяване какво да кажат им е, меко казано, непознат. Тази препоръка пак цели детето да постъпва като зрял индивид и по-бързо да навлезе в света на „големите“.

Йерархията *стари-млади* е сред най-отличителните черти на патриархалния свят.¹² По тази причина в списанието не малко място е отделено на отношението към по-възрастните. Старите хора се смятат за авторитетни фигури. Децата и младите са длъжни да ги почитат и е хубаво да живеят според техния пример; да ги поздравяват, когато ги видят; да ги слушат с внимание и да не ги прекъсват, когато разказват, защото много работи знаят и много са видели. Много по-опитни са и е добре да се допитват до тях и да искат мнението им или съвет. Възрастните са слаби и не трябва да се натоварват физически с много работа. Децата са предупредени, че Господ рано или късно наказва онези, които не почитат старите. За доброто отношение към тях е даден пример с египтяните и спартанците – по-младите се отбивали от пътя, за да мине възрастен човек. Когато влизал такъв човек, ставали, ако е уморен или няма къде да седне.

Основните неща, от които трябвало да се пазят българчетата, пак могат да бъдат отнесени към пороците, характерни за света на възрастните, а не на детето: „Славолюбието, сребролюбие, сластолюбие са истински самодиви, които примамват, прелъстяват и водят човек към злочестина и смърт. Когато човек е млад, длъжен [е] да се пази от сладострастие, като стане мъж – от крамолничество, а като остарее – от сребролюбие“¹³.

В списанието се обръща внимание и на вредното въздействие на алкохола и тютюна. В един от разказите именно синът обяснява на баща си, че „този, който пие, губи парите си, времето си, характера си, здравето си, независимостта си, достойнството си, чувствата си, самоконтрола, уважението на децата си, спокойствието на дома си, благополучието на жена и децата си, живота си, душата си, бъдещето на децата си“¹⁴. Момчето дава пример на родителя си за въздържание. За тютюна в списанието се казва, че употребата му е вредна не само за тялото, но и за духа. Статията за тютюнопушенето завършва с призив: „Нямам съмнение, че мнозина от читателите на „Пчелица“ имат този лош и вреден навик. Тях ги съветвам да се откажат от един навик, който вреди не само на здравето, но и на кесията. Нека всяко дете седне и пресметне по колко дава за тютюн всеки ден, оттам за месец и година. Ако сте разумни, ще престанете да спомагате за разсипването на здравето си и за осиромашаването си“¹⁵. Това е поредният случай, в който Славейков говори привидно на детето, а се обръща по-скоро към бащата, който разполага с „кесията“ и всеки ден може да отделя пари за тютюн.

Във всеки брой редакторът посвещава първите страници на Бог. Това не е случайно, защото именно православието влиза като основен компонент във формиращата се национална идентичност. Църковната организация и догма дават етни-

¹² Гаврилова, Райна. Колелото на живота. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 384.

¹³ *Пчелица или ред книжки за децата*, 1871, кн. 2, с. 29.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там, с. 22.

ческите норми и предписания, както и готовите модели на поведение, на които се крепи животът на патриархалния българин.

Още от ранна детска възраст на децата се казва, че Господ е съзателят на света – той е този, който е сътворил всяко нещо – прекрасно и чудно. Той е създал и човека по свой образ и подобие, направил го е разумно същество. Децата научават, че Бог се грижи за смяната на сезоните и реда в природата. Той бди над хората вечер, когато са заспали дълбоко и не могат да се защитават, нито да видят, ако ги сполети някоя злочестина или преমেждие. Сънят е даден от Бог, за да могат хората да си отпочиват, когато са отрудени и уморени. Той е създал нощта, за да спят спокойно, докато самият той никога не спи. В традиционните представи на патриархалния българин нощта е тайнствена и страшна, време, когато бродят знайни и незнайни сили: самодиви, русалки, вампири, караконджоли, таласъми, лами и др.¹⁶ Пред тези същества човек е безсилен и само Бог може да го опази от тях.

Едни от най-важните задължения на децата са да обичат искрено Бог, да се молят ревностно и да ходят на църква с желание. В храма те трябва да стоят благоговейно и скромно и да не дават воля на ума си да се развлича с празни мисли. Според Райна Гаврилова „Ако религията е скелетът на традиционната култура, а църквата като институция – стожерът на общността, градската църква е центърът на колективния живот“. Църквата събира хората поне един път в седмицата – в неделя, на обща служба, където българите християни могат да се видят и усетят като едно цяло. Там стават и основните тайнства – кръщаване, брак, опело. Посещаването на църквата е лично свидетелство за присъединяване към общността, към българското, към християнството. То е и критерий, по който гражданството съди за своите членове. От това коя църква посещава дадено лице, колко редовно я посещава, се съставя мнение за него, отсъствието му се обсъжда и тълкува. Присъствието, облеклото, поведението, колко време стои на служба, с участие ли пее и се моли, спазва ли благоприличие или се разсейва, с кого говори, до кого застава и накъде гледа формират обществената оценка. Отсъствието, нередовното идване, несериозното отношение се считат за провинение¹⁷. Ето защо не е чудно, че не само семейството, а и учителите следят децата от малки да привикват към редовно ходене на църква.

Не по-малко важно от религията е и възпитанието в родолюбие и затова в „Пчелица“ има няколко статии, пряко обвързани с любовта към отечеството.¹⁸ Децата трябва да знаят, че „нашето отечество е майка България“. Редакторът обяснява защо България се нарича отечество – „защото в нея са живели от памети века нашите отци и деди“ (причина от историческо естество) и „родина, защото в нея сме се родили, в нея се говори родният наш език“ (демографски и етнографски аргументи). Нарича я майка, „защото тя ни е отгледала и отхранила с хляба си, тя ни

¹⁶ Гаврилова, Райна. Колелото на живота..., с. 245–246.

¹⁷ Пак там, с. 264–268.

¹⁸ Вж. статиите: **Нашето** отечество. – В: *Пчелица или ред книжки за децата*, 1871 кн. 2, с. 33; **Любов** към отечеството. – В: *Пчелица или ред книжки за децата*, 1871, кн. 4, с. 52; **Завръщане** в отечеството. – В: *Пчелица или ред книжки за децата*, 1971, кн. 7, с. 102.

е поила с водите си, изучила ни е на езика си като майка, защитава ни и ни пази дорде сме живи, а и като умрем, нейната земя ще прикрие костите ни навеки“.

Споменати са и границите на отечеството: от Черно море на изток до Синьо (Адриатическо) море на запад, от реките Сава и Дунав на север до Бяло море на юг. Разположено на целия Балкански полуостров, то включва България, Тракия и Македония.

За читателите е важно да разберат, че любовта към отечеството е вродена и най-силна. В усещането за родолюбие е закодирано и понятието за дълг пред родината: „Онзи, който посвещава живота си за доброто на отечеството, ще каже че жертвува всичко, що има за вярата, която изповядва, за благосъстоянието на онези, с които живее, за охолния живот на родителите, на роднините и с една реч на братята си. Да служи някой на отечеството си и на народа не е само най-приятното, но и най-славното нещо. Да го ненавижда и да се отрича от него не е само безчестно, но и голямо престъпление“.

В списанието няма много материали, в които да се обръща някакво по-специално внимание към семейството. Освен децата да бъдат възпитавани в покорност и послушание пред заповедите на Бог и законите на отечеството, едно от често споменаваните неща е, че те трябва да имат безрезервно доверие и послушание към родителите и учителите си – „не трябва да се двоумят или питат защо, а на часа да извършат онова, което за добро им заповядва баща им или майка им“¹⁹. Родителите от своя страна пък „трябва да гледат и те да не ги раздразват нито чрез безумни и несмислени заповеди да ги докарват до там да не рачат да се покорят и да слушат. А когато стане нужда, да ги накажат за нещо, нека внимават да извършат това не насилствено и с гняв, но като задължение, тихо и със съпричастност към тях“²⁰. За ролята на възпитанието в ранните години е намекнато и на друго място: „Младото клонче лесно се прегъва, но след като минат няколко години, то става кораво и се счупва преди да се прегъне“.

Друг важен урок за децата е да почитат родителите си, дори е цитирана една от десетте божии заповеди: „Почитай майка си и баща си, за да бъдеш жив за много време и да благоденстваш на земята“. Разказана е и история, в която Джордж Вашингтон още от малък показва своето прекомерно уважение и обич към родителите си.

Трудолюбието се приема за една от традиционните добродетели на българина. Списанието учи децата, че всички хора са родени, за да работят, работата е закон Божий, а ленивите са в тежест на обществото. Бог помага винаги на онзи, който работи. Работата не е труд, но напротив, тя е нещо нужно за здравето на тялото и ума.

Още от малки децата трябва да се научат да се трудят: „Всички се раждаме, за да се трудим, и уважаваме повече този, който се труди повече от другите“. Освен това в представите на възрожденския българин учението и трудът са неразривно свързани: „Душата е поле необработено, каквото посееш, това наесен ще пожънеш. Каквото придобиеш на младост, с това ще се ползваш в зряла възраст“²¹ – за

¹⁹ Вж. *Пчелица или ред книжки за децата*, 1871, кн. 1, с. 7.

²⁰ **Пак там**.

²¹ Вж. **Пак там**, 1871, кн. 2, с. 31.

да придобиеш знания, трябва да се трудиш. Дори учението, като задължение на децата, е поставено преди работата: Момченцата и момиченцата са длъжни да стават рано с птичките и да посрещат слънцето, и да пеят песни в прослава на Бог; а вечер, отрудени от четене, работа и игри, да си лягат. Децата трябва да стават рано и поради друга причина – да си учат уроците.

За физическата си форма децата също трябва да полагат усилия чрез гимнастика – списанието препоръчва на всички хора, с изключение на болнавите, да правят най-малко поне два часа на ден гимнастика. Без нея не е възможно здраво развитие на тялото. Упражненията трябва да се правят в удобно време сутрин или вечер и след като е минало известно време от храненето, а не непосредствено след него.

Игрите присъстват само на 3 места в списанието и са бегло споменати: след ученето и работата се нареждат и те. Не присъстват никакви определени игри или играчки. Най-вероятно игрите тогава са предимно навън сред природата, а не въщи. При идването на пролетта децата се подканят: „Елате да идем навън по ливадите, да видим как никнат цветята, да чуем птичките как чуруликат и да поиграем на зелената морава“. Споменато е и ловенето на птички като детско занимание. С идването на вечерта стихва врявата от играта на децата.

В патриархалния свят на българина празниците се радват на особена почит. Те са моментите, в които общността променя всекидневния си ритъм, откъсва се от обичайните задължения. Те са повод хората да облекат новите си дрехи и да се съберат с близки и познати. Но в „Пчелица“ не е споменат нито един празник или празничен ритуал.

Ученето като дейност присъства на страниците на списанието, но училището се споменава рядко, както и учителят. В една от статиите се разказва за министъра на просвещението в Прусия, който обещал пред Бог, че ще се погрижи всяко сираче да получи образование, и резултатът не закъснял: „Затуй днес пруският народ достигна такова величие и слава. Иска ни се тези думи да се изговарят и от нашите училищни настоятелства“.

Ако се замислим, дори самото име на списанието вероятно е подбрано неслучайно, за да могат децата да се идентифицират с пчелите – малки, но усърдни и трудолюбиви, полезни за обществото. Освен тези традиционни асоциации пчелата е и символ на плодородие, постоянство, мъдрост, красноречие.

Из страниците на списание „Пчелица“ не можах да открия дори веднъж образа на щастливото дете. Това показва, че през Възраждането отсъства представата за веселото и безгрижно българче. Ако има някакъв нормативен идеал за щастие през периода, то той се отнася по-скоро за възрастните. А както вече видяхме схващането, че детето трябва да мисли като възрастен индивид, е широко застъпено в изданието. Така, ако открием какво представлява щастieto за възрожденския българин, то до голяма степен ще бъде приложимо и за неговото дете.

Неофит Рилски пише в предговора на „Славянобългарско детеводство“, че положителният отговор на следните въпроси описва разбирането на българина за щастие: „Имаш ли ти добра служба? Доволно ли са ти парите на харча? Добре ли си облечен? Остават ли ти пари, да си облечеш жената и децата? Почтен ли си между народа?... Правиш ли си търговията (алъш-вериша) добре? Имаш ли прия-

тели верни? Благочестив ли си? Прочиташ ли Свещеното писание, старайш ли се за доброто на душата си? Ходиш ли в църков? Преминаваш ли си дена спокойно (рахат), лягаш ли си с богомолство?²².

Така детето, което расте в семейство на заможни и почитени родители, има приятели, чете Светото писание, моли се и ходи редовно на църква, води благочестив живот би могло да бъде сметнато за щастливо.

Списание „Пчелица“ през периода 1914–1919 г.

През 1914 г. Михаил Д. Николов започва да издава двуседмичното детско списание „Пчелица“ в печатница „Напред“ в София. Дали съзнателно името е подбрано така, че да съвпада с първото българско списание за деца, не може да се каже със сигурност, но е много вероятно. Все пак на Славейковото издание се гледа не само като на образцово, то е „идейно-тематична и съдържателна матрица, която следват почти всички следващи издатели“²³. Факт е, че другото детско издание, излизало през Възраждането – „Градинка“, неколкратно се появява с различни редактори и през различни години в следосвобожденска България. Ако трябва да се направи някакво сравнение с възрожденското издание, то първата „Пчелица“ е по-скоро с възпитателен и енциклопедичен характер, докато изданието на Михаил Д. Николов е литературно-художествено. Също като Петко Славейков, той е бил учител и познава света на децата, знае и как да общува с тях.

Задачата на Николовата „Пчелица“ е ясно формулирана и неколкратно заявявана през годините. Списанието трябва „да буди ума и сърцето на малките си читатели“, да „запознава децата с всички прояви на всекидневния живот, да ги учи на самодейност, труд и любов към природата“²⁴. Освен това редакторът обещава, че списанието ще „дава народни приказки и песни, отнасящи се до народния бит, обичаи и поминък“ и ще „увежда децата в сферата на чистия литературен език“²⁵. Така Михаил Николов чертае една амбициозна програма, в която освен възпитаваща и обучаваща функция, от списанието се очаква да поднася на малките читатели и художествени творби. В последния брой, от 1918 г., редакторът прави равностойност на постигнатото: „От „Пчелица“ ви научихте много уроци по естествена история, научихте и за нашата родина... „Пчелица“ ви поучаваше, когато училищата ви бяха закрити“²⁶.

Какво се е писало на страниците на детския периодичен печат по време на войните и непосредствено след тях и до каква степен е подходящо за деца? Какво можем да разберем за детството тогава, четейки списание „Пчелица“? Какво е отношението на възрастните към децата? Доколко едно литературно-художествено списание може да даде някаква реална представа за ежедневието и живота на децата?

²² Гаврилова, Райна. Колелото на живота..., с. 415.

²³ Стоянова, Таня. Детско-юношески периодичен печат 1871–1918. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“, 2010, с. 19.

²⁴ Вж. *Пчелица*, 1915, кн. 10, с. 2.

²⁵ Пак там, 1914, кн. 3, с. 2.

²⁶ Пак там, 1918, кн. 26, с. 15.

За да бъде разбран, детският писател трябва максимално да се доближи до своята публика, да ѝ говори с разбираеми думи и да подбира герои и места за развитие на случката, които са близки и познати на детската аудитория. Дори когато се публикуват преводни произведения, се предполага, че са подбрани такива, които се доближават до българския бит и ежедневиe. Така от литературните творби в сп. „Пчелица“ можем да съставим една картина на детството във военните и следвоенните години, без да твърдим, че е напълно вярна, но със сигурност в нея присъстват много достоверни елементи.

В сравнение с възрожденското издание, Никиловото има много повече илюстрации. Самият редактор гордо отбелязва: „Пчелица“ се издава художествено и с много илюстрации от видни художници²⁷. Разпространява се по същия начин като Славейковото списание (чрез абонамент), но за жалост няма сведения в какъв тираж се е отпечатвало и колко са били абонатите му. На корицата гордо седи надписът: „Препоръчано за учил. библиотеки от Министерството с окръжно № 4051 от 15.II.1915 г.“. Това е своеобразна реклама, тъй като не са много периодичните издания, препоръчани от Министерството на просвещението.

Сътрудниците на „Пчелица“ посвещават много страници на последиците от войните (по-конкретно Балканските войни и Първата световна война) и нелекото детство на определени категории деца по време на военните действия и през следвоенните периоди. Стихчетата и разказите рисуват един напълно реалистичен свят, лишен от вълшебства и изпълнен с болка, несгоди, трагедии. В много от произведенията герои са сирачета – бедни, боси, неизмити, рошави, дрипави, с посинели от студ лица. Те просят милостиня на улицата или са принудени да крадат от глад, а зимно време мръзнат от студ и ругаят. В други творби деца плачат за баща си, който е загинал на бойното поле. Децата, връщайки се от училище, стават свидетели как полицейският пристав им взима покъщнината, заради неизплатени дългове. В друго произведение те, заедно с възрастните, преживяват ужаса на едно природно бедствие – наводнението в Търговище, когато след пороен дъжд река Врана приижда. Събитието е описано изключително достоверно от позицията на дете, преживяло бедствието и станало свидетел на печалния край на съседско семейство – дори е посочена датата, на която се е случило – 6.VII.1914 г.

Някои от градските деца са принудени да изкарват прехраната, като работят във фабрики – при тежки условия и с прекалено дълго работно време (до 14 часа в денонощие). Малките работници стават в ранни зори с писъка на фабричната свирка и се прибират смазани от физическото натоварване, несъобразено с възрастта им. Други предлагат вестници на улицата, лъскаят обувки, продават цветя или работят в цирка. Често те се грижат не само за собственото си оцеляване, но за това на своите по-малки братя и сестри, болни или възрастни роднини. Тези деца живеят в предградията на града, в ниски къщурки, които са „малки, мръсни, опушени“²⁸. В предградието тегне една обреченост и неприятна атмосфера – хо-

²⁷ Вж. *Пчелица*, 1914, кн. 3, с. 2.

²⁸ Вж. *Пак там*, 1918, кн. 5, с. 3.

рата (не само възрастни, но и деца) са „вечни работници на фабриката“²⁹. Думи като забавление или почивка не са им познати: „Тук нямаше време за разходки. Тук хората не знаеха какво е това увеселение – театъра. Те не можеха да дишат чист въздух, а дишаха непрестанно задушния фабричен въздух. Лицата им бяха изпити, жълти и постоянно кашляха... С работа, лишения и тежък труд се мъчат да достигнат това, което хората наричаха щастие“³⁰.

Фабриката е обрисувана в много разкази като страшно и неприветливо място с лоши условия за труд. В разказа „Един живот“ се описват фабриките край Искър: „Техните високи комини се провираха в облаците и бълваха непрестанно черни кълба дим. През отворените прозорци на зданията долиташе адски шум: тракаха колелата, плюсяха каиши“³¹. В друг разказ момичето, което работи в тъкачната фабрика, описва обстановката по следния начин: „Ремъците плюсяха, колелетата неспирно гърмяха, как становеите хлопаха и трещяха и сякаш че цялата фабрика като едно грамадно чудовище се движеше, приказваше...“³².

Селските деца не се радват на по-лека участ от своите връстници в града. Те работят като ратайчета, слугуват по къщите, плевят бурени, ходят за вода, пазаруват, пасат животни, хранят домашните птици, берат гъби, търкат пода, премитат къщата, секат дърва, помагат по време на жътва... По-големите дори ходят с възрастните на лов за зайци, лисици и вълци и т.н. В списанието има множество илюстрации, показващи именно селскостопанския труд на децата. Много често малчуганите и в града, и на село растат без надзор, без някой да ги възпитава, а когато извършат някое провинение – откраднат симид от хлебарницата или загубят парите за хляб, биват наказвани с бой и сурови думи.

Ако направим справка в книгата на Румен Даскалов „Българското общество 1878–1939“ ще разберем, че детският труд през този период е легален, дори децата и жените са били предпочитани работници в текстилните фабрики, заради по-ниското им заплащане и по-лесната им експлоатация.³³ От 1905 г. в България е приет закон за женския и детския труд. Той забранява на 12–15-годишните деца да работят повече от 8 часа на денонощие. Ако в градската индустрия се въвеждат никакви възрастови ограничения с този закон, то в земеделието и домашната индустрия, според изследователя на детския труд Димитър Николов, това не се случва и до 30-те години: „Детето е скотовъдец и птицевъд, то ту работи на поле-то, ту в гората, ту въщи“³⁴.

Войните и пораженията имали огромен социалнопсихологически ефект сред населението – до такава степен, че дори се схващат като край на един свят и начало на друг. Настъпилите дълбоки ценностни промени били свързани с крушението на националните идеали, с дискредитирането на управляващите, с чуждата

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там, 1918, кн. 12, с. 3.

³¹ Пак там.

³² Пак там, 1918, кн. 5, с. 4.

³³ Даскалов, Румен. Българското общество 1878–1939. т. 2. София: ИК „Гутенберг“, 2005, с. 283, 301.

³⁴ Николов, Димитър. Детският труд в земеделието. – В: *Учителска мисъл*, 1931, бр. 8, с. 4.

окупация... Икономиката е разбита от войните, инфлацията „галопира“, репарациите са непосилни за страната. Царят всеобща покруса, следвоенна криза и деморализация на населението.³⁵

И защо все пак се набляга толкова много на трудното битие и нищетата на някои от децата? При положение че тези, които четат списанието, не са от тази категория? Може би се цели да се възпита нетърпимост към социалната неправда, милосърдие, искрено съжаление и готовност за помощ на нещастните и уязвими деца. Вероятно фактът, че Михаил Николов – редакторът на изданието, споделя леви идеи и по това време е член на БРСДП (широки социалисти)³⁶, също е от значение. Именно той се стреми да култивира сред своите читатели солидарност с бедните и онеправданите. Затова има толкова произведения, които настоятелно внушават, че бедността е социален, а не личен проблем, че неравенството не е естествено състояние на обществото, а несправедливост.

Именно след войните започват да се създават организации, пряко ангажирани със закрила на децата и с благотворителност. Може би най-голямата и влиятелна такава организация е Съюзът за закрила на децата в България, основан през 1925 г. Негова основна цел е: „да изостри обществената видимост на децата – селски, градски, бедни, безпризорни, бездомни, сираци, бежански деца – да пробуди и насърчи чувствителността към тях“, като „създаде мрежа от организации в цялата страна, особено в селата, чрез които да се промени нагласата и отношението към децата, да се нахранят бедните деца, да се спасят болните и да се пробуди готовността да се помага винаги на изпадналите в беда деца“³⁷.

Смъртта често присъства в творбите – умират болни деца, умират майки (дечицата им са свидетели на смъртта им, но не осъзнават какво се е случило), гинат семейства при наводнения, възрастни хора си отиват от мъка по изгубените синове, деца премръзват. В един от разказите дори смъртта е представена като стара и страшна жена, която сама взима своите жертви и всява ужас в хората. Описана е смъртта на фронта – болните войници от тиф, със загорели, подути и посинели устни, висока температура и дори в предсмъртния си момент бълнуват за семействата и роднините си. Не са спестени на децата и разказите за разкъсани тела от гранати, за окървавени трупове на бойното поле. Това е разбираемо, след като „в трите войни (1912–1918) загубват живота си около 156 000 войници и офицери, 275 000 са ранените, а 150 000 градско население измира от тиф, холера и инфлуенца“³⁸. Но все пак дали това е най-подходящото четиво за децата?

Според глава XII, дял VII, член 78 на Търновската конституция „Първоначалното учение е безплатно и задължително за всеите поданици на Българското царство“³⁹. Но по време на войните и непосредствено след тях, както вече споменах, много деца са принудени да работят и не остава време за учебни занимания.

³⁵ Даскалов, Румен. Българското общество..., с. 143, 163–164.

³⁶ Вж. *Социалистическа трибуна*, 13 март 1921, с. 2.

³⁷ Попова, Кристина. Националното дете. София: Лик, 1999, с. 10.

³⁸ Даскалов, Румен. Българското общество..., с. 142.

³⁹ Конституция на българското царство [онлайн]. [прегледан 15.05.2014]. <http://hadjinikolov.pro/wp-content/uploads/2010/02/%D0%A2%D1%8A%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D>

Ако през Възраждането не се говори за здравето и хигиенните навици на децата, то в началото на XX в. темата за здравословното състояние присъства много по-отчетливо в детските периодични издания – споменават се различни болести, болницата (била тя градска или детска) като място за лечение, където бедните могат да се лекуват безплатно и да получат лекарства, лекарят, който помага на болните да се излекуват и възстановят. Относно хигиенните навици сътрудник на списанието споделя с децата: „Когато бях малък, много мразех да се мия. Миенето за мене беше цяло наказание. Намразил бях водата, сапуна и четката, че щом видех чешма, бягах настрана. А сега не мога да гледам неумит човек. Черните и мръсни ръце и лице ме отвращават и аз отбягвам да дружа с мръсни другари. Чистотата е най-важната работа на човек и той трябва сериозно да помисли за нея“⁴⁰.

Идеята за „щастливо и безгрижно детство“ намира отзвук само в две стихотворения: „Детска песен“⁴¹ и „На детето“.⁴² В едното децата са царе, не знаят що са скърби и безгрижно си играят, смеят се и пеят, а в другото детето е честито, живее в сладък блян, засмяно, весели не само своите връстници, а и възрастните около себе си.

Трудно е в подобна икономическа и социална обстановка да си представим, че може да съществува понятие като „безгрижно детство“. Но може би детето, което не е натоварено със задълженията на възрастните, т.е. не е принудено да работи, има родители, които се грижат за него, може да яде по повече от веднъж на ден и то не само хляб, не студува, има с какво да се облече, може да ходи на училище и има време за игри с другари и играчки, бихме могли да наречем „щастливо“.

Споменавайки храната, може би тук е мястото да отбележа какво най-често ядат децата според разказите в списанието. Най-вече хляб, а по-рядко сланина, сирене, дробчета, риба, колбаси, шунка, картофи, супа, фасул, мамалига, заек, пъдпъдък, яребица, масло, мляко, мед, яйца, сладки, курабийки, пирожки, шекер, симид, кравай, баница. За празниците може да има печено агне, козунак, рожкови на трапезата. През определени сезони децата ядат плодове: ябълки, круши, вишни, грозде, ягоди. Бедните деца често ядат само по веднъж на ден и за жалост могат само да сънуват за вкусна и питателна храна: „И Райчо се приготви за сън с празен стомах. Преви се под козинявата черга, но веднага му дойде наум мисълта за оброка в село и изпеченото агне в селската пещ му се представи пред очите. Изпечено, зачервено с присветнала кожа, а от главата му капе изпържената тлъстина. Стомахът отново го зачовърка и той изпъшка, обърна се, па се зави презглава. Пред очите му се пак мерна агнето. По едно време го унесе сън и засънува. Райчо се намери в широка стая, дето се простира дълга софра. На софрата – опечени агнета, меки начупени на едри комати самуни, тук-там се виждат пъстри бъклици, а около трапезата хора, хора. И всички ядат, ядат, без да си продумат. Райчо изпърво се посвени. В един кът му се зърна господарката и той се смути; ала позатули

[I%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%A4%D0%A2%D0%9F.pdf](#)

⁴⁰ Вж. *Пчелица*, 1918, кн. 3, с. 9.

⁴¹ **Пак там**, 1915, кн. 4, с. 7.

⁴² **Пак там**, 1918, кн. 9, с. 4.

се и лакомо започна: нагълта парче месо. И за чудо, без да дъвче, месото отива, хлъзга се в празния стомах. Гълта, къса вкусното месо, а стомахът все гладен, се не се насища⁴³.

Как са се обличали децата през периода?

Илюстрациите в списанието, макар и схематично, представят момичетата с рокли и панделки в косите, понякога и с престилки на кръста, а момчетата – с блузи и панталони (понякога къси). Ако се опитаме да извлечем информация от произведенията, то тогава можем да кажем, че облеклото на едно бедно момче се състои от „вехти дрехи, голяма мъжка жилетка с четири джоба, която се спущаше чак до краката му, и вехтите чехли на баба“⁴⁴. Друго е с продрана шапка, а момиченцата от покрайнините са с дрешки, „тънки и изпокъсани, обувката също“, или с „вехта синя фустичка, мръсна рубашка и една не голяма кърпа на главата“⁴⁵. Понякога като обувки се споменават и налъмките. Друго дете е подготвено за студените месеци с „яки обувка и дебели вълнени чорапи“. Децата на заможните родители могат да се похвалят с нови ботушки, ръкавички, спортук, шалче и калпак за зимата. За училище момичетата си мечтаят за синя униформена рокля.

Сдобиването с нова дреха се смята за събитие. Пример за това е стихотворението за новите панталонки: момчето е радостно и казва: „Я ме вижте, аз съм вече с нови панталонки“ и сам се поздравява: „хайде да са ми честити“⁴⁶. Бедните деца могат само да се любуват през витрината на новите детски дрехи и да мечтаят за тях като за нещо недостижимо: „Гледа Радойчо и си мисли: „Ей там едно хубаво палтенце, да е сега мое!“⁴⁷.

Трудно могат да се открият сведения за типичните детски дрехи през периода, което ми подсказва, че вероятно такива са били рядкост и предимно за деца от по-заможни семейства. Децата от по-бедните слоеве са носели дрехи, подобни на тези за възрастните в умален размер или са доизносвали дрехите на останалите членове от семейството.

От страниците на „Пчелица“ може да се извлече информация за всекидневието на различни категории деца, защото разказите, стихотворенията и илюстрациите са много реалистични и представят живота както на деца от по-заможни семейства, така и на деца сираци, срещнали много изпитания и несгоди. Като тематика се набляга върху бедните семейства и деца, ужасите на войната, смъртта, мило-сърдието и състраданието. Децата ежедневно посрещат трудности и лишения, някои са бездомни, други без семейство. Много от детските герои са принудени да влязат в ролята на възрастни – да работят и да се грижат за прехраната на по-малките си братя и сестри, но това се осъзнава от детските писатели (за жалост не и от законодателството) като нещо нередно. Представата за детство е започнала да се оформя – детето в списанието не мисли като възрастен (както през Възраждането), то има нужда от майчинска ласка и грижа; от семейство, в което

⁴³ Вж. *Пчелица*, 1919, кн. 9–10, с. 5–6.

⁴⁴ *Пак там*, 1915, кн. 8, с. 12.

⁴⁵ *Пак там*, 1915, кн. 4, с. 11.

⁴⁶ *Пак там*, 1918, кн. 6, с. 8.

⁴⁷ *Пак там*, 1915, кн. 8, с. 7.

татко е до него, а не някъде далеч на фронта; от време за игри и училище, а не от дълъг работен ден във фабриката. Пораждат се все повече обществени дискусии за детската смъртност, за детското здраве, започват да се изграждат организации, пряко ангажирани със закрилата на децата и създаване на по-подходящи условия за тяхното отглеждане. Децата през 1914–1919 г. растат в една необичайна среда, породена от парадокса на военното битие и деморализацията, където пороците и упадъкът на нравите не са строго осъждани. В тази среда, често без надзора на възрастен, децата сами трябва да изградят ценностната си система и понятията за добро и зло, за да се преборят с изпитанията, които животът им поднася. Повечето си житейски уроци те научават на улицата, а не в училище. Макар да не са навлезли в света на възрастните, те трябва да имат представа как се развиват военните действия, какво се случва на фронта и колко страшно е там, срещу кого и в името на каква кауза воюва родината. Така – сякаш естествено на по-заден план, остават теми като религия, празници, сезони, грамотност, училище, както и произведения, които обогатяват знанията на децата и развиват въображението им.

БЪЛГАРИТЕ ЗАТОЧЕНИЦИ В КРЕПОСТТА АКРА (АКИЯ) И БРИТАНСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА

РАДОСЛАВ СПАСОВ

THE BULGARIANS EXILES IN FORTRESS ACRES (AKIA) AND BRITISH FOREIGN POLICY

Radoslav Spasov

SUMMARY

Data British diplomats resident in the Bulgarian lands under Ottoman rule, which relate to exile in Akia our compatriots are an important source of information about Bulgarian history. There is an interesting trend from the Foreign Office regarding the Bulgarian national revolutionary movement. Early British diplomats are faithful to traditional negative attitude of London to liberation movements in the Ottoman Empire, but later they changed it and start looking for opportunities to support exiled in Akia Bulgarians.

Документите на османотурски и арабски език за българските заточеници в Акра или Акия са разгледани обстойно досега в изследванията, които са посветени на тази проблематика.¹ Данните на британските дипломати, резидиращи в българските земи под османска власт, които се отнасят до четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, т.нар. „Ломско съзаклятие“, и Априлското въстание също са оповестени.² Изследователският ми интерес бе провокиран от отношенията между британските дипломатически представители и българските заточеници, след като последните пристигат в Акия.

В контекста на международните отношения за периода 1867–1870 г. продължава да се наблюдава тенденцията на английската дипломация за натиск върху управляващите в Цариград да дадат църковна автономия на българите.³

¹ Кендерова, С. Нови документи на арабски и османотурски език за българските заточеници в Акия през 1868–1877 г. – В: *Военноисторически сборник*, 1979, кн. 1, с. 96–106; Кендерова, С. Участниците в „Ломското съзаклятие“ пред турския съд – 1868 г. документи от турските държавни архиви. – В: *Балканите и светът. Modus concurrendi*. София: Институт по балканистика с Център по тракология – БАН, 2014, с. 319–327. (*Studia balcanica*; 30).

² Монеджикова, А. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в английски дипломатически документи. – В: *Известия на института Ботев–Левски*, 1956, кн. 2, с. 145–187; Пантев, А. Българският април 1876 в Англия и САЩ. 2. изд. София: БАН, 2003, с. 19–168.

³ Бонева, В. Българското църковно-национално движение 1856–1870. София, 2010, с.10–20.

Същевременно събитията по организирането и изпращането на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, както и т.нар. „Ломско съзаклятие“, стават на фона на изострената религиозна борба на нашия народ. Създадената от Лондон доктрина за изострения конфесионален въпрос на българите е улеснена от влошените турско-гръцки отношения, които са на прага на войната, като Атина дори губи и протекцията на Санкт Петербург и така изпада в положение на изолация. Все още натискът на британските дипломати не успява да принуди Високата порта да вземе решение в полза на българите, а английският консул в Русе Робърт Далиел признава: „Турците са обезпокоени, че исканията на българите могат да вземат стремеж към политическо отделяне“. Мнението му е в унисон с възгледите на лорд Кларидън, който характеризира османското становище по следния начин: „Не се знае дали тази политика няма да свърши по-хубава работа на панславистите, отколкото да контрира гръцките аспирации, известни под името Мегали идея“. Прагматичното мислене надделява, въпреки че опасенията остават.⁴

За да се запазят оптимално интересите на Великобритания, Форин офис изпраща в Османската империя лица, които са с много висока квалификация и подготовка, както и владеене на турски език и някои местни езици.⁵

По този начин в Лондон започва да пристига информация за комитети в Румъния, които работят за подготовка на въоръжени формирования от българи.⁶

Русенският дипломатически представител Далиел проявява активност и съставя меморандум, в който според дипломата съдържа имената на хората, които влизат в славянския комитет в Букурещ.⁷

⁴ **Пантев, А.** Българският църковен въпрос като дипломатическа дискусия. – В: *Държава и църква, Църква и държава в българската история*. София, 2006, с. 191. За британския консул Р. Далиел вж. в: **Монеджикова, А.** Четата на Хаджи Димитър..., с. 167. С най-голям авторитет сред чуждите консули в Русе се ползва английският Далиел. Валията лично му докладва с най-големи подробности цялата информация, която има, както и мерките, които се вземат от гражданските и военни власти. Британският дипломат настоява изпълняващият длъжността валия (поради отсъствие на титуляра) да му дава точни данни, за да няма разминаване на сведенията, изпращани в Цариград и неговите. Това на практика означава, че английският посланик в Цариград чрез Далиел знае какво пише в докладите на османския сановник; по въпроса вж. **Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа**. доклади, донесения, инструкции, разпореждания, телеграми, писма и записки на европейски дипломати и на висши служители в Османската империя. състав. Л. Генова, А. Римпова, Р. Стефанова, М. Тодорова, М. Николова. София: ДИ „Петър Берон“, 1988, с. 214 – в доклада си Р. Далиел пише на Х. Елиът в Цариград на 12 авг. 1868 г. за разговора си с Мидхат паша и за мерките, които трябва да се вземат за предотвратяване на бъдещи размирици в България: „Портата трябва спешно да обърне сериозно внимание на въпроса за българското училище; църковният въпрос (по отношение на който почти е достигнато до някое решение) също трябва незабавно да бъде решен“.

⁵ **Монеджикова, А.** Четата на Хаджи Димитър..., с. 146.

⁶ Доклад от Р. Далиел до Х. Елиът, 18 ян. 1868 г. вж. в: **Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа...**, с. 51.

⁷ Информация от Р. Далиел, 1868 г. вж. в: **Монеджикова, А.** Четата на Хаджи Димитър..., с. 150.

В записка на Далиел от 13 януари 1868 г. от Русе се съобщава за очаквано навлизане на чети от Румъния.⁸ Само шест дни по-късно той дава информация за план за евентуално въстание в българските земи с участие на чети от Сърбия и Румъния.⁹

Нещо повече в края на февруари Далиел представя достигнала до него информация, относно съществуването на комитетска организация, която според него е насочвана от Русия.¹⁰

Това провокира британските управляващи в Лондон да започнат да издават нареждания на своите консули в Османската империя да засилят своите контакти на място, за да имат възможност да предоставят на Форин офис бърза и точна информация.¹¹

В тази напрегната ситуация се стига до 20 юли 1868 г., когато в доклад от Далиел до лорд Стенли в Лондон се дават първите сведения, относно преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.¹²

Новините за военното формирование достигат и до столицата Цариград, откъдето посланикът Хенри Елиът изпраща до Министерството на външните работи рапорт, в който съобщава за протестна телеграма на великия везир до румънското правителство по повод преминаването на български бунтовници.¹³

Данните съвпадат и със спомените на Никола Обретенов, запазени в неговия архив, където са дадени допълнителни данни за бойния път на поборниците за освобождение.¹⁴

Тъй като Форин офис изисква съответната информация за придвижването на четата, то в доклад на Далиел от Русе до лорд Стенли в Лондон от 10 юли 1868 г. се предоставят допълнителни данни за състоянието на Дунавския вилает след преминаването на четата, получена от дунавския валия и френския консул.¹⁵

Сред турските гранични власти, които са дислоцирани по течението на река Дунав, тревогата все повече се засилва.¹⁶

Събитията се развиват мълниеносно и в телеграма на английския консул в Русе до Министерството на външните работи от 16 юли 1868 г. се съобщава за мерките на Високата порта, взети срещу четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.¹⁷

⁸ Записка от Р. Далиел, 13 януари 1868 г. вж. в: **Четата** на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., с. 53.

⁹ Доклад от Р. Далиел до лорд Стенли, 18 ян. 1868 г. вж.: **Пак там**, с. 56.

¹⁰ Доклад от Р. Далиел до Х. Елиът, 25 февр. 1868 г. вж.: **Пак там**, с. 67.

¹¹ **Монеджикова**, А. Четата на Хаджи Димитър..., с. 147.

¹² Доклад от Р. Далиел до лорд Стенли, 20 юли 1868 г. вж. в: **Четата** на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., с. 118.

¹³ Телеграма от Хенри Елиът до Форин офис, 10 юли 1868 г. вж.: **Пак там**, с. 135.

¹⁴ ЦДА, Ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 466; тук е брошурата на **Милев**, Хр. Избиването на Хаджи-Димитровата чета и черти от живота на въстаниците: Орешков и Патрев. Пловдив, 1886, с. 5, с информация за четата и за село Гъбене (Габровско).

¹⁵ Доклад от Далиел до лорд Стенли, 10 юли 1868 г. вж. в: **Четата** на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., с. 140–142.

¹⁶ **Монеджикова**, А. Четата на Хаджи Димитър..., с. 154

¹⁷ Телеграма от Р. Далиел до Министерството на външните работи, 16 юли 1868 г. вж. в: **Четата** на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., с. 163.

Още повече, че на следващия ден Далиел информира лорд Стенли за придвижването на четата и дейността на пристигналия в Дунавския вилает със специални правомощия Мидхат паша.¹⁸

А разгромът на четата е описан в писмо от Далиел до Е. Хемънд от 1 август 1868 г., където е дадена обстойна информация, относно обкръжаването и разбиването на четата¹⁹, като изпращане на ранени и после заловени четници в Акия.²⁰

Дори и в началото на август 1868 г. английският консул в Русе продължава да дава данни относно последното сражение и разбиването на четата, което е показателен факт за ефекта от нейното преминаване на юг от река Дунав.²¹

Последният рапорт от страна на Далиел е предоставен на 13 август 1868 г., а в него има данни за съдбата на пленените четници, изпълнението на присъдите, местата на сраженията и екипировката на участниците във военното формирование.²²

По-късно става ясно, че в Акия са изпратени Христо Патрев, Ангел Обретенов, Кръстю Минков, Иван Пейюглу.²³

През следващата година според писмо от 1 май 1869 г. от 9 затворени в Акия могат да бъдат посочени и имената на Иван Пейюглу от Казанлък, Христо Патрев от Шипка, Ангел Обретенов от Русе, Сава Кънчев от Търново, Кръстю Минков от Казанлък, Марин Николов от Свищов, Божил Димитров от Куманово, Тотю Тодоров от Ряхово, Дончо Димитров от Стара Загора.²⁴

Българската общественост също се намесва в защита на своите сънародници и дори Екзарх Антим I прави постъпки за освобождаването на заточениците през 1873 г.²⁵ След две години Смесиеният съвет на заседание от 17 юни 1875 г. заседава върху молбите за затворените от Малко Търново в Текирдаг, на заточениците в Акия и Диарбекир, като се приема решение да се направят нужните постъпки пред управляващите в Цариград. През следващите месеци поради настъпилите бунтовни действия Екзархията продължава да се занимава с тази проблематика, защото броят на задържаните продължава да расте.²⁶

Същевременно британският дипломат в Русе Далиел не престава да следи какви са настроенията на българите в Дунавския вилает, както и дейността на ру-

¹⁸ Доклад от Р. Далиел до лорд Стенли, 17 юли 1868 г. вж. **Пак там**, с. 178.

¹⁹ Писмо от Далиел до Е. Хемънд, 1 авг. 1868 г. вж. **Пак там**, с. 190.

²⁰ ЦДА, ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 466, с. 34.

²¹ Доклад от Р. Далиел до лорд Стенли, 4 авг. 1868 г. вж. в: **Четата** на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., с. 202.

²² Доклад от Далиел до лорд Стенли, 13 авг. 1868 г. вж. **Пак там**, с. 215.

²³ ЦДА, Ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 466, изпращане на заловени и ранени четници в Акия виж в споменатата брошура на **Милев**, Хр. Избиването на Хаджи-Димитровата чета..., с. 34.

²⁴ ЦДА, Ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 466, с. 29.

²⁵ Екзарх Антим I през 1873 г. подава молба за освобождаване на заточениците в Акия участници в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа от 1868 г., но документът е оставен без отговор заради хасковското приклучение от лятото на 1873 г. вж. в: **Маркова**, З. Българската екзархия 1870–1879. София: БАН, 1989, с. 203.

²⁶ **Пак там**, с. 204.

ските представители, като споделя: „Русия се опитва да влияе на българите чрез връзките на православната църква. Там намират гостоприемство и разбиране“²⁷.

Представителят на Форин офис в дунавския град конкретно посочва: „Руският консул Ковчежников, като пристигна тук, започна опасно да се меси в отношенията с българите. Разбира се, виталната връзка с езика и идентичността на расата създава условия за бърз контакт с проповедниците и населението и те се възползват от благоприятната среда“²⁸.

Дипломатът на Великобритания в Русе, главния град на Дунавския вилает, внимателно следи и контактите на местната общност с управниците и противоречията между тях, като дори изпраща до посланика в Цариград Хенри Елиът превода на изложение на българите до валията Хамди паша, в който се цитират думите им: „Свободното извършване на нашите църковни служби и права се извършва с известни пречки, затова по този въпрос са направени много оплаквания от населението“²⁹.

Английският представител в Русе дава от началото на следващата 1873 г. информация за вълненията на местните българи във връзка с въпроса за биенето на камбаната, за който е съобщил още през есента на 1872 г.³⁰

Настъпилата промяна през 1874 г. в британските управляващи среди и отслабването на либералното правителство, предопределят в голяма степен външната политика на страната.³¹ Оттук нататък българският въпрос ще става все по-актуален в позициите на Лондон, като част от него ще бъде и отношението към заточениците, в това число и тези в Акия.

Според официалните изследвания съществуват автентични документални свидетелства за 56 заточени българи в крепостта Акра (Акия), като 7 от тях са от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, един е участник в т.нар. „Ломско съзаклятие“, а 48 са изпратени след потушаването на Априлското въстание.³² По непотвърдени сведения на Никола Обретенков в Акия са заточени още 46 човека, като той предоставя информация за още 21 българи, които са починали там. Съществува разминаване между официалната документация и спомените на българския революционер за 5 заточеници, като в скоби са отбелязани данните на Никола Обретенков.

²⁷ Писмо от Далиел до Хенри Елиът, 22 юли 1870 г. вж. в: **PRO FO 78/2137**.

²⁸ Писмо от Р. Далиел до Хенри Елиът, от 26 юни 1871 г. вж. в: **PRO FO 78/2227**.

²⁹ **Българско националнореволюционно движение (1868–1874). чуждестранни документи.** т. 2. София: Военноизд. комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1992, с. 175–180 – писмо от Р. Далиел до Х. Елиът, 5 септ. 1872 г. Изложение от русенската община до Хамди паша, публикувано във в. „Левънт таймс“, 6 авг. 1872 г., това изложение е приложено и в доклада на Далиел – „Религиозната свобода, с която се гордее султанското правителство, в нашия вилает не съществува в истинския смисъл на думата.“ (вж. **PRO FO 195/935**).

³⁰ Писмо от Далиел до Х. Елиът, 1 февр. 1873 г. вж. в: **PRO FO 78/2281**.

³¹ **Генов**, Румен. „Българизация“ на британската външна политика. преформулирането на външнополитическите принципи на либералната партия през 70-те години на XIX век. – В: *Модерният историк, въображение, информираност, поколения*. София, 1999, с. 274.

³² **Кендерова**, С. Нови документи..., с. 100–106.

Участници в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа от 1868 г.:

Ангел Обретенков от Русе, Андон Стоянов от Тулча, Сава Кънчев от Велико Търново, Марин Нейков от Свищов, Тодор Симеонов от с. Галиче (Врачанско), Кръстю Минков от Казанлък, Мано Тодоров от Горна Оряховица.³³

Участник в „Ломско съзаклятие“ от 1867 г., който е изпратен на заточение през 1868 г.:

Поп Димитър Ангелов от с. Василовци (Монтанско).³⁴

Участници в Априлското въстание от 1876 г.:

Стоян Заимов от Чирпан, поп Неделю Иванов от с. Мирково (Софийско), поп Христо Петров от с. Петрич (Софийско), Петър Маринов от Ловеч, Димитър Иванов от Севлиево, Тодор Минков от с. Сахране (Ст. Загора), Йордан Недев от Велико Търново, Иваница Данчев от Свищов, Руско Робев от Котел, Димитър Тодоров от с. Нова махала (Габровско), Сава Пенчов от Велико Търново, Никола Обретенков от Русе, Стоян Заимов с. Рупките (Старозагорско), Никола Тодоров (?), Пенчо Минчев (Пенко Минчев) от Калофер³⁵, Иван Стойков от Сопот, Марин Петков от Тетевен³⁶, Прокопи Попалексиев от Свищов, Кънчо Петров от Шумен (Кънчо Петров Скорчев от Трявна според Никола Обретенков), Тодор Илиев от Ловеч³⁷, Пенчо Стаменов от Мирково (Софийско), Васил Пенчов от Тетевен, Никола Петров от София, Кирил Ботев от Калофер, Стоян Енев от с. Зелениково (Пловдивско), Иван Абрашев от Охрид, Иван Танков (Станков според Н. О.) от Клисуре, Филип Божков (или Попов според Н. О.) от Клисуре, Любен Ганчев от Копривщица, Рашко Панчев от Копривщица, Иван Николов от с. Мухово (Софийско), Митре Тотев (?), Мито Ташев от Кюстендил, Панко Георгиев от Ихтиман, Филип Георгиев от с. Старосел (Пловдивско), Петър Ненчев (Нейчев според Н. О.) от с. Старосел (Пловдивско), Донко Продончев (?), поп Георги от с. Калугерово (Пазарджишко), Панчо Петров от с. Калугерово (Пазарджишко), Петко Лазаров от с. Калугерово (Пазарджишко), Лука (Лулчо според Н. О.), Атанасов от Копривщица, Генчо Костов от Копривщица, Нено Господинов от Сливен, Йордан Димитров от Сливен, Панайот Ников (или Минков според Н. О.) от Велико Търново, Пенчо (?) от с. Ново село (?), Георги (?), Христо Димитров от с. Мухово (Софийско).³⁸

³³ Пак там, с. 103–106.

³⁴ Кендерова, С. Участниците в „Ломското съзаклятие“..., с. 319–325.

³⁵ Заявление от Пенко Минчев Стрелкин, в което се съобщава, че е бил на заточение в Акия вж. в: **НБКМ–БИА**, кол. 47–I, а.е.254, л. 108.

³⁶ Свидетелство на Марин Петков, че е бил в Акия (документът е в пенсионното му дело) вж. в: **НБКМ–БИА**, I 1775, л. 30.

³⁷ Пенсионното дело на Тодор Илиев Стойков, в което е отбелязано, че е бил на заточение в Акия вж. в: **НБКМ–БИА**, I 1929, л. 8.

³⁸ Кендерова, С. Нови документи..., с. 103–106.

Допълнителен списък от Никола Обретенов:

Грую (?) от с. Калугерово (Пазарджишко), Иван Георгиев от Ново село (Пловдивско), Митю Ташев от с. Разлога (Кюстендилско), Маню Тодоров от Горна Оряховица, Митю Колев от Чирпан, Митю Янков от Чирпан, Слав Тенев от Чирпан, Димитър Вълчев от Чирпан, Драган Велев от Чирпан, Ваню Жеков от Чирпан, Найденов Коев от Чирпан, Слав Толев от Чирпан, Киро Жеков от Чирпан, Таню Гочев от Чирпан, Петко Андреев от Чирпан, Вълчо Минев от Чирпан, Вълчо Танев от Чирпан, Слав Петков от Чирпан, Гочо Христов от Чирпан, Атанас Михалев от Чирпан, Ангел Василев от Чирпан, Иван Димов от Чирпан, Славчо Марков от Чирпан, Русо Недков от Чирпан, Андрей Генов от Чирпан, Жеко Милов от Чирпан, Вълко Стоянов от Чирпан, Никола Пеюв от Чирпан, Петко Райков от Чирпан, Петко Николов от Чирпан, Боню Василев (?), Васил Петров (?), Тодор Петков от с. Стрелча (Пазарджишко), Стоян Димчев от с. Стрелча (Пазарджишко), Спас Митов от с. Стрелча (Пазарджишко), Тодор Нойчев от с. Стрелча (Пазарджишко), Георги Велков от с. Стрелча (Пазарджишко), Тодор Тинчев от с. Стрелча (Пазарджишко), Иван Желев от Старозагорско, Теню Пейчев от Чирпанско, Георги Божков от с. Долно Чичово (Велешко), Гюро Бошков от с. Долно Чичово (Велешко), Темелко Митров от с. Долно Чичово (Велешко), Йов Стоев от с. Долно Чичово (Велешко), Трайко Наумов от с. Долно Чичово (Велешко), Яни Стоев от с. Долно Чичово (Велешко).³⁹

Починали заточеници в Акра, според Никола Обретенов:

Иван Пеев от Казанлък, Божил Димитров от Куманово, Тодор Митев (?), Неделчо Митев (?), Тодор Славов (?), Делчо Колев (?), Митю Жеков (?), Паун Колев (?), Игнат Иванов (?), Ташо Славов (?), Слав Жеков (?), Грудно Вълкович (?), Господин Петков (?), Гено Янков (?), Калин Василев (?), Димитър Йовчев (?), Георги Янков от Велешко (?), поп Атанас (?), Петър Горчев (?), Вълко Стойчев от Старосел (Пловдивско), Илия Жеков (?).⁴⁰

След Априлското въстание в Акра са изпратени още поборници за българското освобождение, като за част от осъдените на изгнание са и оцелелите Ботеви четници.⁴¹

Отгласът от въстанието намира своето отражение и в докладите на консулите на западните държави до техните правителства.⁴²

Тази информация може да бъде сравнена и с кореспонденцията на останалите живи заточеници от Акия, където също могат да се намерят данни за заточение-

³⁹ Обретенов, Н. Дневници и спомени (1877–1939). София, 1988, с. 193.

⁴⁰ Пак там, с. 195.

⁴¹ Монеджикова, А. София през вековете. ч. 1. София: Факел, с.117.

⁴² Монеджикова, А. Отражение от Априлското въстание в Англия, Франция и Италия. – В: *Известия на Института Христо Ботев*, 1954, кн. 1, с. 296–300. Информация за заточениците в Акия вж. в: Чолов, П. Неизяснени въпроси за ботевите четници. – В: *Исторически преглед*, 1986, кн. 5, с. 59.

то.⁴³ Данни могат да се намерят, както за пътуването, така и за пристигането на заточениците в Акра.⁴⁴

Според Обретенов за Акия са определени той, Стоян Заимов, поп Неделя, поп Христоско, Сава Пенев, Иваница Данчов, Йордан Недев, Руско Робов, Димитър Иванов, Димитър Тодоров, Тодор Минков и Петър Маринов, Кирил Ботев и Иван Абрашев.⁴⁵

По отношение на британската политика в спомените си Никола Обретенов казва: „Сами ний тука сме до 60 души... Сега се разисква в Английската камара за Източния въпрос и ще видим какво ще решат европейците, затова вие не губете време, при получаване на писмото ми направете едно прошение на български до тукашния английски консул, в него вие бележете откога сте заточени, откога сте осъдени, като го молите, да вземе под внимание молбата Ви, това непременно направете, надеждата е голяма. Английското правителство днес е контра на турското, т.е. Англия презира всичко, което се случва в държавата на Турция. Навсякъде в България днес има изпратени английски консули да прегледат загубите, които станаха във време на въстанието, затова вие не губете време, но побързайте с прошенията си, време е сега.“⁴⁶

Подобна информация може да бъде намерена и в архива на друг голям възрожденски деец, който също е изпратен на заточение в Акия – Стоян Заимов.⁴⁷

Пълно описание на британската дипломатическа активност в Акия дава пак Никола Обретенов: „През месец септември 1876 г. дойде една жена и 2–3 мъже да ни видят и щом се доближиха до вратата, запушиха си носовете с пръсти и се дръпнаха назад. После разбрахме, че тази жена била лейди Странгфорд, англичанка, дошла от Англия да донесе дрехи за пострадали от Панагюрище и околните пострадали села, а мъжете били от английското консулство“.

Българският революционер съобщава, че английският консул в Акия идва в затвора, за да провери колко са заточениците българи, така че те при нужда да се обърнат към него за помощ. Според Обретенов британското правителство държи под контрол управляващите в Цариград и може да окаже помощ.⁴⁸ По отношение на британската намеса в защита на българските заточеници Обретенов съобщава, че по настояване на лейди Странгфорд и дипломатите заточениците са преместени на по-добро място.⁴⁹

Близко година по-късно Обретенов дава допълнителна информация: „На 14 август 1877 г. англичани са идвали в затвора и са разпитвали даскал Филип на френски и се интересуват как се отнасят властите с тях. Обещаха, че ще издействат

⁴³ Писмо от Кирил Ботев до Никола Обретенов, дек. 1927 г. вж. в: **НА–ИИИ**, арх. сб. № 2851.

⁴⁴ Дневник на Н. Обретенов от 23 юни 1877 г. до 13 април 1878 г. и информация за пристигането в Акия вж. в: **ЦДА**, Ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 44, л. 1–103.

⁴⁵ **Пак там**, с. 14–19.

⁴⁶ Отпътуване за заточение и затвора в Акра вж. в: **ЦДА**, Ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 54, л. 1–82; Писмо от 20 авг. 1876 г. от цариградската терсана (затвор) вж. в: **Пак там**, л. 5.

⁴⁷ Спомени за Диарбекир вж. в: **ЦДА**, Ф. 1325к (Стоян Заимов), оп. 1, а.е. 1, л. 1–31.

⁴⁸ **Обретенов**, Н. Дневници и спомени..., с. 74.

⁴⁹ **Пак там**, с. 75.

пред английския генерален консул в Бейрут за тяхното освобождение от железата и другите страдания. Единият е обещал, че тези дни консултът ще дойде в Акия и е възможно да ги посети⁵⁰.

В своите спомени българският революционер съобщава, че е получил „...една пусула, която е от негов другар, живеещ в сарая, в която му отбелязва, че при него е идвал човек от английското консулство. Дипломат му е съобщил, че е получил по телеграфа съобщение от Британското посолство от Цариград, в което се запоява да вземе имената на всички новодошли българи и да ги изпрати. Тъй като мютесарифинът го е нямало, то той е останал да го чака, за да получи имената и остана да ги изпратим сутринта на другаря си и да ги даде на консулството. В този ден написахме и имената на старите българи, които са от 1867 г. от времето на четата на Хаджи Димитър“⁵¹.

Интересът към затворените българи продължава: „На другия ден, вторник 13, както отбелязах, изпратих имената, но ето че след няколко часа брат ми Ангел получи друга пусула, пак от същия другар, който казва, че човекът от английското консулство е дошъл втори път и казал, че управителят е отказал да им даде имената. Той е поискал да дойде в затвора да ни види, но и това му е било отказано. Управителят е казал, че ще телеграфира до Дамаск и тогава ще им даде разрешение. Тогава дипломатът е казал на приятеля ни отново да даде имената и информация кой откъде е, кога е арестуван и на колко време е осъден. Щом разбрахме това, ние изпратихме имената, за да се предадат на служителя от консулството“⁵².

Отпътуването на българските заточеници от Акия също е свързано с интересен факт от биографията на Обретенов: „Казаха ни, че лейди Странгфорд щяла да даде по една лира на всеки“, като парите са получени на 26 април 1878 г.⁵³

В официалната английска кореспонденция могат да се намерят достатъчно данни за преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, „Ломското съзаклатие“ и Априлското въстание. В документалните свидетелства на български поборници също има данни за намесата на пратениците на Лондон и тяхното отношение към изпратените на заточение. Сравнявайки информацията от двата типа извори, се появяват допълнителни данни, които осветляват всички аспекти на тази част от българската история. Наблюдава се интересна тенденция от страна на Форин офис по отношение на българското националнореволюционно движение. В началото британските дипломати следват традиционното отрицателно отношение на Лондон към освободителните движения в Османската империя, но по-късно се променят и започват да търсят възможности за подпомагане на заточените българи в Акия.

⁵⁰ ЦДА, Ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 54, л. 20.

⁵¹ Обретенов, Н. Дневници и спомени..., с. 100.

⁵² Пак там, с. 100.

⁵³ ЦДА, Ф. 1837к (Никола Обретенов), оп. 1, а.е. 45, л. 6.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НА БИБЛИОГРАФИЈА: МАКЕДОНИКА, БУГАРИКА, СЕРБИКА, КРОАТИКА, СЛОВЕНИКА БИБЛИОГРАФСКИ ИЗВОРИ И КРИТЕРИУМИ НА СЕЛЕКЦИЈА

СОЊА СТРЕЗОСКА-ВЕЛЈАНОВСКА¹

COMPARATIVE ANALYSIS OF BIBLIOGRAPHY: MAKEDONIKA,
BUGARIKA, SERBIKA, KROATIKA SLOVENIKA
BIBLIOGRAPHIC SOURCES AND SELECTION CRITERIA
Sonja Strezoska-Veljanovska

SUMMARY

The article is about function and conception of the bibliography in Macedonia, Bulgaria, Serbia, Croatia and Slovenia in modern times. A comparative analysis is being conducted on the criteria for selection of bibliographic sources for the materials that are subject of interest for the bibliography, the way of acquiring information and acquisition of material.

Македоника

Големиот интерес за Македонија во странство, овозможил да се публикува библиографијата „Македоника“ во далечната 1985 г.

Во Националната и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“ – Скопје, службата *Македоника*, која се наоѓа во рамките на *Библиографскиот центар*, до 2002 г. публикуваше две свески „Југословенски публикации за Македонија“ како прва серија (1) и „Странски публикации за Македонија“ како втора серија (2). Првиот број на првата серија излегол во 1985 г. и ги опфаќа годините 1975–1976, а последниот број излегол во 2000 г. за 1989 г. Првиот број на втората серија излегол во 1985 г. и ги опфаќа годините 1975–1976, а последниот број излегува во 2001 г. за годините 1983–1984. Во тој период изборот и селекцијата на материјалот од интерес за *Македоника* се вршел преку следење на националните и специјалните странски библиографии, а библиографската обработка се вршела *de visu*. Материјалот за обработка стигнувал во вид на подарок, се добивал преку размена или со купување.

¹ Соња Стрезоска-Велјановска е виш библиотекар в Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“ – Скопје.

Македоника – информативен билтен

Од 2002 г. започна да излегува серијата *Македоника – информативен билтен*. Причината зошто веќе библиографијата *Македоника* не се обработува *de visu* се финансиските средства, кои за библиотекарството и за купување материјали се многу намалени, а принципот на размена и подарок речиси замре. Така пребарувањата на странски публикации, кои се од интерес на овој билтен и се вклучени во билтенот, се вршат преку интернет врските, при што корисниците побрзо, понавремено и поевтино би дошле до најнови информации. Билтенот е индикатор за купување книги и списанија за комплетирање на библиотечниот фонд во библиотеката, со што се отвора можност за паралелно подготвување на библиографијата *Македоника*, која се обработува *de visu*.

Билтенот содржи монографски публикации, статии и прилози од списанија, зборници и дневен печат. Публикацијата претставува база на информации, преземени селективно од користените извори, а тоа се: он-лајн бази на податоци; он-лајн книжарници.

Основните критериуми по кои е создавана библиографијата *Македоника* и *Македоника – информативен билтен* се следниве:

- странски објавени трудови за Македонија во нејзините етногеографски граници, третирали од кој било аспект, за македонскиот народ и македонските национални заедници во странство, малцинствата, етничките групи и македонци поединци;
- објавени трудови од македонци, кои живеат и творат во странство, без оглед на предметот, што го третираат или јазикот на кој пишуваат;
- трудови од македонски автори, објавени во странство на македонски јазик, на туѓ јазик или преведени;
- трудови на автори од македонските малцинства и етнички групи, објавени на изворниот јазик, на туѓ јазик или преведени.

Билтенот излегува во печатена форма и во електронска верзија, еднаш годишно на адреса: <http://nubsk.edu.mk/katalozi-bazi/bibliografii/makedonika>

(Соња Стрезоска-Велјановска, „Истражување, селекција и обработка на 'Македоника' – информативен билтен“. Во: *Библиотекарство*, год. 22, бр. 2 (2004), Скопје, стр. 84)

Бугарика

Годишникот *България в чуждата литература (Бугарика)* многу години претставува серија 7 на тековната национална библиографија на Бугарија. Излегува од 1964 г. Од 1978 г. до 1988 г. издавани се тримесечни билтени со годишна кумулација,

Промените, кои се забележани во современиот информатички простор, прават сериозно влијание врз системот на тековната национална библиографија. Оправдано се поставува прашањето: доживува ли таа такви промени, кои бараат редефинирање на нејзините главни карактеристики и задачи? Одговорот се состои во одредување на мисијата, која треба да е целосно ориентирана кон потребите на општеството. (Ант. Тотоманова, К. Недкова, Л. Костова. Динамика и бъдеше на текущата национална библиография) <http://www.lib.bg/dokladi2001/totomanova.htm>)

Во 90-тите години на дваесеттиот век оптималниот модел на тековната национална библиографија, кој бил оценуван како големо достигнување на бугарската библиографска пракса, беше подложен на силен притисок на два главни фактори. Од една страна, општествено-економските промени доведоа до бројни организационски и финансиски тешкотии, а од друга страна, воведувањето на компјутерската технологија во земјата предизвика акутна потреба од итни промени во обработката и организирањето на библиографските информации (исто).

Во 2000 г. во ТНБ беше прекината и регистрацијата на публикациите од бугарски автори, кои се однесуваат на Бугарија или на бугарски јазик издадени во странство. Причините за тоа беа сериозното влошување на квалитетот на информациите поради малиот обем на регистрираните документи (книги, делови од книги и дисертации), ограничување на можностите за прегледување на изданијата *de visu* и мешањето на тековниот и ретроспективен принцип на вклучениот материјал (исто).

Истата година *Булгарика*, која ја обработуваше тековната национална библиографија, ја презема одделението *Библиографско и информационно обслужвање* и е во издание на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“.

„България в чуждата литература“ излегува еднаш годишно. Оваа служба создава и одржува електронска библиографска база на податоци на публикации: дела од странски автори за Бугарија и бугарскиот народ; дела од бугарски автори, издадени во странство, како и изданија на бугарските заедници во странство, објавени на бугарски јазик. Вклучени се и делата, посветени целосно или делумно на Бугарија, посветени на земјите од Југоисточна Европа, Дунав и Црноморскиот регион, на словенството и словенските земји.

Според структурата библиографијата е поделена на три дела:

- странци за Бугарија и бугарскиот народ;
- бугарски автори на странски јазици;
- изданија на бугарски јазик во странство.

Од 2000 г. пребарувањата на материјали, кои се од интерес за *Булгарика*, се вршат преку достапните интернет-врски. За пронаоѓање на материјалите се користени: интернет тековни национални библиографии; специјални библиографии; каталози на национални библиотеки од следниве земји: Австрија, Аргентина, Белгија, Велика Британија, Германија, Шпанија, Италија, Македонија, Норвешка, Полска, Турција и др. Се користат и библиографии, добиени во Националната библиотека во Бугарија „Св. св. Кирил и Методиј“.

Околу една петина од библиографските описи се направени *de visu*, а тоа се книги, кои се наоѓаат во Националната библиотека во Бугарија, дел од материјалот е пронајден во библиотеките на министерствата, во амбасадите, културните институции, меѓународните саеми на книгата, лични контакти и т.н.

Во библиографијата се вклучени следниве видови изданија: книги и делови од книги, материјали од конгреси, конференции и симпозиуми, тези (дисертации на бугари, заштитени во странство) („България в чуждата литература (Булгарика)“, 2002–2003. София, 2009, стр. 4–5 <http://www.nationallibrary.bg/fce/001/0049/files/Bul2003.pdf>).

Сербика

Библиографијата на Србија, како тековна национална библиографија, ја регистрира издавачката продукција во Република Србија. Библиографската обработка се извршува *de visu* на основа на задолжителен примерок на Народната библиотека на Србија и Библиотека Матица српска. Во периодот од 1950 до 2002 г., издавачката продукција на Република Србија регистрирана е во библиографија на Југославија, која ја издаваше Југословенски библиографско-информациониот институт. Од 2003 г. библиографијата на Србија ја изработува и издава Народната библиотека на Србија.

Народната библиотека на Србија од 2003 г. изработува тековна библиографија на Србија по територијален принцип, што подразбира библиографско-каталогски попис на издавачката продукција на Србија.

Народната библиотека во Србија во 2005 г. започна да изработува тековна национална библиографија *Сербика* во соработка со други библиотеки, а која излегува еднаш годишно. Во првите години излегуваа две свески: 1) Монографски публикации и некнижна граѓа; и 2) Сериски публикации. Од 2009 г. во рамките на проектот *Библиографија Сербика* влегува и *Наши аутори у сервису Web of Science* како трета свеска.

Во однос на критериумите за селекција може да се каже дека се идентични кај сите земји, кои се предмет на анализа. Автори со српско потекло, српски јазик и писмо, автори, кои не се определиле себе си национално како срби, а кои твореле на српски јазик, и оние, кои со својата дејност допринеле во создавањето на српската култура. Овде влегуваат и публикации на тема „Другите за нас“. Сите публикации на срби, кои живеат надвор од границите на Србија, објавени на странски или српски јазик. Сите преводи на дела на српски автори, објавени на кој било јазик во странство. Сите публикации за србите, српската култура, наука, историја на кој било јазик.

Библиографски извори

Материјалите, кои се од интерес за *Сербика*, се преземаат од заемната база COBISS.SR. каде се вклучени најголемите библиотеки во Србија. Тука влегуваат публикации, кои се добиени по пат на размена, подарок, купување, како и задолжителен примерок од Црна гора. Во *Сербика* се вклучени и материјали, објавени во Република Српска. Библиографските описи во *Сербика* се направени *de visu* на основа на задолжителниот примерок и не ги опфаќа материјалите, кои постојат само како информација во светските бази на податоци.

Од 2009 г. во рамките на Библиографија сербика влегува и база на статии, објавени во најпознатите светски научни часописи. Таа база се нарекува *Наши аутори у сервису Web of Science*. Базата содржи околу 18 500 статии и опфаќа период од 2000 г., па до денес. Оваа база се наоѓа во состав на проектот КОБСОН, каде што работи Одделение за научни информации. На овој начин КОБСОН се надополнува со *Сербика*. Оваа база содржи трудови на истражувачи од Србија во најпрестижните светски часописи. КОБСОН ги евидентира еднаш неделно сите трудови од домашни автори, објавени во *Web of Science* и ги претставува на домашната јавност на својот портал. Важно е дека тука влегуваат сите преземени статии, во

кои авторот ја навел адресата на институцијата во Србија како своја афилијација. Публикацијата се наоѓа во електронски облик.

Извор:

<http://www.nbs.bg.ac.yu/pages/article.php?id=9584>

http://www.kobson.nb.rs/nauka_u_srbiji/nasi_u_wos.3.html

Кроатика

Една од основните задачи на Националната и универзитетска библиотека во Загреб, Хрватска, е создавање и организирање на националната збирка *Кроатика*. Во неа е сконцентрирано сè, што е значајно за националната функција на библиотеката, односно за националното пишано културно наследство. Фондот на *Кроатика* се пополнува со купување, подарок и со откуп на стручна литература.

Националната и универзитетска библиотека во Загреб во 2007 г. го формира одделот (збирка) *Иноземна Кроатика*, кој функционира во состав на одделот за набавка. Од 2011 г. на корисниците во читалните им е достапна граѓата од збирката *Иноземна Кроатика*. Оваа збирка ги обединува собраните и регистрирани публикации кои хрватите (и не само тие) ги објавуваат надвор од границите на Хрватска. (Željka Lovrenčić. Inozemna croatica u Nacionalnoj i sveučiljsnoj knjižnici u Zagrebu = Foreign Croatica in the national and university library of Zagreb. Во: *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 52, 1/4(2009), стр. 136)

Иноземна Кроатика е дел од базата на податоци, која освен за хрватите во светот содржи и податоци за печатената граѓа и други медиуми, разни извори, поедини национални библиографии и интернет извори. Оваа база на податоци овозможува ефикасно снабдување на материјали и сортирање на донации.

Тематски збирката се дели на три целини:

- хрватска книга во странство (опфатени се делата на хрватски автори, печатени надвор од границите на Хрватска, и дела на странски автори, на кои темите им се за Хрватска и хрвати);

- иселеничка книга;

- печатот на хрватското малцинство. (Željka Lovrenčić. Zbirka inozemne Croatike u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Во: *Hrvatsko knjižničarsko društvo*. Broj 60, (listopad 2013). Tema broja: Knjižnice i EU-manjine)

Хрватската книга во странство ги опфаќа и делата на хрватските автори, кои се објавени на различни јазици и во разни земји, а всушност тука спаѓаат и преводи на дела на хрватски јазик, објавени надвор од границите на Хрватска и дела, во кои се споменуваат Хрватска и хрватите. Освен по критериум автори, кои се изјаснуваат како хрвати, во неа влегуваат и дела, во кои хрватите се коавтори, преведувачи, содржински или технички уредници, илустратори, фотографии, дизајнери итн (исто).

Голем дел од фондот на *Иноземна Кроатика* го прави и иселеничката книга, што ги опфаќа делата, кои хрватите ги објавувале во светот до 1990 г.

Во збирката *Иноземна Кроатика* припаѓаат и изданијата, кои на кој било начин се поврзани со хрватското малцинство.

Одделот *Иноземна Кроатика*, како дел од одделот за набавка, пред сè е усмерен на собирање на граѓа, комуникација со поединци и здруженија заради набавка на таа граѓа за поттикнување на одделот. Граѓата во него се собира со подарок, купување или размена.

(Zeljka Lovrencic, Inozemna croatica u Nacionalnoj I sveucilisknoj knjiznici u Zagrebu = Foreign Croatica in the national and university library of Zagreb. Bo: *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 52, 1/4(2009), стр. 142)

Извор:

интернет-страница: www.hkdrustvo.hr

Словеника

Во Словенечката библиографија на монографски и сериски публикации е вклучена и *Словеника* во потесна смисла на зборот (види: Kodrič-Dačić, 2002 г., стр. 69; Вагнер, 2000, стр. 114; Veselko, 1984, стр. 82). Словенечката библиографија ја собира граѓата според национален принцип, што значи, дека публикацијата треба да исполнува барем еден од следниве критериуми (услови): авторот да е словенец, а во случај на сериските публикации издавачот да е словенец; публикацијата да е објавена на словенечки јазик; публикацијата е издадена од словенечки издавач.

Националниот принцип важи уште од почетокот на објавувањето на словенечката тековна библиографија, односно од 1948 г., кога е објавен првиот том од СБ (словенечка библиографија), со попис на граѓата за периодот 1945–1947 г. Тој начин на попишување на граѓа значи дека СБ го надминува обемот на националната издавачка продукција, која е само дел од националната збирка. СБ, исто така, ги вклучува и словенечките автори или кога словенечките издавачи издаваат во странство, без оглед на јазикот (вклучувајќи ги и задграничните словенци и словенечките иселеници), и сè што е издадено на словенечки јазик, без оглед на националноста на авторот, како и сите преводи на словенечки јазик. Во СБ се вклучени и публикациите на малцинствата, односно етничките заедници на територијата на Словенија. (Marjeta Šušteršič, Boris Riff, Izbor gradiva za slovensko bibliografijo: s posebnim podudarkom selekciji člankov. Bo: *Knjižnica* 54(2010)4, стр. 119–136)

Сето она, што се објавува надвор од границите на Словенија, претежно се купува. Бидејќи нема доволно пари, нема ниту комплетен материјал, кој ја тангира, *Словеника* се вклучува во тековната библиографија. Значи нема комплетен фонд за *Словеника*. Граѓата за *Словеника* се собира и евидентира во каталогот <http://www.cobiss.si> и се вклучува во словенечката библиографија. Најголемиот дел од материјалот е од: Корушка, Трст и Венеција, Хрватска, Унгарија. Оние материјали, што говорат за Словенија, а се публикувани надвор од границите на Словенија, не се вклучени во библиографијата, туку се вклучуваат во каталогот на Националната библиотека.

Основниот проблем при собирање на статии, заради што не може да се исполнат критериумите на *Словеника*, е (не) можноста за следење на објавувањата на словенечките автори во светот. Библиографијата, во суштина, се подготвува врз основа на примарниот документ *de visu*. Тоа значи дека, во случајот на собирање статии за *Словеника*, мора систематично да се следат и странските сериски пуб-

ликации. Тој недостаток делумно го прават бројни словенечки библиотеки, кои за потребите на научната сфера, пред сè заради библиографиите на истражувачи, ги собираат и попишуваат статиите на словенечките автори и во странските сериски публикации. Системот на вреднување на истражувачката дејност бара библиографиите на објавените трудови да се водат во системот COBISS и затоа поединечните статии се достапни во заемниот каталог, а исписот на библиографиите на истражувачи и на институции се достапни во рамки на системот SICRIS (исто).

Како национална библиотека НУК си постави задача што е можно поисцрпно да ја собира *Словениката*, да ја обработува, чува и да ја доставува на јавноста, како и грижата за нејзината безбедност и заштита. Со тоа, што изработува тековна и ретроспективна национална библиографија и други збирки податоци, ги известува корисниците, односно пошироката јавност за собраната библиотечна граѓа. Со библиографска контрола на печатените и електронските публикации, кои имаат значење на *Словеника*, врши надзор над словенечката издавачка продукција и обезбедува високи професионални стандарди на заемниот каталог. (Kodrič-Dačić, E. Slovenska nacionalna knjižnica. Во: *Knjižnica* 49(2005)3, str. 148)

Поддршката на развојот на целокупниот библиотечен систем, најпрво на политичко, а потоа и на стручно ниво, ја засени главната мисија на националната библиотека: грижа за словенечкото пишано културно наследство. Независно од претставувањето на областите за задачите на библиотеката и за важноста на нејзината мисија, библиотеката сепак ги исполнува своите основни национални задачи. Изработката на национална библиографија и собирањето на задолжителниот примерок на словенечките печатени публикации, а пред се грижа за прибирање на словенечките публикации, издадени надвор од границите на Словенија, библиотеката ги подразбираше како нејзина примарна мисија. Иако денес се чини дека спроведувањето на овие задачи е банално, собирањето публикации, издадени од словенечките политички емигранти во странство, чиј внес беше забранет во земјата во периодот пред независноста на Словенија, беше далеку од очигледната набавна политика. Одлуката, библиотеката на систематски начин да ја собира забранетата литература на словенците во соседните земји и иселениците и да ги вклучува во словенечката библиографија, не се должи толку на можностите, што ги дава законодавството, колку на долгата традиција и професионална самосвест на вработените библиотекари во библиотеката. НУК беше единствената библиотека во Југославија, која имаше таква набавна политика, за нејзиниот успех зборува Збирката на печатени публикации на словенците, надвор од Република Словенија, која вклучува над 900 монографии и 170 наслови периодични публикации (исто, стр. 146).

Заклучок

Сите држави (Македонија, Бугарија, Србија, Хрватска и Словенија), кои се предмет на анализа во оваа статија, може да заклучиме дека на некој начин изработуваат библиографија „патриотика“ (генерален начин на изразување). Во сите библиографии критериумите на селекција и начинот на набавка на материјалот се еднакви, но библиографските извори се различни. Библиографиите се подготву-

ваат врз основа на примарниот документ *de visu*, а некои даваат само информации (кои ги добиваат преку интернет он-лајн бази на податоци) за граѓата, која е од интерес на библиографијата. Во време на беспарица се поставува прашањето што е подобро: дали на корисниците да им се даде речиси целосен преглед со брза и навремена информација, за сè она што е објавено во светот за земјата, за која се прави библиографијата, или пак да се работи *de visu*, односно да се обработи мал број на граѓа, која библиотеката може да си дозволи да ја купи, затоа што размената и подарокот веќе функционираат на најниско ниво? Останува библиографите, кои се занимаваат со изработка на овој вид библиографии, да дадат одговор на ова прашање.

ЛЕСЕН ДОСТЪП ДО ОМБУДСМАНА

КАК БИБЛИОТЕКИТЕ В СЪРБИЯ СТАНАХА ПАРТНЬОРИ НА ОМБУДСМАНА

ЕЛИЗАБЕТА ГЕОРГИЕВ

SERBIAN LIBRARIES – PARTNERS OF THE SERBIAN OMBUDSMAN

Elisabeth Georgiev

SUMMARY

The article is dedicated on projects which the Serbian Ombudsman realized with 15 Serbian libraries from 2011 till now. The first part sheds light on the project E-access to the Ombudsman. The second part describes a initiative of Promotion of human and minority rights trough more contacts with the Republic's Ombudsman.

Големият сръбски учен Михаило Пупин казва: „Борбата за правата, правдата и слободата е най-благородното и най-възвишеното нещо на този свят“. Библиотеките като информационни центрове имат основна задача да предоставят услуги на своите потребители от вида информация и знание, но през последните няколко години някои от сръбските библиотеки станаха сътрудници на сръбския омбудсман¹ в начинанието да помагат на хората по-лесно да стигнат до своите права. Сръбският омбудсман² през 2011 г. започна проекта *Електронен достъп до омбудсмана*, който имаше за цел чрез библиотеките като институции, които

¹ Омбудсман (от датски *ombod* „задача, пълномощно“, *ombodmađ* „упълномощен“) – длъжностно, независимо лице, на което са възложени функции да контролира спазването на законните права и интереси от органите на изпълнителната власт и от длъжностните лица на хора или група от хора, които не са силни в обществото и трудно биха могли да се защитават сами (напр. деца, пациенти, жертви на насилие). Вж. <http://bg.wikipedia.org/wiki/%>

² Институцията за първи път е установена в Швеция през 1713 г. като кралски, а през 1810 г. и като парламентарен омбудсман (пратеник, посредник, лице, към което се отправят оплаквания и молби). С течение на времето омбудсманът се превръща в орган за контрол върху действията на администрацията.

Към настоящия момент подобни институции са законово уредени и действат в редица страни в Северна и Южна Америка, Азия и Европа, включително и в повечето държави от Югоизточна Европа. Омбудсманът стана част от правната система на Република Сърбия през 2005 г., когато бе приет Законът за омбудсмана. Изборът и правомощията на омбудсмана се управляват според Конституцията на Република Сърбия от 2006 г., а първият омбудсман Саша Янкович встъпи в длъжност на 23 юли 2007 г. след полагането на клетва пред депутатите от Народното събрание. Омбудсманът има четирима заместници, избрани от Народното събрание, които му помагат при изпълнение на задълженията.

според закона задължително трябва да съществуват във всеки град, да стане по-видим сред гражданите на Сърбия. Така библиотеките и библиотекарите станаха местни посредници между гражданите и омбудсмана, но и своеобразни помощници на библиотечните потребители и гражданите изобщо, и получавайки тази нова роля, станаха по-почитани сред местните хора. Библиотечната работа, която по принцип не е много уважавана в сръбското общество, получи нова характеристика, която предизвика голям интерес сред хората и положително отношение на всички. Библиотечният специалист няма само за задача да дава книги и информация. Той стана местен закрилник и човек, с когото хората споделят проблемите си, защото библиотекарят преди всичко знае да слуша, да съчувства и да помогне.

Една от библиотеките, която е част от тази дейност, е „Детко Петров“ в Димитровград (Цариброд). Разчитайки на почти 4-годишния си опит в сътрудничеството с републиканския омбудсман, ще се опитам да отговоря на следните въпроси: Как всичко започна? Как една малка библиотека в мултиетническа среда може да бъде място, където хората могат да намерят решение за сериозните си проблеми? По какъв начин тя, освен основната си библиотечна дейност, може да съдейства на потребителите си да намерят правдата и правата, които са им нарушени? Какъв е досегашният ни опит?

От юни 2011 г. до юни 2012 г. библиотеката „Детко Петров“ в Димитровград бе една от участниците в проекта *Електронен достъп до омбудсмана*. Проектът бе реализиран от страна на републиканския омбудсман в сътрудничество със Сръбската библиотечна асоциация, библиотеките и местните власти в 10-те избрани общини в Сърбия (Шид, Бачка паланка, Свилайнац, Крушевац, Бор, Ужице, Приеполе, Нови Пазар, Лесковац и Димитровград) и с финансова подкрепа на правителството на Кралство Норвегия. Проектът официално продължи 12 месеца, до юни 2012 г. Дейностите по него доброволно продължиха до юни 2013 г., когато библиотеката в Димитровград бе избрана сред 15-те библиотеки в Сърбия (Сомбор, Вършац, Бачка Паланка, Пожаревац, Бор, Заячар, Ягодина, Валево, Чачак, Ужице, Приеполе, Нови пазар, Лесковац) за участие в проекта *Насърчаване на човешките и малцинствените права чрез засилен контакт на гражданите с Републиканския омбудсман*, който продължи до юни 2015 г.

Изборът на библиотеките и по двата проекта бе направен с помощта на Сръбската библиотечна асоциация, въз основа на следните критерии: интерес за сътрудничество, подходящи технически условия (безжичен интернет), самостоятелна стая за гражданите, които идват в библиотеката, за да се оплакват, като гаранция за поверителност, достъп на хора с увреждания, регионално покритие, брой на жалбите, предоставени от определен район до омбудсмана. Всички библиотекари, ангажирани в инициативите, в допълнение към основното обучение (запознаване с институцията „Омбудсман“, ролята, която тя има в държавата, правата, които защитава) са преминали и обучение, на което са били запознати с комуникационни умения, с цел улесняване и ефективно предотвратяване и решаване на потенциални проблеми в общуването с гражданите.

Проектите се основават на използването на системи за видеокомуникация в местните библиотеки, с помощта на които гражданите получават нов и по-

евтин начин за по-лесен контакт с омбудсмана на Република Сърбия. По този начин омбудсманът става по-достъпен и видим за гражданите, особено за тези, които живеят в малките градове и общини. Ново предизвикателство за библиотекарите е специалният начин за комуникация с клиенти, спазване на правилата на проекта, комуникация с чужденци. Два пъти седмично в продължение от два часа, нашата библиотека има пряка скайп връзка със сътрудниците³ на републиканския омбудсман. Лицата, които са заинтересовани от такава услуга, идват в библиотеката, библиотекарят им обяснява длъжностите на омбудсмана, свързва ги с дежурния специалист юрист, работещ при омбудсмана, помага на лицето, когато то има проблем с комуникацията – ако е неграмотен или не чува, или пък например говори на местен диалект в Димитровград. По правилата на проекта библиотекарят не трябва да присъства в стаята, където се намира лицето, но опитът ни потвърждава, че хората имат специално доверие към самия библиотекар и държат той да присъства на разговора. Ако проблемът на заинтересованото лице е в компетенциите на омбудсмана, библиотекарят е длъжен да му даде формуляр за специална жалба. Лицата, които идват в библиотеките, намиращи се в градовете, в които живеят представители на някое малцинство, могат да изберат формуляр на жалбата на сръбски или на майчиния си език. Така хората, които търсят помощ от омбудсмана в нашата библиотека, могат да вземат формуляр и на български език или да го попълнят в електронна форма, изтегляйки го от сайта (<http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/prituzba>).

Голяма част от хората, които дойдоха, за да използват възможността за електронен достъп до омбудсмана в нашата библиотека, за първи път влязоха в такава институция. Успехът е в това, че много от тях, след като за първи път посетиха градската библиотека, започнаха редовно да ползват и други библиотечни услуги.

В периода от 29 юни 2011 г. до юни 2012 г., т.е. до приключването на първия проект *Електронен достъп до омбудсмана*, над 130 граждани, не само от Димитровград, но и от Пирот, и от съседните градове, посетиха библиотеката, с цел да се информират за правата си, а 56 от тях използваха възможността да се свържат с омбудсмана.

Най-голям брой нарушения на права, за които гражданите се оплакваха, са свързани с нарушението на човешките права изобщо, следваха административните нарушения, както и тези в областта на правата на детето, на хората с увреждания, на лица, лишени от свобода и на равенството между половете.

Инициативата *Насърчаване на човешките и малцинствените права чрез засилен контакт на гражданите с омбудсмана*⁴ се изпълнява от началото на 2013 г. до средата на 2015 г., в сътрудничество с местните библиотеки в 15 града. Градовете и общините, които са обхванати, са: Сомбор, Вршац, Пожаревац, Ягодина, Чачак,

³ Става дума за добре обучени специалисти юристи, които добре познават всички закони, а същевременно имат добра комуникация с гражданите. Те са на тяхно разположение за всякакви въпроси и оплаквания.

⁴ За година и половина (от юни 2013 г. до януари 2015 г.) около 70 граждани на Димитровград и околните населени места се свързаха с омбудсмана, идвайки в библиотеката „Детко Петров“.

Ужице, Валево, Бор, Зайчар, Крушевац, Лесковац, Приполе, Нови пазар, Прокупле и Димитровград.

Инициативата цели омбудсманът да бъде по-достъпен за колкото се може повече граждани, особено за тези, които живеят в по-малките сръбски градове и общини. На гражданите им се дава възможност два пъти седмично в продължение на два часа да се свържат с експертната служба на омбудсмана чрез видеовръзки от местната библиотека. Те могат да представят своя проблем, да подадат жалба, да получат правна консултация и т.н.

Много важно за реализацията на двете инициативи е, че сътрудничеството с омбудсмана допринесе за по-голяма видимост на самите обществени библиотеки. Същевременно подкрепата на гражданите в упражняването на правата им допринася за положителния образ на библиотеките в техните местни общности. По този начин те стават все по-признати не само като културни центрове, но и като центрове за социален живот.

Целта на самата институция е да се приближи до най-малките и затова в рамките на инициативата *Насърчаване на човешките и малцинствените права...* омбудсманът на Република Сърбия организира през април–май 2014 г. конкурс за детски рисунки в споменатите по-горе 15 града. Трите теми на конкурса бяха свързани с човешките права: на хората с увреждания, на представителите на националните малцинства, както и на равенството между жените и мъжете. Участваха 724 ученици от V до VIII клас от 200 училища. Най-много творби за конкурса изпрати Димитровград (103 рисунки) и комисията реши тъкмо на учениците от Димитровград да присъди три награди.⁵ Задачата на библиотекарите в библиотеките, където се проведе инициативата, беше да популяризират конкурса сред местното население, предимно сред учениците и да помогнат на децата да осъществят идеите си. Благодарение на съществуващата Поетична работилница към библиотека „Детко Петров“ и организираните десетина срещи на тема „Човешките права“, децата от Димитровград се справиха изключително добре.

Откакто сътрудничим с омбудсмана, хората идват в библиотеката по различни въпроси и чувството е много приятно, когато научим, че на някого сме помогнали да реши проблемите си. Тъй като Димитровград е малък и всички се познаваме, случвало се е през тези години, след положително решение на омбудсмана, хората да идват при нас радостни, да се похвалят и да споделят своето удовлетворение. Поради естеството на тази нова услуга се изисква отговорност и умение да се изслушва гражданина, да му се съчувства, да бъде успокоен, ако преценим, че търси само утешителна дума, да му се даде кураж, че нещата ще се оправят.

В периода на реализация и на двата проекта в рамките на промоционалната кампания на библиотеката и на Цариброд гостуваха омбудсманът на Република Сърбия Саша Янкович и неговите помощници, както и специалисти, опитни в решаване на различни проблеми на гражданите, и представители на неправителствени организации.

⁵ По проекта беше предвидено да се присъди по една награда за град. Наградените деца получиха таблет.

Ето как библиотеките и библиотекарите, като помагачи в проекта *Електронният достъп до омбудсмана и Насърчаване на човешките и малцинствените права чрез засилен контакт на гражданите с републиканския омбудсман*, станаха борци за правата и правдата на своите съграждани. В резултат на тази работа библиотеките и библиотекарите получиха по-висок статут в местните среди. През последните няколко години аз се убедих, че е хубаво да си библиотекар, въпреки не много добрия статус на тази професия в градове като Бор, Лесковац, Димитровград и други.

БОЛНИЦИ ЗА БЕДНИ И ПРЕСЕЛНИЦИ В ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ

МИЛЕНА КОЛЕВА-ЗВЪНЧАРОВА

Повод за написването на книгата „Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. Ежедневна и ежемесечна статистика“ от проф. Стоянка Кендерова стана отбелязването на Международната година на статистиката (2013). В организираната по този случай съвместна изложба на Националната библиотека и Националния статистически институт „България и светът в числа“ са представени редица документи от фонда на отдел „Ориенталски сбирки“, сред които и станалите обект на повишен интерес от страна на посетителите на изложбата дневни и месечни журналы, отразяващи статистиката в османските болници за бедни и преселници на територията на Видин, Тулча и Добрич в средата на XIX в.

Същевременно представяната книга е резултат от задълбочено изследване на проф. Стоянка Кендерова, което проследява зараждането на статистиката в Османската империя и се съсредоточава върху статистическите журналы, водени в османските войсковы части, военны болници и в болниците в Дунавския вилает. Тези дневны листове са представени от гледна точка на османската дипломатика, разгледани са графично и съдържателно като документален жанр. Информацията в тях е напълно разкрита. Така например редом с данните за броя и ранга на отделните длъжности във войсковите подразделения, за които се отнасят част от документите, научаваме и какви са дневните разходи за хранителны и други продукты, което пък на свой ред създава представа за организацията и грижите към военнослужещите в османската войска. Особен интерес представляват данните за медицинските кадры (брой и вид специалисты), които косвено очертават кои области от медицината са развиты и застъпени в имперската практика.

Разделът, посветен на статистиката в османските военны болници, допълва тази представа, като посочва съществуващия подход за диференциация на болниците например с оглед на предписания им дневен порцион и начин на хранене (на пълен или частичен порцион, както и в зависимост от това дали им се полага месна или постна храна). От приведените статистически данны става ясно, че грижите за болниците обхващат широк спектър от „услуги“ – болниците разполагат освен с лекары, хирургы и аптекары, също и с домакин, готвач, перач, шивач, пиявичар, метач, прислуга и пр. Въз основа на поименните списъцы на лекарския състав, както и с помощта на допълнително използваны документи, изследването дава възможност да бъде определена етническата принадлежност на лекарите, както и да бъдат идентифицираны вече познаты от други изворы исторически личности. Любопитен детайл са изписаните на гърба на някои от дневните листове списъцы със закупены медикаменты, химически съставки и природны продукты за приготвяне на лекарства, като например нишадър, сярa, хинин, тамаринд, дренки, ленено семе и др. От една страна, както изтъква авторката, това може да послу-

жи за разкриване на вида на заболяванията, от които са страдали настанените за болнично лечение, от друга – за степента на прилагане на средства за лечение, познати и от т.нар. народна медицина.

Освен споменатите статистически журнали, множество единични документи са привлечени за очертаване на историческия и социален контекст около създаването и функционирането на османските военни болници в Дунавския вилает по време на Кримската война (1853–1856), както и на болниците за бедни и преселници във Видин, Добрич и Тулча. Монографията търси корените на този тип болнични заведения (за бедни и преселници) още през Средновековието и същевременно изяснява характера на наименованието им, използвано от османската канцелария.

Богатата и разностранна информация, която предоставят проучените архивни единици, е поднесена аналитично и в ясно структуриран вид, което позволява да бъде използвана за нуждите на изследвания в областта на здравеопазването и социалните грижи, военното дело, както и на аспекти на всекидневието през втората половина на XIX в. Текстът е снабден с богат илюстративен материал – факсимилета на разглеждани документи и таблици, които представят в обобщен вид анализирания данни и позволяват да бъдат използвани за сравнения от различен характер. В улеснение на ползвателите е разработен богат набор от показалци – на личните и на географските имена, както и предметно-тематичен и терминологичен показалец. Не на последно място следва да се отбележи, че представените факти от историята на трите болници – във Видин, Добрич и Тулча, съставляват принос към селищните изследвания.

Монографията борави с наглед твърде обичайна, дори скучна статистика, която обаче е поднесена с лекота, изследователска прозорливост и обогатява фактологично и идейно представите ни за всекидневни аспекти от живота в късния османски период, което я прави подходящо четиво не само за съответните специалисти, но и за всеки любознателен читател.

Кендерова, Стоянка. Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. ежедневна и ежемесечна статистика. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2015. 180 с. с ил., сн., факс.

ДВЕ ЦЕННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРЕВОДИТЕ ОТ АНГЛИЙСКИ

НИКОЛАЙ АРЕТОВ

З аглавието на този преглед звучи суховато, но е точно, а и сравнително кратко. Трудно ми е да намеря кратка и ефектна формулировка за наблюденията си върху две важни за мен книги, които са едновременно близки по проблематика, а и методология, но разглеждат българското възприемане на явления от различни сфери на културата, свързани с различни национални традиции.

Монографията на Мария Пипева „Своето в чуждото, чуждото в своето: българските преводи на английска детска литература“ е ерудирано, компетентно и полезно издание. То представлява несъмнен принос в осмислянето на няколко явления – рецепцията на английската литература в България, развитието на детската литература (в България, а и в европейски контекст) и не на последно място – в предлагането на актуални литературоведски инструменти за анализиране на процеси в литературата и културата.

Първата глава на труда въвежда в използваната „теоретична рамка и методология“, като М. Пипева разглежда теоретичните конструкции на няколко сериозни изследователи (на първо място Итамар Евен-Зохар, Зохар Шавит, Гидеон Тури, Лорънс Венути, Антоан Берман, Антъни Пим), посочва както плодотворното в техните идеи, така и разминаванията помежду им, и доста успешно изгражда своя подход към българските явления (нещо, което трудно се удава на много други изследователи). Българската хуманитаристика от години използва идеите на Пиер Бурдийо, идеите на Антоан Берман също не са непознати на част от изследователите. Под някаква форма у нас се дискутират и добре поднесените в труда концепции за „репертоар“, „преводни норми“, „адекватност и приемливост“ и пр. Заслугата на М. Пипева тук е извличането на адекватното им дефиниране от трудовете на други изследователи, съгласуването им и успешното им насочване към български материал.

Втората въвеждаща глава представя развитието на представите за детето и детската литература в български контекст. Наблюденията са точни, интересни и целенасочени, осъществени са в адекватно широк социален, културен (а, бих казал, и политически) контекст. Още тук се очертава и едно друго важно достойнство на труда – избегнати са както подценяването на „своето“, така и наивното му надценяване. Много внимателно М. Пипева открива, наред с различията, и сходни идеи и процеси, развивали се без непосредствен контакт, без да са резултат от някакво влияние, в английската и българската култура. Друго несъмнено достойнство на труда е намирането и адекватното използване на немалко „странични“ източници – не само критически текстове, интервюта и спомени, но и дискусии в интернет форуми, а дори и неформална анкета с дъщерята на преводачката Вера Славова.

Особено интересни са разделите, посветени на ключови автори и творби – Р. Киплинг, „Алиса“, „Мечо Пух“, „Питър Пан“. Всяка от тях представя сбито, но задълбочено особеностите на творбите и рецепцията им в британска (и европейска) среда, като държи сметка както за първите реакции, така и за актуалните днешни анализи. По-разгърнато е представено българското им възприемане, основните фигури (не само преводачи, но и критици, издатели и пр.), стратегиите, към които те (съзнателно или несъзнателно) се придържат, възможността или невъзможността за други подходи, мотивите, които стоят зад едно или друго решение, развитието на рецепцията им, представена във връзка с развитието на културната среда. Тук се разкрива и ефективността на въведените в началото концепции за „репертоар“, „преводни норми“, „адекватност и приемливост“ и т.н. Предложени са и множество внимателно подбрани паралелни текстове, които илюстрират не просто сполуките или несполуките в конкретните издания, а преводаческите стратегии и възможности, нормата на възприемащата култура, представите за допустимост и т.н. Развитието е видяно в широк културен и социален контекст и то основателно не е представено като някакъв постоянен възход, нито като резултат от качествата на отделните преводачи.

Монографията на Корнелия Славова „Американската драма на българска сцена: театърът като превод на култури“ представлява сериозен, задълбочен и ценен труд в една малко изследвана област. В първата глава и тук е очертана „теоретичната рамка“, като авторката изразява предпочитанията си към „културологично ориентирани теории“ в театрознанието (Сюзан Баснет, Андре Льофевр, Патрис Павис и др.) и преводознанието (отново и с основание Итмар Евен-Зохар, Лорънс Вентури, Антоан Берман и др.). Тук е мотивиран и разгърнатата при конкретните наблюдения амбиция акцентът да падне върху „превода на култури/културния превод“ (cultural translation), допълнен от използването на методологията на джедър изследванията.

Анализът на различните подходи, които след това са умело използвани, ме изправи пред един въпрос, който много пъти съм си задавал и на който нямам еднозначен отговор за себе си – какво всъщност се възприема в един конкретен рецепционен акт – чужда национална (регионална) култура, жанра, текста, автора. Вероятно някакво съчетание от всичко това, но това съчетание не е постоянно, а пропорциите са трудни за установяване.

Конкретните наблюдения логично започват с навлизането на американската драма в Българи и рецепцията на Юджийн О'Нийл, случили се сравнително късно и свидетелстващи за това, че американската култура (и в частност – драматургия) трудно и не веднага придобиват висок статут в очите на европейците (не само на българите и източноевропейците).

След главата, посветена на „Американската драма в контекста на новия социалистически театър“ – един проблем, който основателно преминава през цялата книга, вниманието се насочва към богатата и интересна рецепция на Артър Милър. Публикуваният превод на „Смъртта на търговския пътник“ дава възможност на К. Славова да предложи внимателни и точни наблюдения върху адаптирането („одомашняването“) на текста.

Главата „Ефектите на кривото идеологическо огледало: парадоксалният успех на „Двама на люлката“ от Уилям Гибсън и „Всичко в градината“ от Джайлс Купър/Едуард Олби на българска сцена“ предоставя на К. Славова възможност да се насочи и към по-популярни образци на американската култура и отново да предложи задълбочени наблюдения както върху творбите сами по себе си, така и върху тяхната рецепция отвъд Желязната завеса. Тук е маркирана и постановка на „Случка в Уест Сайд“ от 1964 г., която би могла да стане основа за наблюдения върху доста проблематичната, струва ми се, рецепция на жанра мюзикъл, като причините едва ли се изчерпват с идеологическия диктат, вероятно те са свързани и с подготовката, и представите на българските театрали от епохата, а до голяма степен – и днес.

Закономерен акцент в труда е рецепцията на Тенеси Уилямс, която преминава през интересно развитие, през различни режисьорски и преводачески интерпретации. „Трамвай „Желание“ е пиеса, която се радва на значителен интерес и в България, има три превода (единствено тя от американската драматургия, поне засега). К. Славова отново предлага интересни сравнения, които целенасочено оставят на заден план чисто езиковата страна и се насочват към културата на превода и различните преводачески стратегии на Любен Сечанов, Григор Павлов и Евгения Панчева (свързани и с времето, по което те са осъществени).

Още при представянето на рецепцията на първия американски автор, достигнал до българската сцена, се забелязва умението на К. Славова да представи сбито, но в пълнота и без да налага свои предпочитания, развитието на рецепцията на същия автор в САЩ и в Европа, както и дебатите, които той поражда.

Интересна е разгърнатата рецепция на Едуард Олби, към която авторката се връща в седмата глава на труда, в която проследява процеса практически до наши дни. Сравнително многобройните български постановки дават на К. Славова да проследи интересни развития, съпоставени с аналогичните процеси в други части на света, и да ги разгледа в техния широк културен контекст. Отрезвяващи спрямо скептицизма по отношение на българските намеси в текста са посочените в труда аналогични прояви не само в САЩ, но и във Великобритания, където, оказва се, „цензурирането на театрите чрез Кралските служби просъществува до 1968 г.“.

Когато навлязох в труда, с изненада констатирах колко недостатъчни и частични, а и несигурни са източниците, с които разполагаме днес. При това по отношение на XX в., който безспорно е най-добре документираната епоха от миналото. По отношение на рецепцията на американския театър в България обаче изследователят има достъп до съвсем малко публикувани преводи, малко повече непубликувани, но запазени в архивите на театрите, до относително многобройни, но доста стандартни и подвеждащи критически текстове, до програмите на повечето спектакли и с личните си впечатления, които естествено имат ограничен времеви обхват. При това изминалите години няма как да не оставят някакъв отпечатък върху тях. Могат да се добавят и шепа спомени и други текстове на актьори и режисьори, появили се в по-ново време, всички те нелишени от субективизъм, а и от духа на времето, в което са писани и публикувани. Отчайващо малко са обаче данните за възприемането на постановките от публиката. К. Славова съвестно се

позовава на статистиката за броя на представленията, можем да приемем, че при постановките на американски пиеси организираните посещения (които несъмнено деформират картината) са пренебрежимо малко, но мотивите за интереса (или отхвърлянето) им са неясни. Вероятно става дума за смес от различни мотиви – следване на препоръките на казионната критика или обратното – интерес към онези елементи, които казионната критика отхвърля, липса на алтернативен избор, своеобразно имажинерно бягство от тукашното или осъзнат, или неосъзнат снобизъм и следване на някаква мода. За мен поне крайно интересният въпрос за пропорцията между тези и други мотиви остава неясен.

Едно от средствата, с които К. Славова в някаква степен компенсира тази оскъдица, е последователното позоваване на рецепцията на същите творби в други култури – британската, но и испанската. И, разбира се, най-полезни са сведенията за руската и въобще източноевропейската рецепция. Издирването и внимателното интерпретиране на подобни сведения е едно от сериозните достойнства на труда, което не се среща често в компаративистките изследвания, които често се задоволяват с наблюдения върху двете култури – на източника и на възприемателите.

В „заключителните думи“ на труда К. Славова съумява да изведе и да формулира ясно няколко общи тенденции, свързани с идеологическия и естетически диктат над американската драма, който води различни „изкривявания и парадокси“: унифициране на авторите с етикета „критици на капиталистическото общество“, заличаване на жанровото многообразие, разместване на оценъчните парадигми, изличаване на американския контекст и др.

В началото с особен интерес и усмивка четях цитатите от критическите отзиви, особено от първите десетилетия след Втората световна война, изпълнени с клишета и съмнителни интерпретации. В един момент усмивката бе изместена от по-миньорно настроение, когато се стигне до текстове на ценени от мен (мисля – и не само от мен) автори, които в някаква степен и по различен начин следват конюнктурата (Вл. Полянов, Цв. Стоянов, А. Натев и др.). Наблюденията на К. Славова са обективни и, струва ми се, не спестяват истината. Друг е въпросът, че днес е практически почти невъзможно да се разбере в каква степен подобни текстове са искрени, в каква степен служат като индулгенция за интереса към западните автори, или просто удобно попълват библиографията на критиците.

Интересна тенденция, която авторката констатира, е бързото овладяване на театъра от новата власт, веднага след 1944 г. В други области – книгоиздаването, разпространението на филми – процесите като че ли протичат по-постепенно и до национализацията (1947) пътят на американската литература, а и на американското кино до българската публика не е категорично отрязан. Да добавя и това, че в България по това време (1944–1947) действа Съюзническата контролна комисия, в която, разбира се, участват и представители на САЩ.

Сходен е случаят и с перестройката, условно казано – 1985–1989 г. (на едно място трудът предлага друга хронология). Тя като че ли също оказва по-слабо въздействие върху театъра, отколкото върху други области на културата.

Една от малкото бележки, които имам към текста, е последователното странно изписване на името „Хрущов“. На места читателят може да се запита дали позова-

ването на теоретичните концепции и използването на тяхната терминология при конкретните наблюдения винаги е необходимо.

Чувствам се длъжен да завърша с адмирациите си към практически едновременната поява на три много сериозни труда на колеги от катедрата „Англистика и американистика“ на Софийския университет, посветени на рецепцията на англезични културни явления – трудовете на Мария Пипева, Корнелия Славова и Владимир Трендафилов („Употребите на британския ментор: рецепцията на Чарлс Дикенс в България“, изд. „Колибри“, 2015). Много интересно би било да се потърсят както сходствата в методологията на тримата изследователи, така и индивидуалните им предпочитания към различни възможни интерпретационни подходи. И трите труда, в най-голяма степен монографията на К. Славова, косвено ни убеждават, че изследванията несъмнено ще спечелят от други трудове, посветени на рецепцията на англезичното (и особено – на американското) кино на популярната култура.

Литература

- Пипева**, Мария. Своето в чуждото, чуждото в своето. българските преводи на английска детска литература. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2014. 272 с.
- Славова**, Корнелия. Американската драма на българска сцена. театърът като превод на култури. София: Полис, 2014. 320 с.

ДНЕВНИЦИ 1933–1992

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

*

Миналата седмица се заредиха няколко интересни събития. Рецитал на Вознесенски¹ в Сатиричния театър. Успехът беше огромен, при все че мнозина не харесаха неговия маниер на рецитиране. Той следва традицията на Маяковски² – целият рецитал мина на висок тон (бих казал дори – гръмогласен), с отсечени, резки интонации, със силни звукови и темброви контрасти. Не бих казал, че това беше лошо – на места дори беше много хубаво, в цялост се получи нещо внушително, но все пак аз лично бих предпочел по-спокойни интонации и по-задушевен тон; актьорството и ораторството не ме затрогват.

Във всеки случай Вознесенски живееше с онова, което чете, беше вътрешно убеден. Оттук и силното впечатление – въпреки всичко. Неговият начин на рецитация несъмнено позволява по-релефно да изпъкне неговият стих, да се почувства неговата ритмика. Отделни стихотворения прозвучаха много силно, като поет – даровит, находчив, смел – той изобщо убеди.

С рецитала на Вознесенски видяхме какво значи повикът на съветските поети – поезията на естрадата! Традицията на Маяковски е жива, при все че много се е изменило съдържанието на съветската поезия. Друго е и съдържанието на епохата; фанфарите на революцията са отминали; сега е дошло вглъбяването в себе си – и чувството за трагизъм. Борбата отвън е завършена, за да започне борбата отвътре – срещу всичко онова, което с невероятна жилавост се е укрепило в съзнанието, в психиката, в характерите, в бита и не отстъпва. Дали това не е сизифовски труд? У някои съмнението води до подобно съзнание. Не бих искал да повярвам на тези съмняващи се хора – животът е по-силен, неговият марш не може да се спре.

Тъкмо такива моменти оживява с поезията си Вознесенски (и мнозина негови събратя). Затова съдържанието на тая поезия е по-сложно, по-противоречиво, по-дълбоко. То се обуславя от тревогите на една нова епоха в развитието на човечеството.

*

Миналата събота се състоя премиерата на пиесата на Ромен Ролан „Игра на любов и смърт“. Народният театър още веднъж показва колко е изостанал в ре-

¹ Андрей Вознесенски – рус. поет, добил известност по времето на т.нар. „размразяване“.

² Владимир Маяковски – рус. поет.

жисьорско и актьорско отношение. Мирски³ е дал едно ужасно мудно темпо на действието. В основната роля (Кондорсе вместо Курвоазие) Миндов⁴ е слаб, безличен, равен, без дикция. Несъмнено по-добре Гецов⁵ като Карно – не е дал никакъв изблик на горещия си темперамент, но е отишъл в другата крайност – малко изкуствена сдържаност. Носи известен чар Бахчеванова⁶, макар че не всичко е успяла да покаже в ролята.

Всички тези слабости на постановката и артистите се изкупват от хуманизма на пиесата. Публиката веднага почувства нейната атмосфера. Един голям ум се бори срещу необходимостта да бъде унищожена свободата на убежденията и съвестта, и трагично загива, но остава верен на своя висок идеал за хуманност. Пиеса с такъв духовен климат отдавна не се е появявала на нашата сцена.

*

Избори в Академията. Състезание на кариеризма.

Имам моралното задоволство, че в нашето отделение моята кандидатура е получила 6 гласа, срещу 2 гласа за Цанев.

Караславов отново проявява своята грубост и тесногърдие в рецензията си за Каролев, а в Литературния институт в отношението си към Ив. Цветанов; научни аргументи заменени с политически. Може само да се съжالياва, че неговият консерватизъм е неизлечим. Още по-лошото е, че към него се прибавя и голяма доза субективизъм.

Варшава, 4 ноември 1966, петък

Пристигнахме в сряда вечер с Каролев и Тончо Жечев. На летището ни посреща Ришард Матушевски от името на писателите; отделно мен ме чакаха Фишман и Магнушевски, защото съм гост на Академията. Ще трябва да участвам обаче и в срещата на критиците, което ме постави в много мъчно положение – не ми остава нито минута свободна.

Днес се състоя заседанието на комисията по славянознание. Председателства Кшижановски. Дошли са от Краков и Вроцлав Урбанчик и Якубец. Присъстват от посолството посланикът Чернев и Ч. Петров. В залата на кръглата маса в Pałac Staszic⁷ има доста хора. Първият доклад е моят. Мисля, че не е от сполучливите, доста общ, не е на „фокус“ по отношение на темата. Всъщност тук са очаквали по-общ доклад върху мястото на Пенчо Славейков в българската литература. Но формулировката на темата (даде ми я Матушевски) ме е подвела и до известна степен докладът ми е изместен върху не особено интересна плоскост. Хубав бе докладът на Матушевски върху Славейков и Мицкевич. Почти няма нови факти, но

³ Проф. Кръстьо Мирски – бълг. режисьор.

⁴ Мирослав Миндов – бълг. актьор.

⁵ Стефан Гецов – бълг. актьор.

⁶ Виолета Бахчеванова – бълг. актриса.

⁷ Там е седалището на Полската академия на науките.

има някои много интересни моменти в анализа. Добре е построен – с много хубав увод за посещението на Славейков във Варшава и след това иде едно планомерно развитие на проблемите.

Истинска изненада е докладът на Тереса Домбек „Литературните маски на Пенчо Славейков“. Добре подхванат, проникателен, великолепен анализ на „Острова на блажените“. У нас такова хубаво нещо не е писано. Просто недоумявам, че е могла Тереса да добие тая дълбоко и тънка литературна култура. Докладът на Х. Чайка бе много слаб („П. Славейков и българската народна песен“).

От Варшава все още нищо не съм видял. Вчера оправяхме с Домбек полския превод на доклада – преводът се оказа много лош. Днес – дълго заседание, обед с Магнушевски и Кристина в „Бристол“. След обяд среща с Тереса Бжозовска – там бе и Кшижановски. От 8 ч. прием на министъра на културата.

Приятна бе първата вечер в сряда у Фишман, в тяхната симпатична квартира на Нови свят, с разговорите, които умеят да водят, с цялата атмосфера на техния дом.

Варшава, 5.XI.1966, събота

Тая сутрин на срещата на критиците в Двореца на науката и културата сяда до мен Ян Спек и ми съобщава: вчера Ханчев е починал. Още една вест за смърт. При все че не е изненада, защото Ханчев отдавна боледуваше, все пак отново ме полазиха тръпки – трета загуба за нашата литература в разстояние на няколко месеца.

За първи път името на Ханчев се чу в края на тридесетте години – съвсем млад, той издаде книга стихове за войната в Испания. През тези години бе протеже на „Литературен глас“, но аз тогава бях скъсал с Д. Б. Митов и затова няхах отношение към младия Ханчев. Помня дори, че „Лит. глас“ (в памфлетната рецензия на Кирил Христов) изтъкна като една от слабостите на моята „Българска лирика“ отсъствието на Ханчев. Разбира се, това беше смешно, защото тогава Ханчев бе още никому неизвестен поет, който прави първите си опити.

Вече по-късно, не помня кога, съм се запознал с него, но след войната той бе едно от младите имена на нашата поезия. „Стихове в паласките“ направиха впечатление, бяха една от хубавите стихотворни книги за войната. И все още трябваше да минат много години, за да напише Ханчев стихотворенията, които го поставиха на предната линия на нашата литература, като един от най-талантливите ѝ представители.

И Ханчев – като мнозина други, трябваше дълго да се готви за тая победа. Тя му спечели бързо любовта на читателите и известност в чужбина. Но съдбата не обича щастливите хора – дойде болестта, която го сломи.

Не бях близък с Ханчев, но обичах неговата компания. Повечето мълчалив, отколкото разговорлив, винаги внимателен и благоразположен към събеседника, той беше приятен компаньон. Можеше да се шегува, обичаше леката ирония, говореше малко, но хубаво и духовито. Това беше несъмнено един от културните ни писатели, един от елита на нашата интелигенция. Какво приятно впечатление правеше с културата и характера си, убедих се отново тук във Варшава преди

две или три години. Макар и прекарал много малко като културен съветник в легацията, той беше успял да спечели симпатията на полските писатели. А тази симпатия не се печели лесно. Когато седях в неговия кабинет и го слушах да разговаря твърде свободно по телефона на полски, бях изненадан – беше се постарал за твърде кратко време да научи езика на страната. Но тогава вече беше твърде болен – това се чувстваше в лицето му, във фигурата му, в цялото му измъчено държане. Оплакваше ми се от климата, от храната; очевидно вече много страдеше.

След това в легацията в Париж отново тежко боледуване. Тая зима, като беше дошъл за две-три седмици в София, разговаряхме на няколко пъти и си обещавахме да се срещнем в Париж (и досега стои записан в бележника ми домашният му парижки телефон). Но виждаше се, че той вече се топеше, лицето му беше станало още по-тъмно, чертите бяха се изострили и бяха добили някаква мъртвешка прозрачност.

От няколко месеца вече лежеше в Правителствената болница в безнадеждно състояние. Някои отиваха да го видят – не ми даваше сърце да го посетя в тия тежки минути; в последните седмици е бил в полусъзнание, мъчно е водел по-свързан и по-ясен разговор. Веднъж Вичо пред мен го потърси една вечер по телефона и разговаря с него – все още беше в състояние, когато можеше да се разговаря.

Бедният Ханчев! Все пак смъртта го повали. Остава обаче да живее поезията му. В нея има няколко – петнадесетина – стихотворения, които са вече неотменима част от българската поезия. Чистота на чувството, оригиналност на виждането, кристално ясна форма – изваяна от голям майстор, простота, интимност и топлота в поставянето и разрешаването на големи идеи – ето поетът Ханчев. Традиционност и модерност, интелектуализъм и непосредственост у него се сливат в едно. (Разбира се, не става дума за някакъв моден „интелектуализъм“, който бе му приписал Зарев поради позьорството и невежеството си.)

Обичах да наблюдавам Ханчев – със спокойните очи, красиво изразената маска на лицето му, с мълчаливото внимание към разговорите, които се водят на масата. Когато преди десет години се преместихме да живеем на „Л. Каравелов“, срещях го понякога вечер на ул. „Паренсов“ да води голямото си, едро куче на разходка.

Имаше нещо, което го отделяше от обикновения, всекидневния свят. Той не правеше впечатление нито на чуждак, нито на аскет, по-скоро беше светски човек и бонвиван, но все пак беше далече от грубия практицизъм. Не можеше лесно да се справя с практичните неща, да отговаря на всекидневните задължения, имаше винаги грижи от материално естество, от които мъчно излизаше и никога не говореше за тях. В края на краищата животът си отмъщава на такива хора.

Трябваше във Варшава да науча за неговата смърт – тази Варшава, която – въпреки климата ѝ – всъщност бе повече подходяща духовна среда за таланта на Ханчев.

Варшава, 6.XI.1966, неделя

Първата свободна сутрин във Варшава. Човек може по-спокойно да прегледа вестниците, да събере мислите си, да се порадва на града. Снощи, като пътувах с таксито от Съюза на писателите за театър „Атенеум“ – през Краковске предмеще, Нови свят, покрай Pałac Staszycа, по улиците между Нови свят и крайбрежието на Висла, с удоволствие разглеждах улиците, площадите, зданията, покрай които толкова пъти съм минавал – сякаш нищо не се е изменило, сякаш никога не съм се делил от този град. Струва ми се, че човек е способен на двоен, дори на множествен живот: може едновременно да бъде и тук, и там, да чувства, че живее на няколко места. И това е напълно нормално в нашия век, когато разстоянията между отделните страни са по-къси, отколкото между отделните градове: пътят от София до Варшава трае 2 часа и 40 минути с ИЛ-18⁸. Напредъкът на науката и техниката обезсмисля в наше време всяко деление на държави, всяко поставяне на териториални и държавни граници.

В този дух са и разискванията на международната среща на критиците. Непрекъснато се чуват гласове за неизбежно сближение на народите и културите в нашия цивилизован век. Националното все повече се редуцира и изчезва. Защитниците на националното своеобразие на литературата – поне тук на конференцията – непрекъснато го търсят в областта на фолклора – като единствена и последна възможност за неговата проява.

И втора тема – също тъй интересна – постоянно се явява в речите на делегатите: темата за консуматора на изкуство. При неговата затвореност в наше време, при неговото „специализиране“ и „професионализиране“ мъчно може да се говори за масов потребител. Това положение почва да тревожи западните писатели и критици, и те вече говорят за обрат, за връщане към традициите на литературата и изкуството на XIX в.

Вчера сутринта и следобед прекарах на заседанията на конференцията. Зала на IV етаж в Двореца на културата и науката, дълга маса за президиума, отстрани трибуна. Столовете за участниците са наредени дъговидно, снабдени са със слушалки; в дъното четири стъклени кабинки за преводачите.

Запомнят се само някои интересни фигури и изказвания: мадам Де ла Рушфок – френска аристократка, висока възрастна дама, с не особено грижливо вчесани коси; няколко французи – къси, ниски, набити и шкембести като касапи; Вир [...] от Полша с остра козя брада (Спевак ми нашепва – добър поет, умен, способен); една едра писателка от Норвегия – Елстер, която се извинява, че ще говори на лош френски език; млад, русолик швед – Хакансон, симпатичния Адриан ван дер Веен от Холандия, който говори откровено и просто за холандската литература, изцяло левееща се; швейцарецът Ш. Бюша – възрастен господин, който споделя опита на Швейцария, като страна с три езика и определя изгодите, опасностите и границите на културното сътрудничество и единство. Следобедното заседание завършва с

⁸ Марка руски турбовитлови самолети.

острото и буйно изказване на поляка Лошовски, изпълнено с гняв и скептицизъм: съвременната развита и напреднала цивилизация не може да направи онова, което не успяха да постигнат религията и идеологията. Вечерта, на прием в Съюза на писателите, Матушевски ни осведомява за Лашовски: до войната краен националист и реакционер, дори по време на войната свързан с хитлеристите, той бива изключен от Съюза. Отново го приемат преди две години и той започва да излиза с името си, главно в католическия печат.

Самата конференция върви мудро, не се поставят никакви особено интересни въпроси. Полските писатели почти не взимат участие в разискванията, няма ги и в залата. Няколко млади критици, между които няколко пъти ми се мяркат Джевковски, Поляк, Спевак, Каменска и още неколцина. Очевидно, че в случая повече се разчита на личните контакти, срещи, разговори, отколкото на речите и дискусиите.

На приема, който дават в 6 ч. писателите в техния дом на Krakowskie przedmieście, стоя съвсем малко и след това отивам в театър „Атенеум“, край брега на Висла. В малката зала на „Атенеум“ играят „Опасни връзки“, драматизация на известния роман в писма на Шодерло дьо Лакло от XVIII в. Някога бях чел тая книга в превод на Бой – и досега я имам в библиотеката си. Залата е малка, четвъртита, с кръгъл подиум в средата – сцената. Играе се без декор. Няколко реда столове от четирите стени – броя местата: не повече от 120–130. Камерният характер на залата придава интимност на целия спектакъл. При това играят само двама актьори: тя – Ханна Скаржанка, той – Йежи Колишевски. И двамата актьори не са млади, в играта – макар и блестяща в много отношения – има нещо уморено. Самият текст на драматизацията (в повечето случаи се четат писма) не дава големи възможности на актьора. Представлението е средно, не предизвиква особени емоции.

В 10 часа отивам у Стернови. Там са вече Бажан⁹ с жена си (висока, руса, все още със запазена хубост жена), Михайлов (млад, спокоен, умен), Брайтбург (от балтийските републики, нисък и набит, усмихнат и общителен), Озга-Михалски¹⁰, Олха с жена си.

Обратно на очакванията ми вечерта минава интересно. Стернови са както винаги много живи, но тоя път говорят по-малко и повече слушат гостите. Стерн е значително остарял, а Алиция ми се вижда отслабнала, подмладена, по-подвижна.

В разговора се скача от тема на тема. Бажан стои спокойно с огромната си гола, лъснала глава, от време на време се намесва в разговора и тогава говори умно и увлекателно.

Разказват се забавни случки със Сталин и писатели. Разговорът за Сталин започва с бележката на Озга-Михалски, че Сталин е повече трагическа личност и чака своя Шекспир. Михайлов и Брайтбург не напълно се съгласяват. Бажан разказва три случая със Сталин. Първия: на тържественото честване на 25-годишнината от смъртта на Ленин в Большой театр взима думата Сурков¹¹ и почва да гово-

⁹ Микола Бажан – укр. поет, функционер на КПСС.

¹⁰ Юзеф Озга-Михалски – пол. писател.

¹¹ Алексей Сурков – рус. поет, самоук, функционер на КПСС.

ри: „Днес ние отбелязваме тържествено 25 години от смъртта на великия вожд на съветските народи Йосиф Висарионович Сталин...“. А Сталин седи в централната лежа. Друг случай: по внушение на Сталин и под негово ръководство се изработва нов архитектурен план за центъра на Москва. В този план не се държи сметка за историческия стил на Кремъл. Главният архитект на Москва, Грабар, отказва да го подпише. Сталин го повиква и му съобщава, че това е план, одобрен от Политбюро и от него. Грабар отговаря: „Аз съм вече на 70 години, за да се плаша от смъртта. Не одобрявам плана, той ще унищожи стила на града“ и т.н. Сталин го изслушва, след това гневно му казва, че разговорът е свършен и го изпраща с думите: „Досадно старче“, но все пак и той не подписва плана, отказва се от него. Третият случай е с Асеев¹² (струва ми се, че го разказа Михайлов). Сталин е ценял високо Ванда Василевска¹³, а тя се отнасяло към него с истински пиетет. Асеев, без да подозира за тая взаимна симпатия, при някаква среща със Сталин го запитва, какво мисли за романите на Василевска, защото той лично ги смятал за съвсем слаби. Сталин отговорил троснато: „Не се бъркайте в работи, които не разбирате... Това не е ваша работа...“.

Друг спомен, свързан с Ванда Василевска. На нейното погребение в Киев пристига полска делегация: Доброволски, Ванда Якубовска и др. Доброволски произнася реч от името на полските писатели и от началото до края непрекъснато говори за „покойната Ванда Якубовска“, която стои изправена до него...

По този случай Бажан припомня свой гаф. Със съветска делегация се намира в имението на Чърчил. По времето на обяда вдига тост за г-жа Чърчил. Обаче тостът му бил приет много хладно, дори с изненада. По-късно разбрал, че той през цялото време споменавал името на Елиноор Рузвелт вместо името на г-жа Чърчил...

И т.н. – редят се спомени за подобни гафове, разказват се весели случки. По-малко сериозни разговори, както и подobaва в такава обстановка – на водка, коняци, вино и богата маса със закуски. Стернови са се отличили в това отношение. Всички врати на стаите са разтворени. Обстановката е особено приятна – с книгите и картините, с разговорите и шегите.

Стерн показва снимки на Шкловски¹⁴ – цяла купчина, правени във Варшава. Разговорът се завъртява около него, Маяковски, Бурлюк¹⁵. И накрая пак Сталин. Бажан разказва един епизод от последните дни на Сталин. Той лежи във вилата си парализиран, лишен от говор. Хранят го с биберон. А по стените са налепени изрезки от „Огоньок“ – той имал слабост към такива картинки, сам ги изрязвал. Когато му слагали в устата биберона, той леко се усмихнал и посочил с очи стената над леглото си – там била залепена картинка на малко теле, което хранят с биберон...

Полунощ. Излизаме от апартамента. Стерн и жена му ни изпращат на Alej[a] Wyzwolenia. Озга-Михалски и Олха пътуват в една посока, съветските хора вли-

¹² Николай Асеев – рус. поет, един от основателите на футуризма.

¹³ Рус. писателка от полски произход.

¹⁴ Виктор Шкловски – рус. литературен критик.

¹⁵ Давид Бурлюк – рус. поет и художник, „баща“ на руския футуризм.

зат в едно такси и се отправят към хотел „Метропол“. Моля Стернови да се върнат и да не ме изпращат. Тръгвам към Plac Zbawiciela и също взимам такси.

Така приключва тоя варшавски ден – вечерта, прекарана у Стернови, го прави особено приятен.

София, 14 ноември 1966, понеделник

Тая вечер рано Блага ми е оставила новата си книга стихове – „Обратно време“. Голям цикъл „Реквием“ – за баща ѝ.

Днес имам тежка сутрин: изпити, лекции, прием на студенти. Но закъснявам за университета: зачитам се в служебния съюзен бюлетин¹⁶ в разказа на Чезаре Павезе¹⁷ – „Лятна буря“. Разбирам защо се е самоубил – авторът на разказ, в който човек за човека е вълк, в който се рисува човекът като лишен от всяка човечност и благородство, не би могъл да живее. Той вероятно е бил загубил всякаква вяра в хората.

От сряда миналата седмица, когато се върнах, дните изтекоха без нещо интересно – всекидневни задължения, лекции, заседание на атестационната комисия, коректури. Само в събота сонатен концерт в зала „Славейков“ – Дина Шнайдерман¹⁸ и Моллова. Както винаги Шнайдерман беше чудесна, нейната вродена музикалност е неизчерпаема.

В такива всекидневни занимания дори споменът от пътуването почва бързо да избледнява – с изключение може би на завръщането. Във вторник Варшава бе в мъгла. Не бе възможно самолетът за София да излети. Затова три автобуса потеглиха от Варшавското летище за Познан. Почти седем часа пътуване в нощта. Отначало автобусите пробиват мъглата на полските шосета, а после пътуват в ясна студена нощ. В един часа след полунощ излитаме от летището в Познан. Макар и продължително, пътуването не се оказа особено изморително. Почти през цялото време разговарях с двама театрални дейци, прекарвали няколко седмици в Полша – млад режисьор в Пернишкия театър и сътрудничката в Комитета [за] култура и изкуство Маргарита Георгиева. Оказа се, че е дъщеря на артиста Георги Георгиев, сега в Русе, а някога в Пловдив. Помня го на пловдивска сцена – енергичен, силна артистична индивидуалност, малко театрален, несъмнено талантлив, но още тогава донейде похабен от театрални шампи. И още една подробност – моята спътница е негова дъщеря от брака му с Весела Манафова. Ясно е откъде е наследила театралните си интереси и театралната си професия.

И двамата са културни хора, направили са опит да проникнат по-сериозно в особеностите на полския театър, за който говорят възторжено. Засягаме проблемите на нашия театър и навлизаме в една област на ограничено и късогледо

¹⁶ Същност е бюлетин за избраници, които имат право да четат и не толкова правоваерна литература. Същите са имали право да посещават и закритите за „трудовите хора“ спец-прожекции в Дома на киното на упадъчни филми.

¹⁷ Итал. писател, комунист.

¹⁸ Бълг. цигуларка.

ръководство, неоченьяващо истинските и големите таланти. В разговорите ни се преплитат постоянно имената на Даниел и В. Цанков.

Последните два дни във Варшава. В неделя сутринта разходка с Тереса Бжозовска из Старе место и покрай брега на Висла. Пием кафе в малката kawiarna на площада непосредствено до книжарницата. След това слизаме долу на брега на Висла, където градът не е така тържествен и „представителен“. През реката се прехвърлят няколко моста, отсреща се очертава Прага¹⁹, а по-надолу над стръмния се надвесват подновените постройки на Мариенща[т] и старите стени на сградите, обърнати с лице към Krakowskie przedmieście. Там някъде са и зидовете на Варшавския университет, някогашния Казимировски летен дворец. Варшава все пак продължава да е обърнала – както някога – гръб на Висла. Правят се опити да се благоустрои и разкраси брегът, но направеното е твърде малко и не изменя облика на брега: фабрики, работилници, стари, почернели постройки.

Следобед срещата на критиците продължава. Заседанието започва с повече от един час закъснение. Започват изказванията на няколко делегати от страни, които досега не са взимали думата. След това ще се говори за създаване на Международна асоциация на критиците. Напускам по-рано. На обяд (всъщност вече е към 4 ½ ч.) у Ядвига. Децата са очарователни – Мария умна, мълчалива, сериозна, а Ева забавна, духовита и весела. В 7 ½ вечеря с проф. Кшижановски в хотел „Бристол“. Пристигат с пани Зофия и Юлек. Разговорът не е особено интересен. Кшижановски продължава да работи нощем – понякога цяла нощ. Пише бързо, издава книга след книга. Бжозовска ми обяснява: той написва основния текст, почти без да прави справки, а след това асистентите му (главно Хелена Капелус) правят всички необходими справки, [у]точняват фактите и детайлите, внасят библиографските данни. В течение на разговора Кшижановски си спомня статията, която някога бях писал за него в „Литературен глас“, и ме моли да му изпратя фотокопие.

Вечерята свършва рано. Отвеждат ме с колата си (кара pani Zofia) до хотел „Метропол“. Намирам Каролев и Тончо Жечев в ресторанта. Известно време слушаме дрезгавия глас на певицата, а след това тръгваме да се разхождаме по „Маршалковска“. Минало е полунощ, но все още улицата е пълна с трамваи, автобуси, коли.

В понеделник среща и разговори с Домбек в сладкарницата на хотела (разказва ми за своя учител във Вроцлавския университет Микулски, от когото е получила солидна школа), с Щибел, Фишман и Слизински в Института по славистика в Академията, на 21-вия етаж в Двореца на културата и науката (във вторник разговорът продължава пак там със Слизински и проф. Яблонска), с Чайка, която ми говори за плановете си – да отиде във Франция и Германия.

Обядваме с Анна Каменска и Спевак в Дома на писателите на Krakowskie przedmieście. На нашата маса сядат Поляк и вдовицата на Pistak – пани Оля Пентакова, която познавам от миналата година: висока, стройна, с класическа хубост, с големи красиви очи, с притаена усмивка. Посочват ми на съседната маса

¹⁹ Квартал във Варшава.

възрастна дама, малко смалена и попрегърбена, но все още с живо и дори розово лице – Маня Каспрович²⁰.

След обяда отиваме в същата малка каверна на Старе место до книжарницата (отбивам се за няколко мига в нея, потъвам в книгите, избирам си цял куп нови неща). Сядаме във вътрешното помещение, където няма електрическа светлина, а на масите горят свещи. Каменска, Спевак, Фицовски с висока млада девойка, Пентакова. Оказва се, че от няколко месеца тя е съдържателка на сладкарницата – няма друг изход, за да може да изхрани голямото си семейство. В уредбата на сладкарницата е вложила голяма амбиция – преобработила я е основно, придала ѝ е нова атмосфера. По стените висят картини на млади художници – излагат новите си творби. Тук идват писатели, художници и артисти. Отстранява младежите, които могат да нарушат приятната и културна атмосфера. И ето в този следобеден час сладкарницата е пълна, няма свободно място. Много жени, които са дошли тук на разговори. Въздухът е напоен с думи, с увлекателни беседи, с бързо подхвърлени остри реплики, със смях и закачки – и все пак е неимоверно тихо и спокойно. Толкова спокойно, че в това множество се чувстваш сам на масата си и можеш несмущаван от никого да разговаряш. А на ъгъла на масата седи пани Пентакова, все така красива под светлината на свещите, загадъчно усмихната, понякога иронична спрямо другите и особено спрямо себе си. Човек се пита: какво е в душата на тая жена, преживяла преди една година трагедия? Че е малко тъжна, дори когато се усмихва и шегува, това е естествено. Но зад тъгата чувстваш жаждата за живот, волята да се победят всички трудности, да се надиграе съдбата, да се спечели отново живота и щастието. Или може би човек се заблуждава – и усмивката, и шегите, и иронията, и блясъкът на очите прикриват само едно трагично безразличие.

Времето, прекарано в тая чудесна сладкарница на Старе место, е един от най-приятните ми часове във Варшава.

София, 28.XI.1966, понеделник

Вчера се навършиха 40 дни от смъртта на Димитър Талев. Помен на гробищата. Малко писатели (виждам Каролев, Д. Спространов²¹, Ст. Лилянков²²), обаче доста много македонци, възрастни и млади. Импровизиран хор, който изпълни любими на Талев песни и „Вечная память“.

Два-три дни преди това Ирина Талева ми се обади и ме помоли да говоря на гроба. Ето словото:

„Изминаха 40 дни без Димитър Талев. Без неговия бодър глас, без неговата усмивка, без неговата жива и енергична реч. Все още не ни се иска да вярваме, че той е напуснал родното небе, което толкова много обичаше, писателската среда,

²⁰ Вероятно съпругата на известния пол. поет Ян Каспрович, обаче Д. Габе в спомените си я назовава Маруся.

²¹ Димитър Спространов – бълг. писател от Охрид.

²² Станимир Лилянков – псевд. на бълг. писател и адвокат Ст. Рашенов, защитник на Г. Милев в процеса заради поемата „Септември“, юриконсулт на ЦК на БКП.

с чиито вълнения и мисли така непосредно живееше, своите близки, с чийто свят го свързваха най-дълбоките връзки – връзките на обичта.

Но смъртта е неотменима. Ние чувстваме това, застанали сега пред тоя къс българска земя, където се покои последното му ложе. Само че тая смърт е безсилна пред спомена, който оставя в душите един голям човек, един благороден ум, едно вечно туптящо със съдбата на народа си сърце, един изключително даровит писател, създал чудни, неповторими, обаятелни и незабравими образи в българската литература. С тези образи заживяха милиони българи, с тях и далечните читатели от чужбина почувстваха топлотата, устремността и непримиримостта, дълбоката епичност на българския човек. Чрез тях Димитър Талев се нареди между най-добрите, най-блестящите представители на българското художествено слово, между ония, които показват пред света българската национална култура и същевременно са нейна гордост.

Пътят на Димитър Талев като писател е дълъг и сложен, изпълнен с труд и вяра в собствените сили и в силите на народа. Но това е път същевременно удивителен. Още в „Усилни години“ Талев показва своята несъмнена дарба на творец – тоя роман беше една голяма надежда. Трябваше да минат две десетилетия – две бурни десетилетия в нашия обществен живот и в личната съдба на писателя, та при нова обстановка, в атмосфера на осъществяване на най-смелите мечти на нашите възрожденци и по-късни борци за свобода и правда – надеждата да се превърне в блестяща сполука – да се родят такива вълнуващи книги като „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“, романите за Самуил, хилендарския монах и братята от Струга.

Не е място тук да се прави оценка и анализ на богатото творчество на Димитър Талев, да се показва неговото умение да създава релефни образи и пластични картини, да въвежда героите си в добре обмислени, широки композиции, да вниква в най-дълбоките корени на българската национална психика, да долавя трепета на цели епохи, да възплъщава в живо, вълнуващо слово болката и трагизма, вярата и надеждите, да търси и разкрива богатството, звучността и багрите на прекрасната българска реч.

Бих искал да изтъкна само едно – че Димитър Талев възплъщаваше в своето дело най-хубавите традиции на българската литература – да живее с народа си и да служи на народа си. При извора на тези традиции стои делото на Климент Охридски и Черноризец Храбър, а в дългия исторически път на нашия народ тези традиции са намерили израз в най-хубавите творби на нашата литература, в творчеството на най-големите български писатели до наши дни. Димитър Талев не само следваше традицията, но я продължи – продължи я блестящо като писател – патриот и демократ, дълбоко свързан със съдбата на своя народ и особено със съдбата на своята любима, родна Македония. И в това се състои най-голямата му заслуга.

Ако бихме искали да потърсим в творбите му образ, който да възплъщава най-съкрове[ните] черти от неговия характер и неговия дух (всъщност всички образи са негови превъзплъщения в една или друга степен), бих се върнал към „Преспанските камбани“, към началото на романа, когато учителят Райко в деня на Кирил

и Методий се изкачва да бие безумно камбаните на старата преспанска черква. С тези камбани той призовава своя народ: „Разбуди се, граде! Ден светъл изгрява, празник велик!“. С каква сила звучат след това неговите думи в черквата: „Народе български...“.

С творчеството си Димитър Талев се върна към тези най-чисти извори на българското минало, към патриотизма на нашите възрожденци, към тяхната вяра в правдата и свободата. Имаше някакъв възрожденски поглед и възрожденски глас в цялото му литературно дело, в цялата атмосфера на неговите великолепни романи. Талев беше дълбоко убеден, че съдбата на един народ не е само неговото настояще, но и неговото минало, че настояще и минало са неделими, че освен света, който наблюдаваме в нашето реално всекидневие, има и един друг свят, невидим, но витаещ непрекъснато около нас и живеещ с нас и в самите нас, единен с нашата дълбока същност. И той беше напрегнал слух, притаил дъх, изтръпнал, опънал лъка на своята най-тънка писателска чувствителност, за да долови тоя свят, за да чуе неговия глас. Развълнуваното му българско сърце и големият му талант на художник му помогнаха да осъществи своята мечта: той чу гласовете на времето. Неслучайно последната му книга носи едно чудесно и тъй характерно заглавие, което отразява същността на цялото му творчество: „Гласовете ви чувам“.

Димитър Талев чу гласовете на нашите деди и бащи, той чу гласовете и на своите съвременници, чу времето – единство на минало и настояще, на историческа съдба и съвременен живот. Тъкмо това свърза творбите му дълбоко, неразривно, силно с неговия народ.

Изградил великата фреска на живота на българина в миналото, сътворил образи, които с дълбоката си национална същност и драматизма си остават вечни в българската литература, Димитър Талев се издължи на народа си, от който беше почерпил своите дарби и който беше вдъхновил сърцето му.

Нека се поклоним пред неговата памет и пред неговото дело – дело на голям художник, на неповторим творец и на верен и благороден син на народа!“.

*

С моето слово свърши литературната почит към делото на Талев и започна една друга почит – на македонските му приятели и сподвижници. Млад човек чете стихотворение за него. Коста Църнушанов²³ произнася пламенна реч – спомня последните си срещи с Талев, чете писмо на младеж от Вардарска Македония на македонски, изпратено до Талев, говори открито за поробени братя, за бъдеще, което ще им донесе свободата. Очите на Църнушанов искрят, думите му са остри и горещи – и искрени, при все че в тях звучат отгласи от предвоенните македонски събрания, конгреси и митинги. Импровизиран хор пее любими на Талев песни. Отново се изправя пред гроба рецитатор – стар, почти грохнал човек (Икономов), чете също свое стихотворение. Хорът завършва поклонението.

²³ Бълг. историк роден в Прилеп, деец на ВМРО, автор на книгата „Димитър Талев в моите спомени“ (1992).

Наивни песни и още по-наивни стихотворения, може би наивна вяра в бъдещето. Но има нещо трогателно в гласовете и в песните, в овлажнените лица, в побелелите глави, които са дошли на гроба на Талев. Тия насъбрани хора ми напомнят събрание на емигранти – или отчаяние на загубили родината си. Сякаш са дошли тук да си спомнят старите битки, но по-скоро ми се струва, че се прощават с едно минало и с една родина, които политическите събития превърнаха в илюзия.

Всяко време, всеки голям национален или обществен преврат, всеки поврат на историята си намира своя певец. Ра[з]двоението, което настъпи сред македонското население и което отдели брат от брат, сестра от сестра, минало от настояще, го намери в лицето на Талев. По-точно той стана вдъхновителят и пламенен изразител на онези, които останаха верни на бащите си, които не се отказаха от пътя на дедите, които не прекрачиха прага на националното преображение. Те трябваше да имат своя певец – и той се изправи непреклоним, упорит и вдъхновен. По тоя начин Талев влезе в историята – като изразител на едно време, като образ на една епоха.

*

Миналата сряда изпратихме четвъртия – Светослав Минков. Траурен митинг пред Народния театър. Открива го Камен Калчев. Фурнаджиев произнася чудесно, просто, но развълнува[но] слово. След това говори Богомил Нонев²⁴. На гробищата (поставят открития ковчег непосредствено до гроба на Алеко Константинов) говорят Ламар (твърде книжно, почти безсмислено), Емил Петров²⁵, Борис Делчев (хубаво, но с малко старомоден литературен патос), Дилов.

И отново спомени, които обхващат повече от 35 години. Минков, сдържан, почти мълчалив, но необикновено остроумен, винаги облечен с изискана простота и оригиналност, любител на хубави, изящни неща – перодръжки, запалки, вратовръзки и пр[очее] – почти колекционер, готов да даде последния си лев, за да придобие една изящна дреболия. И тъкмо за това винаги в дългове – безкрайни заеми и аванси, без обаче да хленчи, да изпада в паника, винаги запазващ своето спокойствие и външно безразличие.

Но не толкова човекът ми бе близък, колкото писателя. Обичам неговите разкази и неговия точен и изящен стил. Книгата му „Разкази в таралежова кожа“ бе ме възхитила истински. Изглежда, че това възхищение се бе предало в рецензията, която написах в „Златорог“ – Минков я бе харесал и ме помоли да напиша предговора към няколко от книгите му, които „Хемус“ издаваше. Интригата, която се опита да направи Д. Б. Митов, напечатвайки ръкописа на моя стара статия, писана преди година и полемизираща с К. Кръстев²⁶, не постигна ефект. Минков не ѝ обърна внимание.

²⁴ Бълг. литератор, функционер на БКП.

²⁵ Бълг. актьор и критик.

²⁶ Кирил Кръстев – бълг. литератор и изкуствовед.

По-късните ми занимания ме отклониха от съвременната литература. А колко бих искал да напиша нещо по-голямо за Светослав Минков, да навляза по-дълбоко в неговия толкова оригинален и интересен художествен свят.

*

Вчера Цанко Лавренов ме покани на обяд – преди няколко дни навършил 70 години. Освен мен поканени бяха и две семейства – Кутикови и Гълъбови. От четирите часа, прекарани у тях, най-хубавият беше последният половин час, когато разглеждахме картините му. Отново видях Стария Пловдив, Атон, няколко стилизирани фигури на възрожденци, цветя в стила на украсите на пловдивските възрожденски къщи. И Преображенският манастир, изработен сякаш с игла.

*

Последните два-три дни са много тежки, всички говорят за самолетната катастрофа край Братислава. Между загиналите са няколко души, които познавах: Игнат Емануилов и жена му, отчасти Катя Попова²⁷, съпругът на Юлия Пунчева и малката, нежна Виолина²⁸ на Веле Стоичков, която бащата и майката толкова обичаха и с която така се гордееха. Човешка трагедия. И разбирам вярата на някогашните хора за пръста на съдбата, която не търпи прекомерно щастие и много успехи, но непрекъснато и неумолимо изравнява радостта и скръбта, отнемайки от едни едното, от други другото.

*

Между заседанията, коректурите, четенето на чужди ръкописи, рецензиите – чета Голсуърти. Ако бях романист, бих го препрочитал непрекъснато, за да се науча на стегнатост, на чистота на изображението (без всякакви излишни украси), на създаване на очертани с малко краски, но ярки човешки образи. Външно студен и сух, но непрекъснато чувстваш дълбокия пулс на живота. И в това е неговата тайна на художник.

София, 16.XII.66 г., петък

През последните седмици съм толкова зает, че не може да се напише нищо в тази тетрадка.

Минаха Климентовите тържества: тържествено събрание в Народната опера (5 декември), научна сесия в Академията (6–7 декември), научна студентска сесия на моя кръжок (2 декември), вечери, срещи, статии във вестниците и т.н. Никога тържество не е така силно обединявало страната, интелигенцията, народа. Вероятно има нещо дълбоко в почитта към Климентовото дело – възраждане на най-чисто-

²⁷ Бълг. оперна певица.

²⁸ Една от трите стюардеси.

то национално чувство, което бе потискано и пренебрегвано почти 20 години. Косев²⁹ в доклада си в Народната опера (самият доклад не бе много добър) правилно се спря доста обширно на значението и ролята на историческото съзнание – като основа на националното възпитание, на градежа на настоящето и бъдещето. Днес следобед в кино „Дружба“, в срещата си с писателите Т. Живков (в една извънредно интересна реч, добре построена, съдържана и същевременно богата на съдържание, произнесена добре, на хубав, точен език, без всякаква поза) подчерта същото. Неговите думи за отношението на партията към националния въпрос направиха извънредно силно впечатление. Очевидно е, че в нашето общество се извършва едно пробуждане на патриотизма, основано на правдата на историята и черпещо от най-дълбоките извори на народния живот и народната душа.

Художествената програма в Народната опера (рецитирана от Славка Славова, нелишена от известни ефекти, но стилна и с настроение) бе изслушана с огромно внимание от препълнената зала. Ясно е, че хората жадуваха да чуят правдиво слово за своето минало, да го преживеят с дълбоко и искрено чувство. Редица пасажии от Теофилактово³⁰ житие прозвучаха ясно и силно, а Катя Зехирева³¹ рецитира стихотворението на П. Караангов за Климент³² с тънко разбиране, с емоционален релеф, с великолепно настроение.

След два дни имах интересен разговор с патриарх Кирил (по време на научната сесия). Тоя човек е повече учен, отколкото духовник; понякога се съмнявам дали религията изобщо го интересува. На въпроса ми как му е харесало тържеството в операта, отговори: „Хубаво, но трябваше да има и нещо друго... много религиозно, сякаш програмата му е правена в Светия синод...“.

Редица чужди гости: Курц, Хоралек, Славски, Кенарски, Пенушлиски, Бернщейн, Шептунов, Богдан, Тахедос. Всички говориха добре. Дори Пенушлиски³³ произнесе много тактично, добре построено приветствие – максималното, което би могъл да каже. Само Бернщейн³⁴ се побоя да нарече Климент български учител; същото е направил и Шептунов³⁵ на университетското тържество. Всичко това е очевидно за угодата на югославяните. А къде остава любовта към истината?

Интересът към нашата стара култура тези дни е много пораснал. На сбирката на кръжока почти всички студенти искат да вземат теми за научна работа из старата литература.

*

От сряда в София е Д. С. Лихачов. Разговарях няколко пъти с него. Спокоен, деликатен, внимателен. Изглежда по-добре, отколкото на снимките, поместени

²⁹ Вероятно акад. Димитър Косев – историк, функционер на БКП.

³⁰ Теофилакт Охридски – православен теолог, охридски архиепископ.

³¹ Бълг. актриса.

³² „Слово за Климент Охридски“.

³³ Кирил Пенушлиски – мак. фолклорист, функционер на МКП, секция на ЮКП.

³⁴ Самуил Бернщейн – рус. езиковед.

³⁵ Игор Шептунов – рус. езиковед.

напоследък в списанията и вестниците по случай 60-годишнината му. Миналата вечер разговаряхме за съветския културен живот. Най-много го е развълнувал публикуваният неотдавна роман на Михаил Булгаков. Питам го за Солженицин. Няколко пъти вече са отказали на редакцията на „Новый мир“ да отпечата романа му „Раковый корпус“. Виждал се със Солженицин миналата година в Ленинград. Тежка съдба, но проявява неочаквано достойнство. Почти е лишен от средства за живот, а е болен от рак. Но е решил в годините, които му остават да живее, да напише колкото се може повече творби и да каже честно какво мисли. Лихачов го смята за най-големия писател на Съветския съюз днес.³⁶

*

Тая вечер след речта на Т. Ж. излязохме заедно с Боян Болгар³⁷, разхождахме се по бул. „Толбухин“, след това отидохме у тях. Познатата обстановка на ул. „Екзарх Йосиф“, където съм бивал толкова пъти в миналото. Малкият кабинет на Боян. Портрети и рисунки по стените; между тях чудесният портрет на Надя Болгар от Вера Лукова – израз на очите и на лицето, които изразяват нещо постоянно, неизменно на модела.

Разговаряме до късно. Никога не съм виждал Боян с толкова малко вяра в собственото си дело. Много разсъждава за времето, за неимоверния напредък на цивилизацията – и това го прави скептичен, защото ускореният темп на живота – това значи по-бърза смърт. Нашите книги сега живеят само няколко месеца и умират. Има горчивото съзнание, че двадесетте последни години са изтекли без следа – книгите му са се обезценили, писал ги е, за да се прехранва, съвсем не са отразявали неговата писателска същност. Условията са били против писателския му стил и той е изневерил на себе си. Говори за всичко това с резигнация. Надя, която пристига по-късно и се присъединява към разговора, се опитва да го извади от тоя тон на униние, припомня за читателите му, които – както тя се изразява – го боготворят. Но Боян се усмихва скептично и тя сама прекъсва успокоенията си.

Тъжни мисли, които може би са породени от 60-те години, които навършва през следващата година.

*

Миналата неделя мина изборът ми в Академията – успешно (с 54 гласа „да“ срещу 10 за Цанев).

³⁶ По това време вече в по-голямата си част е завършен „Архипелаг ГуЛаг“ (завършен на 27.II.1967). Първият том е публикуван в края на 1973 г. в Париж и кара честните люде сред европейските леви да прогледнат.

³⁷ Псевд. на бълг. писател Боян Христов.

София, 17 декември 1966, събота

Днес Светла Гюрова³⁸ ми донесе първия том от съчиненията на Кирил Христов (томът е редактиран от нея и Кр. Куюмджиев³⁹). Обемиста книга, обширен предговор, богат коментар. Разказва ми за работата си, за многобройните варианти на стиховете на Кирил Христов, за трудността ѝ да подбере най-добрия вариант. И още нещо – постоянно се сблъсквала с противоречията, капризите, субективизма на писателя.

Един епизод: Арнаудов я наругал остро по телефона, защото подозира, че е използвала ръкописа на неговия труд за К. Христов. Несправедливо, разбира се, но той е бил раздразнен, че не му се удало да получи сам редактирането на съчиненията.

Спомням си отново Кирил Христов – така, както го познавах докъм 1941–1942 година. Вече стар, но все още високо изправен, само очите му по-плахи, бързо се движат от човек на човек и от предмет на предмет. Сякаш този странен човек, почти с болезнена психоза, беше се успокоил. Разхождаше се по „Цар Освободител“, сядали сме заедно в някои от кръчмите по „Граф Игнатиев“ (помня – веднъж бяхме с К. Гълъбов и Ж. Николова⁴⁰). Към мене имаше твърде благосклонно отношение, може би защото бях написал статия в „Златорог“ за поезията му. Но оказа се, че той не може да живее без скандали дори и през тези години. Скоро се появи неговата цинична статия за Пенчо Славейков (Арнаудов беше я пуснал в „Българска мисъл“ твърде лекомислено, без да я чете), а след това пасквилът му срещу мен в „Лит[ературен] глас“ – поради недоволството му, че бил слабо застъпен в моята антология „Българска лирика“.

С времето ще се отдалечат от нас скандалните му изстъпления, ще се забрави непримиримият му характер. Разбира се, забравя ще покрие и огромната част от творчеството му, но две-три десетки стихотворения ще останат да се четат, докато съществува български език. И това ще бъде достатъчно за безсмъртието на една поезия, в противоположност на неговите маниякални амбиции и претенции – че ще остане в българската литература като шедьовър всеки ред от онова, което е написал. Напразни илюзии на манияка.

*

Такива маниякални избухвания наблюдавах в четвъртък на заседанието на Научния съвет на Литературния институт – и то у един човек, случайно попаднал в института, одаскален до дъно. Приемаше се „докторската“ дисертация на Кр. Г. за романтизма в българската литература – огромен труд (над 800 страници), пълен с недомислия. Обаче авторът му произнесе реч, в която самоизтъкването беше

³⁸ Българска литераторка, редактор в „Литературно наследство“ на издателство „Български писател“.

³⁹ Кръстьо Куюмджиев – бълг. литературен критик.

⁴⁰ Жана Николова – българска литераторка, първата преподавателка в СУ, съпруга на К. Гълъбов.

съчетано с безочие, със съзнателното намерение да се злоупотреби с търпението на хората и чрез лъжа да се заблуди светът.

Хитри ходове на кариеризма! А тоя кариеризъм е обхванал широко хората в научните институти. Много апетити са се насочили към науката – тя дава при сегашните условия житейско благополучие. Ето, тая вечер у Зареви (на вечерята по случай избора му за академик) наблюдавах друга типична картина: Г. Д. се разтапя от усмивки и ласкателства, ръкува се с две ръце (като семинаристите) и се кланя пред Л. Стоянов и Арnaudов, бързо се съгласява с всичко, което говорят „началствата“. Д. знае сигурния път към високите постове. Разбира се, не му липсва трудолюбие (толкова по-зле), но и то не може да компенсира бездарността – има само едно средство – кариеризмът.

София, 18.XII.66, неделя

Снощи у Зареви Любен Илиев (професорът по математика) ми разказа някои спомени за детските и ученическите години на Емилиян Станев. Помни го от своите ученически години в Търново. Още от малък Емилиян (тогава Кольо) обичал да ходи на лов. Като ученик го виждали с ловджийска пушка, препасан с патрондаш. Познавал всички птици и животни. Родителите му били обикновени, прости хора от еснафа. Обаче майка му – проста жена – имала чувство за хубавото. Илиев си спомня как веднъж на лозята (лозето им било близко до Емилияновото и двете семейства имали там „колиби“), тя се възхищавала на багрите и движението на облаците. В тези лозя е станала и случката (тя била действителна), описана в „Крадецът на праскови“. Всяка вечер пленниците се връщали от работа, хората излизали на пътя и им давали плодове, набрани от лозята и градините.

Днес следобед у Бела Казанджиева Багряна разправи някои интересни подробности от първия си брак. Свекърва ѝ (съпруга на фолклориста Кузман Шапкарев) е била много властна жена – синът ѝ напълно ѝ се покорявал. Не смеел да направи подарък на Багряна, ако същевременно не даде по-голям подарък на майка си. Често сядал при нея, прегръщал я, а Багряна стояла настрана. Свекървата обичала да казва пред самата нея: „Жени много, а майка една“. Тя била много по-млада от мъжа си – и така спечелила голяма власт в семейството. Багряна не смеела пред нея да чете и пише. Когато я видела с книги, казвала: „И ти ли като мъжа ми? Не можех да го накарам да дойде на вечеря, по няколко пъти го виках от стаята му, където все пишеше“.

Катя Казанджиева, която неотдавна се е върнала от Куба – след 9-месечен престой, и Блага, разказват впечатленията си от Куба, Китай, Виетнам. Особено са очаровани от красотата на Куба и от хората на Виетнам. Боя се, че много неща са видели в светлината на идеализацията.

София, 22.XII.1966, четвъртък

Вчера обядвах с Лихачов в „България“. Преди това той бе разговарял с Грашева⁴¹ – доволен от работата ѝ. През 1963 беше скептик що се отнася до темата ѝ – смяташе, че надхвърля възможностите на един начеващ учен. Сега е оценил нейните качества.

Говорим за различни типове изследвачи – едни, които събират фактите, други, които обобщават. Много често първите подценяват работата на вторите и оказват лошо влияние, като смятат, че е наука, която само те вършат. Дава ми конкретни примери – в Ленинград: Малышев. Прекрасен специалист, който обаче е толкова привързан към своя начин на работа, че не може да оцени обобщителните изследвания. У нас Лихачов е склонен да вижда нещо подобно, без да е напълно сигурен, у Б. Ангелов⁴².

Когато говори за бъдещите си планове, Лихачов отново споменава своето намерение да напише кратка теоретична история на старата руска литература – без да дава очерки за писатели и творби, ще разглежда само теоретичните въпроси. (Добавям – нещо подобно на теорията на българския фолклор, която аз отдавна замислям.) Но най-близката му задача е да напише една статия за историческото и постоянното (вечното) в художествените методи, жанрове, направления – ще започне да работи върху нея след завръщането си в Ленинград.

Връщаме се към вчерашната му беседа в малкия салон на Академията. Постави два основни въпроса – за разновидностите на термина влияние и за необходимостта и възможността да се напише обща, единна история на старите славянски литератури. Първият въпрос събуди по-малко възражения. Тъй като терминът „влияние“ е малко общ, но Лихачов предлага за това явление да се прилагат три термина, всеки със свое особено съдържание: влияние, пренос (перенос), трансплантация. При преноса всъщност се продължава живота на една творба на нова почва, тя има нова литературна история на тая нова почва. Трансплантацията може да засегне отделни произведения и цели културни пластове; при нея имаме свободно продължение на живота на една творба – нещо характерно за средновековната епоха. Средновековните литературни произведения предста[вляват] промеждутъчно явление между фолклорната аморфност и окончателния авторски текст в ново време.

Новите термини биха могли да се приемат, стига зад тях да не се крие опит да се заличи влиянието на старата българска литература върху руската. Б. Ангелов открито изрази това опасение.

Във втората част от доклада Лихачов въвежда термини, които повече може да се оспорват: култура-посредник (това е старата българска култура); славянска рецензия на византийската литература, обща за южните и източните славяни. Оттук и възможността да се напише единна история на старите славянски литератури. Изказах някои съмнения – няма ли да се стигне до подценяване на народностните, националните особености на отделните славянски литератури? Общата литературна история няма ли да погълне националната история? И в края на краищата

⁴¹ Доц. д-р Лиляна Грашева – бълг. филоложка.

⁴² Проф. Боню Ангелов.

няма ли да се стигне до подценяване и заличаване на голямата роля, която играе старобългарската литература? Терминът „рецензия“ също води към това.

Наблюдавах Лихачов на катедрата: висок, деликатен, с меко, благородно, необикновено интелигентно лице, със спокоен глас. И на 60 години е запазил цялото си очарование – не само външно, но на мислещ ум, на неспокойна мислеща личност, която непрекъснато търси нови пътища и нови брегове, на които да спре – за миг, за да продължи скоро по-нататък.

ТЕТРАДКА № 35

Страсбург, 17 януари 1967, вторник

Първите впечатления от Страсбург са хубави. Пристигнах в петък, ранна сутрин. Триумф ме е чакал на гарата, но не се намерихме, а Тилков⁴³ се успал поради ранния час (шест). Два дни пътуване през Югославия, Италия, Швейцария. В Милано смених влака, но поради закъснение за няколко минути изпуснах „Ривиера експрес“ и след половин час (в 10 без 10) взех бърз влак. През Швейцария минах през нощта; мярнаха се само няколко големи гари, последната от които Бел. Единствени по-пълни впечатления от Триест⁴⁴, къде[то] влакът направи непредвиден престой от 4 часа. Обядвахме в ресторанта на гарата, след това обиколихме околните улици. От площад „Далмация“ се разкрива част от красотата на града: срещу нас улица, която тръгва нависоко; обширен булевард със сгради, вероятно строени в австрийско време; малки площи с хармонични сгради в италиански стил. И бляскави магазини.

През Триест минах преди пет години, но струва ми се, че беше вечер. Затова сегашните ми впечатления са всъщност първите. Но Триест за мене винаги е бил свързан с една пиеса – „Непознатото момиче“ на Франц Молнар⁴⁵. Сюжетът ѝ представя едно хрумване на някакъв богаташ да изпрати за един месец едно момиче, което намира в един от крайбрежните барове, на свои разноски в един от големите планински курорти. И момичето попада в луксозен пансион – оттук започва неговото щастие и неговата трагедия. В тая твърде обикновена иначе пиеса, играна в Народния театър в София преди 30–35 години, имаше две блестящо изпълнени роли – на Зорка Йорданова (непознатото момиче) и Иван Димов (пощенския чиновник). Тая очарователна актьорска двойка още веднъж беше създавала образи, които не се забравят никога.

В спалния вагон до Милано пътувам с Весела Киранова-Павлова, която отива при мъжа си в нашата легация в Берн, и със стара[та] Серафимова, вдовица на дипломата Серафимов, бивш директор на печата, и майка (от първия си брак) на Ярцев. Ярцев ме моли да ѝ бъда в услуга по време на пътуването. Не стана

⁴³ Димитър Тилков – бълг. филолог.

⁴⁴ Заветна мечта на бягащите от „народната демокрация“ през Югославия беше да се доберат до този град.

⁴⁵ Унг. драматург.

нужда. Жена с рядка, необикновена енергия и живост, въпреки своите близо 80 години. Разговаря непринудено и енергично, вечно в движение, шегува се, говори френски и всички други езици. Отива в Ница на гости при своя приятелка – арменка. Слушам с интерес нейните спомени от Солун – там е живяла, отраснала, учила, учителствувала до Балканската война (родена е във Велес, сродница на Дим[итър] Матов⁴⁶). Обиколила е цяла Македония, а онова, което разказва за Солун, е особено интересно, живо, колоритно. След това идат спомените ѝ от Холандия, където е прекарала много години със Серафимов след Първата война.

Впечатленията ми от пътуването вече са добили известен релеф, но [от] Страсбург са още бледи и неопределени. От моя прозорец на деветия етаж на жилищната сграда L'Horizon гледам постоянно високата единична кула на Страсбургската катедрала. И около катедралата се завърта целият град – с тесните улици, които водят към нея, които обаче не са пусти и глухи, но са живи, изпълнени с елегантни магазини; каналите, които я заобикалят; чудесните старинни елзаски къщи, с ъглести покриви и препречени греди на стените – къщи, които на някои места се оглеждат направо в каналите; с търговските площи, които през няколко улици съседствуват с катедралата и от които най-голям е четириъгълният „Клебер“. Но Страсбург не е само старият град – Страсбург е и градът на XIX в., с тежки немски постройки, изникнали след неговото завладяване от немците през 1870 г. Когато още първия път минаваме с проф. Триумф близо до тях, той ми изказва открито мнението си, че тези сгради са грозни и развалят хубавия исторически стил на града. Страсбург е обаче и съвсем новият, модерният град, в чиято част съм настанен. Пред мен е новата сграда на Филологическия факултет, зад нея – високите сгради на правото и химията, наоколо студентски домове и жилищни блокове. Всичко в модерен стил – бетон, стъкло, високи равни стени, тесни корпуси, необикновено красиви, обширни входове – със стъклени врати, цветя, големи стъклени фойета на партера.

Французите ме посрещат много любезно. Още първия ден проф. Триумф ме кани на обяд, където се запознавам с жена му и шестте му малки деца. Мадам Триумф тънка, подвижна и жива, облечена просто и скромно. Снощи с нея и германиста проф. Шарие (жена му е англичанка) бяхме на *Intermezzo* – пиеса от Жан Жироду⁴⁷. Театърът се намира на голям Площад на републиката, на няколко крачки от дома на Триумф (Avenue de la Liberté, 17). Салонът е кръгъл и малък. Пиесата е поставена добре (режисьор Daniel Leveugle), с интересна сценография – крайно опростена, без да бъде условна (художник Янис Кокос). Образите са изработени релефно. Най-добра е може би Изабела (Christine Berthier).

Днес разговарях с декана проф. Ливе. Може би в четвъртък ще почна лекциите си – работата няма да бъде лека.

В Страсбург познавам още едно от кината (тая вечер гледахме с Тилков един филм от новата вълна – *Les Créatures*⁴⁸) и някои от малките, типично елзаски рес-

⁴⁶ Бълг. езиковед.

⁴⁷ Фр. писател и драматург.

⁴⁸ Реж. Агнес Варда. С участието на Катрин Денъв и Мишел Пиколи.

торанти по кейовете. В един от тях (Aux trois chevaliers) се храня вече няколко пъти: стар дом на Place de Courbeau, малка зала с нисък таван, интимна обстановка сред увиснали от тавана и от подпорните греди колоритни елзаски предмети. Тук наблюдавам работата на едно малко момче – тънко, бързо, сръчно, усмихнато. Другаде също видях да работят деца. Може би в това има и нещо хубаво – учат се от малки на труд, на сериозно отношение към живота. И все пак е тежко, като ги гледаш – това е времето, в което би трябвало да учат и да играят.

Една от първите ми срещи в университета е с Муза Разколникова⁴⁹, сега г-жа Каневез, сега преподавателка по руски език. Още от миналата година знаех, че е тук. И все пак срещата с нея е почти изненада: влиза още първия следобед в кабинета ми във факултета и проявява огромен интерес към България. Въпроси и спомени – нямат край: за политици, писатели (споменава бързо Багряна, Дора Габе, Калина Малина, Мара Грубешлиева – така я нарича, Людмил, Митов, Ана Каменова и Петко Стайнов, стария Маджаров). Разпитва за града („Стоят ли още жълтите плочки по „Цар Освободител“, „Какво става със сградата на съветското посолство?“, „А руската черква“ и т.н.), спомня си Копривщица и Маджаровата къща... Не я помня от някога, но това е все още красива жена, с кръгло живо лице, с хубав звучен глас, с движения и жестове, в които има нещо много мило. Няколко пъти мислите ми през тези дни си връщат към нейната необикновена и тежка съдба. Утре ще бъде на обяд у нея.

*

Последните седмици в София бяха напрегнати: изпити, приготовления, четене на ръкописи, срещи. Над всичко обаче тегнеше впечатлението от трагичното самоубийство на Минко Николов. Още първия опит за самоубийство предизвика голяма възбуда, много разговори и истинско съчувствие към съдбата на тоя млад и извънредно талантлив човек. След това дойде вторият опит – уви, сполучлив – на 31 декември, след обяд в Банки. Камен ми съобщи за него на самата Нова година. Всички бяха потресени. Отдавна не е имало толкова тъжно и развълнувано погребение (в понеделник направо на гробищата). Хората просто плакаха – не само близките и жените, но и възрастни мъже.

Една смърт, породена от причини, които биха могли да се преодолеят; свадите между майка и син са почти банално явление в нашия живот. Но тук е имало вече една нестабилна, болна нервна система – вторият опит е изключително жесток. Зад пълната външна уравновесеност на Минко, зад блестящия му ум, зад смелата му и справедлива мисъл, зад младежката му стойка и жизненост, се е криела вече една болна душа.

Да се разказват спомени за него е излишно. Младият човек няма минало, а само настояще и бъдеще. И все пак не мога да забравя оная твърде далечна вече есен, когато Минко, току-що приет за студент по българска филология, дойде при мене

⁴⁹ Съпруга на Фьодор Разколников, стар болшевик, посланик на СССР в България, откъдето през 1938 г. бяга във Франция и заема позиция срещу Сталин, вероятно убит от НКВД през 1939 г.

(аз знаех отдавна за баща му и майка му – учители в Троян) и ми донесе малък свитък на пишеща машина – негови литературни статии, оформени като отделна книжка. Оттогава започна неговият път – като студент, като аспирант, като литературен критик. Бях рецензент на кандидатската му дисертация за Смирненски, познавах всичките му работи – и се радвах на блестящия му възход. Още помня колко ми хареса – с яснотата на мисълта и праволинейността на позицията – една от последните му статии в „Септември“ в дискусията за критиката.

Калчев ми разказа подробности от личния му живот; всъщност нищо няма значение пред свършения факт на смъртта.

Мястото на Минко беше в университета; той сам желаше това. Никога не разбрах защо Цанев не го задържа за асистент – по-добър заместник не можеше да има.

Страсбург, 18.I.67, сряда

Днес обядвахме с Тилков и двама асистенти по руски език у Муза Разколникова-Канивез. Тих квартал зад факултета. Улица „Шопен“. Изкачваме се по извънредно чисто и спретнато стълбище на третия етаж. Вратата е отворена – посреща ни цялата фамилия – Разколникова, дъщеря ѝ (много млада, сякаш е студентка, светла – по-късно Разколникова ми казва, че е родена в Париж), проф. Канивез – едър французин, тих, по-скоро мълчалив, отколкото разговорлив, със слабо побеляла коса.

Апартаментът е много приятен. Мярват ми се няколко стаи – кабинет, приемна, трапезария... Вероятно отвъд коридора има още стаи. По стените картини, старинни изображения.

Но много малко виждам от всичко това – вниманието ми изцяло е съсредоточено върху домакинята. Сега мога да я разгледам отблизо. Тя е вече понапълняла, но лицето ѝ излъчва светлина и радост, очите са усмихнати, славянската непосредственост с французката любезност са се съчетали великолепно. Това е красива жена и в сегашните си години, а когато по-късно ни показва своя увеличен портрет, правен в София у Карастоянов⁵⁰, веднага се вижда очарованието на младата Разколникова. От портрета гледа красиво, сериозно, криещо още някаква младежка наивност и чистота лице. И още един увеличен портрет от същите години – портретът на Разколников, с енергични черти, с решителен израз, със здрава мъжка красота.

В този дом, който сега се нарича Канивез, духът на Разколников е останал завинаги. И не може да бъде иначе – при такава страшна и трагична съдба. Мисля си за пътя, който Муза Разколникова е изминала: Москва, София, Франция и сега Страсбург, където в университета преподава руски език. С Разколников се е запознала в Москва през 1932 г. (Сама ми съобщава това.); след две години са в София. Най-хубавите години от живота на тая жена минават с него и то в България. А след това – трагедия, от която не знам как е излязла. Това е голямо щастие

⁵⁰ Вероятно Бончо Карастоянов – потомствен бълг. фотограф от прочутата самоковска фамилия Карастоянови.

и същевременно проклятие да свържеш живота си с такъв неспокоен човек като Разколников.

Но сега всичко лошо е останало назад. В това хубаво, обширно, добре наредено жилище чувствам, че тя е щастлива; намерила е опора, докоснала се е до спасителен бряг. Но миналото не е потънало в мрака на забравата. Муза Разколникова цяла се съживява, въодушевява, цяла засиява, когато говорим за България. Исква да дойде в страната, в която е била толкова щастлива – най-щастлива. Разпитва за всичко – за хора и улици, за събития и градове. Когато ѝ подавам малка книга за Копривщица, почва да рецитира Дебеляновите стихове – „Помниш ли, помниш ли тихия двор“, „Да се завърнеш в бащината къща“... Гали с пръсти големия том на Багряна, книгите на Грубешлиева и Л. Стоянов, които ѝ нося с техни автографи. А когато разтваря екземплярът с очерки на Разколников⁵¹, преведени на български, виждам я, че се съсредоточава някак си тихо в себе си и потръпва. Дъщеря ѝ посяга към книгите. Тя ѝ казва тихо: „Книга на твоя баща“ (вероятно е Разколникова дъщеря).

Боя се, че с идването си сме разрушили покоя на тая френска фамилия, която живее толкова добре, в разбирателство, в благополучие. Сякаш сме дошли от някакъв друг свят – за да внесем нов тон в тая хармония. Но изглежда, че след като бурята отдавна е отминала, никакъв спомен от далечните преживени години вече не може да разруши покоя. А носи само един лъч от очарование – от очарованието на един живот, който се е превърнал може би в мираж, в тихо сияние, в стара приятна музика.

Не знам все пак дали това не са книжни разсъждения. В шума на разговорите, в бързината, с която се сменят вкусните ястия и вината, в шетнята на домакинята, в онова, което ми разказва проф. Каневез за срещите си в Москва с професорите и студентите по философия – все пак оставят да блестят две живи, две развълнувани, две дълбоко разчувствани очи. И всичко друго изчезва пред тях.

Страсбург, 3.II.1967 г., петък

Три седмици в Страсбург. Човек започва да свиква с града, с обстановката, с хората. Лекциите минават сравнително добре. Най-трудни са публичните лекции – трябва да ги готвя главно тук, да компилирам, понеже не са по моята тясна специалност, да ги говоря пред повече хора – идват главно професори с жените си, някои граждани, студенти. Но тук положението спасяват диапозитивите – посрещат се с голям интерес. Тези лекции по „българско изкуство и цивилизация“, които тук трябва да чета по необходимост, ме навеждат на мисълта за подобен курс в София. Ще го нарека „Из културата на старите българи“, ще използвам също диапозитиви. Нашите студенти би трябвало да познават старата българска литература по-широко – не само като език и литература, но и като изкуство и бит.

⁵¹ На бълг. през 1934 г. излизат две книги: „Как бях пленен от англичаните“ и „Разкази на мичмана Илин“. Фамилното име на Ф. Разколников е Илин.

Днес присъствах на първия факултетски съвет. В стария университет в така наречената „Зала на професорите“ (там миналата събота стана и срещата на професорите – някаква традиция на факултета). Сградата е строена от немците – огромна, тежка. На площада пред нея (Place de l'Université) е хубав – широк, с много пространство и въздух, със сгради в един стил, с големия канал, който го загражда от едната страна, с красиват[а] готическа черква при канала.

Съветът се председателства от декана Лиде – той говори доста и често. Всички, които няма да присъстват, са пратили бележки, които деканът чете. След това следват служебни въпроси – покана на професори от чужбина, разпределение на кредити за пътувания и практики, командировки в чужбина, грижи около новата сграда, приемане на темите за докторски дисертации. В залата присъстват към 30 души. Всички са възрастни, [с] побелели или голи глави; съзираам само трима помлади. Разискванията са оживени, но не бурни. Съветът продължава доста – от 5 до 7.30 ч.

Бързам да изляза, защото проф. Триумф ме е поканил вкъщи – той отсъства от съвета, защото има лекции. Качвам се по познатата широка стълба на четвъртия или петия етаж. Що[м] се отваря вратата, децата веднага се нахвърлят върху мен; някои ми знаят вече името.

Вечеря, а след това телевизия – в първия петък на всеки месец имало интересна програма. И наистина показват документален филм за войната във Виетнам, направен на самата бойна линия. Отвратителна история – непрекъснато се стреля срещу хора. И това са жителите на страната – те падат прострелвани, тяхната земя е окървявявана. В писмото на Блага до Стайнбек⁵² (в. „Литературен фронт“) има много силни и много верни моменти – нищо не може да оправдае факта, че американските войници са дошли от чужда земя да избиват едно население, което си е в собствения дом.

Наблюдавам израза на американските войници (и бели, и черни) – има нещо тъжно, почти отчаяно и безнадеждно в лицата им. За някакъв военен ентусиазъм и дума не може да става. Жестока, сурова война; пратили са ги да избиват. И те не могат да не чувстват, че избиват хора, които живеят от веки веков в тая земя. Но защо приемат покорно тая роля на нашественици и убийци?

Телевизията ти предава вярно, точно и с необикновена техника онова, което става на другия край на Азия. И това е удивително постижение на човешкия мозък. Но същевременно тези хора на най-високата цивилизация – цивилизацията на XX в., в етиката си и чувствата си не са направили нито крачка напред от варварските времена. В тая сурова война и душите, и лицата им са същите.

На телевизионния екран виждаме още нещо твърде интересно – разговор с писателя André Schwarz-Bart⁵³ и жена му. Често срещам имената им в литературния печат поради написаната им обща книга *Un plat de porc aux bananes vertes*. Преди

⁵² Джон Стайнбек-младши – амер. писател, носител на Нобеловата награда за литература за 1962 г. и „Пулицър“ за 1937 г.

⁵³ Фр. писател от полско-еврейски произход, участник в съпротивата през ВОВ.

няколко години книгата на Барт *Dernier des justes* е получила Гонкуровата⁵⁴ награда. Скромно облечени, скромно държане. Отговарят малко бавно, но просто и естествено.

В късна нощ бързам да се прибера – утре ще отивам в Париж, за първи път след шест години.

Страсбург, 12 февруари 1967, неделя

Ясен, слънчев ден, както миналата неделя в Париж. Само че въздухът е остър, студен. Силуетът на катедралата се очертава съвсем ясно – с всички архитектурни детайли – нещо, което рядко съм виждал оттук, от прозореца си на деветия етаж.

Съобщиха ми от София, че Михалчев е починал. Един от най-интересните и най-ярките представители на българската интелигенция през XX в. Малко съм ходил на неговите лекции, но винаги се учудвах на простотата и яснотата, с които излага и най-сложните философски въпроси, особено [на] умението му да си служи с конкретни примери, взети от всекидневния живот. По-късно го опознах поотблизо, имах случай да бъда в неговата среда. Винаги усмихнат, бодър, шеговит, винаги интересен събеседник. Цялата му висока фигура, цялото му открито лице изразяваха някакво дружелюбие, привличаха.

Такъв човек не биваше да бъде поставян в сянка – независимо от убежденията му, от различията с философските му възгледи, не биваше приживе да бъде погребван. Особено като се знае ролята, която игра списанието му „Философски преглед“ през 30-те години. Само който е живял тогава, може да почувства силата на цикъла му статии за Съветския съюз – бомба или откровение, – както щете го наречете. Погълтахме ги и те допринесоха изключително много за затвърждаване на симпатиите на нашата интелигенция към Съветския съюз.

Съжалявам, че не посетих Михалчев в последните години, когато той беше болен. Виждах го главно на общите събрания на Академията. Той винаги седяше на първия ред – за да чува по-добре. И въпреки че старческите недъзи го бяха налегнали вече, пак беше винаги засмян и духовит.

За съжаление паметта ми ще запази завинаги една картина, която се боя да окачествя: обсъждането на голям Михалчев труд в Академията (мисля, че „Логика“). Големият салон на Академията, препълнен от слушатели. Т. Павлов произнася дълъг доклад – остър, но принципен. Но след това започват изказванията на духовните малчугани и кариеристите. Това не е никакъв философски спор, а груби политически нападки, клевети, лични оскърбления. Срамувах се, като ги слушах. Какво ли нямаше в тези изказвания? Те са стенографирани и са един показателен документ за времето. Михалчев ги слушаше сравнително спокойно, но все пак от време на време някаква нервна тръпка минаваше по лицето му. По-весел беше в почивките, отново се шегуваше. Още повече, че и главният му опонент, също страстен полемист като него, Т. Павлов, идваше по него, потупваше го по бузи-

⁵⁴ На името на фр. писатели братя Едмон и Жул Гонкур, по чиято идея се основава Академия „Гонкур“, която присъжда ежегодна награда на най-добрия френскоезичен роман, излязъл през годината.

те (по своя стар навик), весело го закачаше и се шегуваше. Това създаваше една съвсем друга атмосфера в кулоарите – коренно различна от тая в залата, която кариеристите и дребните души напояваха със злоба.

Това беше последният опит Михалчев да предложи труд за печат.

Не бих могъл да съдя нито от гледището на философията, нито от гледището на политиката, но от гледището на общото развитие на културата Михалчев трябва да присъства в нашия живот. Нашият народ не е създал голямо множество хора като него, за да имаме право така лесно да се отказваме от тях.

*

Във вторник бях на гости в декана Ливе. Обширен апартамент на четвъртия етаж някъде зад Площада на републиката. На вечерята присъстват осем души, след вечерята пристигат още трима. Главно професори с жените си. Запознах се с двама: Гродецьки (Grodecki, казват поляк по произход), професор по история на изкуството, жив, енергичен, с усмихнато и възбудено червено лице; цялата вечер спори – понякога малко заядливо и иронично – с една дама от Нанси, също специалистка по история на изкуството, която същия ден е изнасяла доклад в университета. Вторият е Шлюмберже, който известно време седя до мен. Висок, малко сух, вече побелял; специалист по история на източните народи и археолог. Сега (съобщава ми) – наложило му се да преподава и история на византийското изкуство, поради липса на други преподаватели. Разполагал с диапозитиви и цветни репродукции на фреските в Бояна, чието име няколко пъти повтаря.

Оказва се, че Шлюмберже на два пъти е минавал през България и има някои български приятели. Преди всичко българина Бобчев, с когото бил колега в Страсбургския университет след Първата война. Сближили се, слушали заедно лекциите на Мазон. Бобчев се оженил за францужойка (познавал жена му още като девойка) и останал тук. Съобщавам му, че Бобчев е починал неотдавна – учуди се; не го бил виждал през последните две години. За него чувал от Боршуков⁵⁵ и Тилков. Произхожда от Бобчевия род, син на Илия Бобчев. Познавал някога бащата, писателстващ адвокат, любител поет, публицист и журналист; не взимаха неговата писателска дейност много сериозно.

Вторият български познат на Шлюмберже се оказа Д. Цончев⁵⁶ от Пловдив, бившият директор на Пловдивския музей. Шлюмберже го е виждал в Пловдив малко преди смъртта му; загатва ми за огорченията на Цончев.

Проф. Ливе и жена му са извънредно сърдечни домакини. В добре наредения апартамент, със стари гравюри и карти по стените, със старинни мебели, с картини, с витрини, изпълнени със сувенири от пътувания, с богатството на трапезата и умението, с което се сервира (най-малкият син помага непрекъснато), се чувстват традициите на старо буржоазно [семејство]. Атмосфера, която се е създавала с десетилетия и векове от различни поколения – всяко ново поколение усвоява, развива и предава по-нататък.

⁵⁵ Може би проф. Георги Боршуков – препод. по журналистика в СУ.

⁵⁶ Димитър Цончев – бълг. археолог.

И наред с традицията – нещо ултрасъвременно: всеки от гостите е дошъл с колата си. Колите се карат най-често от професорските жени (мадам Ливе, Гродени, Шлюмберже, Терие и др.). Коли имат [и] студентите. Колата не е нито лукс, нито развлечение, а част от всекидневния бит – съкращава разстоянията, спестява времето.

Всеки ден наблюдавам девойките пред университета и пред нашия дом, които влизат в колите си и сърчно ги подкарват, и мисля за стихотворението „Автомъж“ на Блага. Трябва да ѝ пиша, че тукашната действителност ще видоизмени заглавието – „Авто-жена“.

*

След пет години отново в Париж. И отново същият трепет – както при никой друг град. На обяд миналата събота влакът ме стоварва на Източната гара. Не мога да се ориентирам, къде се намира. По-късно разбрах – отвъд Сена, в дъното на бул. „Севастопол“. Шумно, много хора, маси навън пред ресторанти и кафенетата. Метрото ме завежда на бул. „Мишел“ – близо до Сорбоната. Ще търся хотела – Hotel des Grands Hommes при Пантеона – препоръча ми го Триомф. На шегата ми, че се стеснявам да се настаня в хотел с такова громко име, той забеляза, че хотелът е съвсем скромен. Оказа се повече от скромен, въпреки приличната си фасада и близостта си с Пантеона. Просто – дупка. Тясна извита стълба ме завежда на третия етаж. Малка тъмна стая, остарели мебели, прозорец, който гледа към малък, затворен отвсякъде двор. Стари измачкани завеси; прогнители щори, които скърцат. Късно е да се върна. Утешавам се, че всички хотели в Латинския квартал са такива; предназначени са за студенти и то от Изтока и Африка. Действително, доколкото срещнах по стълбите хора в хотела – все черни или тъмножълти. Нямам никакви расови предразсъдъци – отбелязвам това само като указание за характера на хотела.

Все пак през тези три дни свикнах. Хотелът се оказа чист и тих, собственичката – внимателна и услужлива. И накрая започнах да си мисля, че за евтинията му в центъра на Париж и аз бих могъл да препоръчам хотела – както на мен го препоръча проф. Триомф.

Излизам веднага – Латинският квартал с тълпите студенти ме увлича. Пантеонът е ням и спокоен. Отсреща е Люксембургската градина. Помня как я прекосих за първи път преди пет години – под впечатлението на стихотворението „Вечер“ на Ат. Далчев. Вървя по „Сен Мишел“. Сорбоната. На ъгъла на „Сен Мишел“ и „Сен Жермен“ – старите стени на Клюни⁵⁷. След това – Сена. Мостовете. Отдясно недалеч се издига Нотър Дам дьо Пари. И потъвам в истинския Париж.

Три дни постоянно минавах мостовете на Сена, спирах се по нейните кейове. Лувъра, Тюйлери, поглед към Шанз-Елизе. Операта, големите булеварди, шумната улица „Тиволи“ с големите магазини. И вечер отново в Латинския квартал – със студентите, плъзнали по улиците или изпълнили кафенетата и ресторанти[те]. (Следват откъснати от автора страници.) ...такива мисли.

⁵⁷ Музей на Средновековието, бивш манастир.

В Париж видях новия филм на Чарли Чаплин – „Дукесата от Хонг Конг“ в едно блестящо ново кино Bretagne срещу старата гара Монпарнас. Чудесна игра. За пръв път виждам София Лорен⁵⁸ в една такава голяма роля. Но от филма вее нещо старо – отпреди Втората световна война. Дори многобройните комични трикове, така присъщи на Чаплиновото изкуство, са вече малко чужди на съвременния стил на киното. Приятен филм, който е далеч от върховете, които Чаплин е постигнал.

И още едно силно преживяване в Париж: трите изложби на Пикасо – живопис в „Гран Палє“, скулптура и приложно изкуство в „Пти Палє“ и графика в Националната библиотека. Гениален изблик, огромна работоспособност, всички школи на XX век събрани в едно лице. Пикасо е изригнал вулкан, който носи пламък, лава, камъни, пепелища. От изложбите му [човек] излиза замаян и смутен, и възхитен. Да се отрича неговото изкуство, е глупост (уви, глупостта у нас още не е изчезнала).

Последният ден от престоя ми в Париж е особено приятен. Отивам на обяд у проф. Роже Бернар⁵⁹ в Meudon⁶⁰ и след това те ме отвеждат с колата си в Port Royal – стария манастир, където през XVII и началото на XVIII в. са намерили убежище няколко напредничави католически духовници и писатели (Расин⁶¹, Паскал⁶²) и са създали един център на нови идеи. Но йезуитите и кралят ги подлагат на преследване и в началото на XVIII в. дейността на манастира бива ликвидирана.

По приятните пътища в околностите на Париж стигаме до Port Royal. Във външния изглед на сградата нищо особено. Влизаме от зала в зала в музея – ръкописи, книги, рисунки, портрети. Скрит магнетофон ни дава подробни обяснения за всяка витрина, за всеки портрет. Дори за французите обясненията са малко дълги, но все пак извънредно интересно е да се обикаля из тия зали, където виждаш пред себе си част от великата френска култура.

*

Днес обядвах у проф. Триомф, а след това направихме дълга разходка из Вогезите. Измъкваме се от Страсбург – някои улици са препречени; през тях ще мине днес карнавалното шествие. Села, малки градчета, живописни в елзаския си стил. Спираме се в Оберне, за да разгледаме няколко старинни къщи от XVI в.: интересни дворове, дървени чардаци, резби по дървените плетове, дълбоки каменни кладенци с каменна глава на теленце отгоре...

Навлизаме в планината – меки склонове и долини, иглолистни гори, често се откриват чудесни изгледи било към елзаската равнина, било към по-далечните планински склонове. Тук-таме тънка корица от сняг. Манастирът на св. Одил, покровителка на Елзас, светица от XVIII в. Сградите са сравнително нови, но има и отделни старинни параклиси. Недалеч оттук е дългата каменна стела, построена

⁵⁸ Псевд. на итал. актриса София Вилани.

⁵⁹ Фр. българист.

⁶⁰ Община в югозападните покрайнини на Париж.

⁶¹ Жан Расин – фр. драматург.

⁶² Блез Паскал – фр. математик и религиозен философ.

от галите още преди нашата ера. Сега са останали само долните камъни – едри блокове, наслагани един върху друг.

Продължаваме по пътищата на планината – те са многобройни, асфалтирани, красиви. Светлият слънчев неделен ден – при все че е студено – е привлякъл в планината много коли. Минаваме и покрай един от ужасите на нашия век – хитлеристкия концентрационен лагер „Струтоф“: запазен е изцяло – като паметник на едно жестоко време. Телени мрежи, бараки, плац сред бараките. По-надолу е газовата камера – за изгаряне на затворниците.⁶³ Непосредствено до лагера – гробище: стотици еднообразни кръстове на гробовете на загиналите елзасци. Пред лагера се издига огромен бял каменен паметник с едро очертани контури на човешка фигура върху пресечения каменен цилиндричен стълб.

Колата се спуска надолу, за да избегаме по-скоро от това място на страшните спомени. Стигаме крайната точка на своето пътуване – малко село в планината, където са от няколко дни две от децата на проф. Треомф – Клод и малката Елен. Малка хубава къща на планинския склон. Вила на пенсиониран чиновник от Страсбург – от една година живее тук с жена си. Както това съм наблюдавал в Полша, вероятно тези двама възрастни хора взимат от време на време деца – на почивка през ваканциите и по тоя начин си увеличават скромните пенсионерски приходи. Домакинът е особено жив, разговорлив. Глас, жестове, интонация ми напомнят нещо познато; не веднага си спомням – Юлек Бохуш. Изведнъж се пренасям във Варшава, в дома на Ядвига. И тяхната Ева всяка ваканция прекарва в такъв дом на пенсиониран военен, който събира няколко деца всяко лято – да починат и поиграят на открито, на чистия полски въздух.

Приятни френски села; не забелязваш разлика между селските и градските къщи (като се изключи, разбира се, липсата на огромните градски сгради), в облеклото и обноските на хората. На връщане колата минава по нов път – все сред такива живописни елзаски градчета и села.

Страсбург, 13.II.1967 г., понеделник

Сега си спомням в Париж едно посещение – макар и кратко, но чудесно: Лувъра. Бях решил да прескоча поне за малко – да видя отново Джокондата и да изляза веднага, защото времето ми трябваше за друго – за Пикасо, за театър. Реших, преди да отида в Националната библиотека – изложбата на графиката, отворена вечерта до 8 ч., да се вмъкна в Лувъра. Но какво значи едно кратко посещение – изобщо възможно ли е? Да стигнеш до Джокондата, това значи да минеш през няколко зали, покрай велики творения – като се почне от статуята на Нике и фреските на Ботичели. Преди да стигна до Джокондата, във всяка зала се спирам на онова, което ми се струва най-значително. Джокондата сега е в голяма зала, но както винаги пред нея са се натрупали най-много зрители. Късен следобед е, в залата е малко мрачно, усмивката на Мона Лиза сякаш се е загубила. Но постепенно пускат светлина – и тя отново засиява тайнствена и загадъчна.

⁶³ Авторът бърка – става дума за пещ, а не за газова камера, където жертвите са отравяни с „Циклон Б“.

От зала в зала – едва ли не преминавам целия Лувър. Долу разглеждам специална изложба на живописиста през XVI в. След това отивам при скулптурите – и отново от зала в зала – излизам най-сетне при някакъв изход в едно от крилата на Лувъра. Всъщност излизам на Place du Carrousel. Оттук се открива изглед към Тюйлерииската градина, Place de la Concorde, Шанз-Елизе. Пред мен е вечният Париж – описваният и мечтаният.

Колко време е траяла тази фантастична разходка? Може би само два часа, но ми се струва, че съм минал през времето на няколко века.

*

Тази сутрин за пръв път отидох да чета в Националната библиотека⁶⁴ в Страсбург. Сграда в стила накрая на XIX в., импозантна, с високи сводове, с обширни зали. Представя част от ансамбъла на Площада на републиката.

На втория етаж – при многобройните каталози и в залата на списанията. Преглеждам някои фолклорни списания, които у нас не се намират. В залата почти само студенти. Приятно е да четеш в библиотека – обстановката създава дисциплина, предразполага към съсредоточеност. Не можеш да се движиш безразборно из залата, да местиш стола си, да сменяш позите си по домашен начин. И това именно създава вътрешната съсредоточеност.

Годините, прекарани на младини в библиотеките, са едни от най-приятните.

За съжаление с възрастта човек губи тая привилегия на младост[та] – на масата въкъщи те очакват ненаписани статии и изследвания, непрочетени книги и списания, а навън времето ти се стопява в служебни и обществени задължения. Къде е времето за библиотеките? Стъпваш там на няколко месеца по веднъж – за да направиш някоя бърза справка.

Само когато съм в чужбина – и то за по-дълго време, – се връщам към прекрасните преживявания на младостта – към тая строга, но толкова приятна и поглъщаща атмосфера на библиотеките.

Наблюдавам читателите. В библиотеките хората получават някакъв ореол, челата им са чела на мъдреци, очите стават умни, всяко движение на тялото говори за някаква дълбока вътрешна духовност. Всички тези читатели, когато излязат от библиотеката, изведнъж ще се превърнат в обикновени минавачи по улиците – мъжете разсеяни и забързани, делнично делови, а девойките – на високите си токове и с пъстрите си шалове, ще бъдат наистина красиви и интересни, но някак си повърхностно увлечени от движението и шума на града, олекнали, загубили мъдрата си привлекателност – сякаш никога не са стъпвали в библиотека.

⁶⁴ Националната и университетска библиотека на Страсбург е втората по-големина библиотека във Франция.

Страсбург, 19.II.1967 г.

Две вечери на театър: в петък гледах *Le mal de test*, комедия в три действия от американския автор Айра Уолък (Ira Walach), а в събота операта „Младият лорд“ от Hans Werner Henze, съвременен немски композитор.

Отново съм в драматичния театър – *Téâtre de la Comédie*. Салонът е малък и приятен, но неудобен. Носи всички недостатъци на театралното строителство през XIX в.: развива се във височина, в кръг (наподобява огромен цилиндър), с много балкони и ложи. Удобни са само партерът и централната част на първия балкон; от другите се виждат само части от сцената. Същото и в приятната сграда на операта, в началото на площад „Брогли“ – отново огромен цилиндър с пет балкона – тежко и горко на последните балкони – оттам може само да се слуша. Всичко друго е много хубаво – кресла от червен плюш, блестяща позлата по балконите, стените, плафона – напълно в стила на миналия век.

Американската комедия е построена просто, с една обстановка в трите действия. Семейство на френски учен. Бащата е с огромни способности, но научни дирения поглъщат всички[те] му сили, а семейството трябва да има материални средства да живее. И тогава идва случаят на помощ – американско предложение за научна работа при много изгодни условия. Но големият учен трябва да бъде подложен на тестовата система: да отговори на редица, най-често глупави и безсмислени въпроси. При този отговор пропада и животът му тръгва отново по старите релси.

Една комедия за съдбата на учения. Една сатира на американската тестова система. Играе се сравнително добре. Постановка на *Pierre Dux*, декори на *Jean-Denis Malchès*. Режисьорът играе главната роля – на учения Огюстен Бован. И тук, както в операта, декорът е абсолютно реалистичен – никакви търсения, никакви външни ефекти, възстановяване на житейската обстановка в най-малките детайли.

Оперното представление ме изненадва – не с гласовете, а с режисурата и играта. Една комична опера, опера-буф[а], сатира на буржоазните нрави в малък немски град през миналия век. Пристига английски лорд и се подиграва на претенциозността, външното увлечение по модата, фалшивия аристократизъм на местното общество: представя им дресирана маймуна за свой син (това е младият лорд) и ги кара да ѝ подражават. Операта е поставена в сатиричен стил, с чудесна индивидуална игра и много добри масови сцени. Режисура на *Jean-Pierre Ponelle*, диригент *Pierre Stoll*.

*

Ходих миналия ден в „Старата митница“ – интересна историческа сграда край един от каналите. Долу обширен ресторан[т], горе – музей и изложбена зала. Сега там е разположена голямата изложба на културата и изкуството на майте от Централна Америка (Гватемала, Мексико). Извънредно интересно изкуство, което говори за един самобитен естетически свят, започнал своето съществуване две хиляди [години] преди нашата ера. Като се почне от предметите на всекидневния

[бит] и се стигне до скулптурните изображения – навсякъде виждаш намесата на художника, проявата на естетическия усет. Разбира се, твърде своеобразен, далечен на нашите понятия за красота – и все пак, някаква връзка между него и нас съществува, за да можем да го чувстваме и да се възхищаваме.

В страничните зали – постоянна изложба на живопис. Няколко интересни работи на импресионистите и твърде много абстрактно изкуство. Това не ме учудва в един западен музей. Чудното е, че на същия етаж, в специално място съществува постоянна изложба-базар на съвременни художници, с цяла служба, която урежда покупките на картини. Тая изложба е доста посетена. Но нито една абстрактна картина! Тъкмо обратното – твърде плоско и шаблонно реалистично изкуство, много сладникави пейзажи из стария Страсбург, много цветя, нарисувани съвсем натуралистично – като цветни фотографии. Ето какво търсят гражданите на Страсбург – това им се предлага. Че хората биха желали да имат в жилищата си картини, които разбират, изкуство, което чувстват – това е естествено, особено когато дават пари. Но все пак трябва да става дума за изкуство, а не за задоволяване на най-обикновен еснафски вкус. Почнах да се взирам в посетителите. Главно възрастни хора, солидни страсбургски дами и господа, може би „почтени“ търговци и индустриалци, дошли да търсят украса за обширните си домове.

Същото впечатление имах преди пет години в Париж, в Салона на независимите: огромната част най-обикновено, преодоляно дори у нас вече реалистично изкуство. Питам: как е възможно това в Париж? Отговориха ми: художниците трябва да живеят и да се съобразяват с онова, което се търси.

*

Чета лекции на по няколко души студенти: по българска литература – четирима-петима; по старобългарски език – двама-трима. И това не е само при мен. Всички лектори по славянски езици имат едва по няколко души; дори студентите по руски език не са много. У нас това би се видяло ненормално. А Страсбургският университет поддържа преподаватели за няколко души, кани професори от чужбина. Същото забелязах по-миналата година в западногерманските университети. Дали е въпрос само на престиж, или на убеждението, че и за няколко души си заслужава да се положат основни, сериозни грижи? Много неща в тукашната университетска [среда] не ми допадат, но традицията да се поддържат преподавания по най-разнообразни дисциплини, независимо от броя на студентите, ми imponира силно. Чувствах в това солидността на една културна политика, която не е създадена от вчера.

Страсбург, 21.II.1967, вторник

Един от най-приятните часове, прекарани в Страсбург – концерт в черквата „Сен Тома“ от органиста на Notre Dame de Paris Пиер Кошро (Pierre Cochereau). Черквата е в стария Страсбург – към нея водят малки извити улици, изпълнени с уютни елзаски ресторантчета. Черквата – протестантска – голяма, дълъг готиче-

ски кораб, подпрян на колони, които са направени така, сякаш се преплитат отделни тънки колони, че се получава някаква лекота и светлина (за разлика от тежките мрачни подпори на катедралата). В средата олтар – прост, гол, само едно малко разпятие; от едната страна на дългия кораб голяма статуя – барелеф на самата стена, под човешката фигура – други барелефи и всичко това на фона на пирамида, която трябва да изобразява паметник; на другата страна е входът, над него органът.

Дошъл съм по-рано и наблюдавам как се изпълва черквата. Няма черковни статуи и украси, строга евангелистка простота. Скамейки – [в] средата поставени едни срещу други, в двете части на кораба наредени като училищни чинове, обърнати към олтара. Ако окото забрави високите готически сводове, човек би помислил, че се намира в концертна зала.

Много млади хора – студенти. И как слушат – сериозни, съсредоточени, някои навели глави или затулили лицата си с ръка. Питам се – дали това е само от музиката (чудесна, невероятна!), или иде и от обстановката, евентуално от религиозното чувство? Защото католическата черква много мъдро от свое гледище е преценила какъв фактор в поддържане на религиозното чувство може да бъде музиката. При това – музиката на органа, който разполага с безкраен регистър от тонове – от най-нежните до най-могъщите.

Авторите (с изключение на Цезар Франк⁶⁵ Choral № 2 en C Minor) не ми говорят нищо. Carlos Seixas⁶⁶ (две сонати); Girolamo Frescobaldi⁶⁷ (токата); François Couperin (части от Gloria на Messe pour les paroisses). Към това собствени импровизации (Triptyque improvisé sur 2 thèmes donnés). Слушам с най-голямата наслада, която човек може да получи от изкуството. Огромният кораб на храма цял е изпълнен със звукове. Понякога прозвучават нежни, лирични мелодии, но идват мигове (особено в импровизацията), когато храмът се тресе от могъщи, гневни тонове – водопади от звукове, сриване на стени, стихийни ветрове, които заглушават всичко. Сякаш е настъпил ден на гнева (спомням си Dies Irae в химните на Каспрович). Но онова, което е най-прекрасно в тая музика, е непрекъснатото преливане на тоновете, богатството на полифонията; сякаш не остава нито един милиметър от пространство извън тая музика – тя е изпълнила всичко. И тъкмо за това може да те замае, да те грабне, да те понесе в тия светове на най-възвишени чувства, на най-вълнуващи мисли – в една сфера на духовност, която с никакви други средства на изкуството не може да се постигне така непосредно.

За тая музика едва ли би могло да има по-подходяща обстановка от старите улици на Страсбург. Те са тихи, смълчани; само колите нарушават спокойствието им. Сякаш животът е изчезнал от тях. Всъщност какъв парадокс: тук животът се проявява най-силно, само че зад тъмните врати и слабо осветените прозорци на многобройните малки ресторанти, където сега е пълно.

⁶⁵ Белг. композитор, творил и живял в Париж.

⁶⁶ Порт. органист и композитор.

⁶⁷ Итал. композитор.

Починал е Симеон Радев. Човек не би трябвало да се учудва на тая новина – не само поради годините (мисля, че са 90), но преди всичко, защото през последните една-две години неговата физика се беше превърнала вече в нещо извънредно крехко, безпомощно и почти несъществуващо. Почти не виждаше, почти не чуваше – и това правеше разговора с него мъчителен; всъщност можеше да бъдеш само слушател. Фигурата свършено слаба – сякаш някаква сянка се движеше из софийските улици.

И все пак Симеон Радев присъстваше в нашия живот – не само като един спомен от миналото, но и като една връзка, чрез която настоящето търсеше – особено през последните години – интересното и здравото от миналото, което ние така лесно бяхме отrekli.

Тук не бих искал да пиша нито за литератора, нито за общественика и политика Симеон Радев – и двамата имаха както своите блестящи качества, така и своите несъмнени недостатъци. Но тук, във Франция, не мога да не помисля какво бе спечелил Симеон Радев като възпитан във френската култура и какво бе загубил в нашата политическа действителност. Две неща ме навеждат особено на тия мисли. Прочетох спомените на Иван Михайлов⁶⁸ (втория том) и си помислих, че Симеон Радев е един от ония, които са допринесли за превръщането на македонското революционно движение в кариеризъм, в терористичен авантюризъм, в реакционно гнездо – и [по] тоя начин обективно, въпреки обратните си намерения, са допринесли не малко за унищожаване на националната чувствителност на македонските българи, което доведе до нашата днешна национална трагедия.

Снощи бях на един от големите тукашни предизборни митинги – слушах двама министри (М. Дебре⁶⁹ и Жанене) и се пренесох в годините на политическата демагогия и партизанщината у нас – изглежда, че само това сме могли да вземем от френския политически живот. Политиците от времето и стила на Сим[еон] Радев имат големи заслуги в това отношение.

Това може би е и някаква съдба – като личност Радев не е имал достатъчно сили да ѝ се противопостави – както мнозина други като него. Но все пак той не беше от мнозината, а от малцината – със своите блестящи способности и забележителната си култура. Писателят и журналистът у Сим[еон] Радев не са достатъчно оценени – те тепърва ще влязат в историята на нашата литература и култура. Че това ще бъде така, може да се съди дори само от интереса, който в последните години подчертано проявява нашата млада интелигенция към личността и делото на Симеон Радев.

⁶⁸ Бълг. революционер, дългогодишен ръководител на ВМРО, противопоставил се успешно на лявото крило в нея, продало се на Коминтерна.

⁶⁹ Мишел Дебре – фр. политик, голист.

Поразителна липса на чувство за дълг: студентите тук вече няколко пъти шеговито се оплакват, че Тилков (нашият лектор, иначе жив и симпатичен момък) отбягвал да разговаря с тях на български – искал да се говори само на френски. И наистина никой за три години не е научил да говори български. Днес повториха упрека си. А Тилков се навежда и ми казва тихо, почти на ухо: „Те не научиха български, но аз пък научих френски, а тъкмо това исках...“. Дори и казано като шега, това съдържа голяма доза от самата истина. Не беше удобно да разговарям с него на тая тема; само набързо му казах, че колкото и важна, лично за него и изобщо, това е все пак второстепенна цел в сравнение с основната, за която е изпратен. Припомням си и друг разговор с него. Говорим за студентските дипломни работи. Забелязва, като нещо съвсем естествено, с тон, който не търпи възражение: „Ама, другарю Динеков, наистина ли си губите времето да ги четете?“. Отговорих му рязко: „Че защо тогава съм поставен на мястото, което заемам?“.

Тук не става дума за конкретния случай, може би се касае и за случайно изтърване на думи, но смятам, че едно от най-големите бедствия на нашата страна е, че огромната част хора нямат чувство за дълг, съзнателно не изпълняват задълженията си, които са приели доброволно, смятат обществото, създадено за тях. Това наблюдавам постоянно сред нашата нова интелигенция. Как можа да се получи така в едно време и в едно обществено устройство, които са тъкмо най-социални от всички други епохи и обществени системи? Наблюденията ми най-често се въртят около университета. Не искам да идеализирам миналото, но никога няма да забравя сериозността, с която се отнасяха към преподавателските си задължения проф. Милетич и Йордан Иванов. Четенето на лекции и правенето на изпити за тях бяха нещо неотменно от призванието им, напълно естествено, напълно нормално. А за мнозина сега, по-млади и по-стари, това е просто тежест, едва ли не някаква бюрократическа измислица, която пречи на личната им работа. Тук не се касае за безделници или ленивци, а тъкмо напротив – понякога за работливи хора, за добри научни изследвачи или литературни критици. И те напускат лекциите и бягат от изпитите не за да бездействат, а за да седнат на масата си, да застанат пред пишещата машина. Разбирам да бягаш от бюрокрация, заседания, излишно чиновничестване, но не можеш да бягаш от онова, което е изпълнение на прекия ти обществен дълг. Има тук нещо дълбоко неморално и егоистично.

Страсбург, 23.II. 67, четвъртък

Днес мина лекцията за Багряна. Присъстват по-малко хора – очевидно, че българското изобразително изкуство повече интересува слушателите – още повече, че тогава помагат много и диалозитивите.

Четох лошо, френският ми език беше спънат. Направих грешка, че четох на право от печатния текст (предговора към френското издание на Багряна) – буквите се оказаха твърде дребни, светлината недостатъчна, очилата ми вече слаби. Там, където имах нови неща, написани с ръка, четенето вървеше по-гладко. Всъщ-

ност френският език се оказа страшно труден; напредъкът ми е минимален през тези шест седмици.

И още нещо забелязах по време на четенето: очеркът ми за Багряна има много общ характер. Казаното в него може да се отнесе за всяка жена поетеса. Големият поет не е в общите идеи, а оригиналността, с която предава тези идеи. За българският читател, който добре познава поезията на Багряна, това е ясно, но за чуждия – трябва да го покажеш. А у мене липсва какъвто и да е конкретен анализ в това отношение. Очевидно е, че трябва да направя решителна крачка по-нататък. Импресионистичният конкретен анализ, който правят тукашните университетски професори (слушах лекции върху Аполинер⁷⁰ и Жид⁷¹, ще посетя и лекциите на проф. Голие върху Бодлер⁷²), може би не е най-добрият метод на разглеждане – в него липсват синтезите, историческите обобщения, но в него има и нещо хубаво, което трябва да се вземе.

След лекцията пуснахме плочата с гласа на Багряна – „Моята песен“; направи силно впечатление. Много се харесаха преводите, които прочете г[осподин] Барнем.

Две интересни бележки след лекцията. Проф. Триумф ми казва, че не бива да страдаме от комплекса, че сме малък народ (имаше един малък увод в тоя смисъл в лекцията). Муза Канивез, която слушаше трогната, пренасяйки се в своите софийски спомени, ми съобщи, че Багряна чела в съветската легация „Сеизмограф на сърцето“ – Разколников превел стихотворението на руски; още пазела превода – ще ми го покаже.

*

Ако има нещо, в което нашата критика на западното изкуство е напълно права, това е киното. Връщам се от филм. Обикновено в четвъртък вечер отиваме да вечеряме с Тилков (днес студентите ми се похвалиха, че той е почнал да обръща по-голямо внимание на техния български език). Бърза вечеря в няко[е] от чудесните малки ресторанчета около катедралата и след това кино. Но е много трудно да се намери филм (същото изпитах в Западна Германия). Навсякъде по кината само криминални или приключенски филми или – по рядко – филми из светския живот, из живота на младежта. Гледах вече няколко такива филма – банална тема, ясно поставена задача – развлечение на зрителя чрез бърза смяна на ситуации, герои, еротика и т.н. На Запад киното – най-вече от всички други изкуства – се е превърнало в търговска стока, в средство за печалби, в индустрия. Изкуството е най-малкото, което интересува ония, които го създават. Нашите филми (филмите на социалистическите страни) имат в това отношение всички предимства със своята проблематика, със своите художествени задачи. Трябва им само едно по-свободно отношение към проблемите, по-широко виждане и по-малко дидактизъм – това, което характеризира редките, но най-хубави западни филми, шедеври на киното.

⁷⁰ Гийом Аполинер – фр. поет, модернист.

⁷¹ Андре Жид – фр. писател, носител на Нобеловата награда за литература през 1947 г.

⁷² Шарл Бодлер – фр. поет.

Като гледам тукашните филми, виждам откъде произхождат формите на бита и нравите, които наблюдавам. Такъв е например случаят с новия естетически образ на съвременната девойка – във физически черти, в облекло, в лично и обществено поведение. Този тип е коренно различен от старите ни представи за женска красота и женски бит. Родило се е нещо съвършено ново – дали по-напред в живота или в киното, мъчно е да се установи. Но несъмнено е, че те взаимно си влияят. Много от девойките, които срещам по улиците, ресторантите, аудиториите, са двойнички и копия на филмовите героини.

Страсбург, 26.II.1967, неделя

Днес следобед за първи път отидох да видя Рейн. За там водят няколко автобуса от площад „Клебер“. Един от тях ме отвежда до самия „Мост на Европа“ – границата между Франция и Германската федерална република. Слизам, тръгвам по бетонния мост – до онова място, което на табелата означава границата: предупреждение – оттук нататък се изискват документи. На другата страна униформена гранична полиция бавно пропуска многобройните коли, които идат от Германия. След това се връщам назад, слизам по страничната стълба, която води в големия парк край Рейн. В средата нов, модерен хотел. Спрели са много коли. Групи хора се разхождат по дългите прави алеи (не виждам края им) край реката.

Приближавам се до Рейн. На брега, недалеч от моста, чиято дъга се издига високо над нас, скромен каменен паметник с три плочи – имената на французи, убити от Гестапо през ноември 1944 г. Трупове, както се отбелязва на плочите – са били хвърлени в Рейн. Поглеждам насреща към Германия. Тук реката не е много широка, тече спокойно, даже на места се показват пясъци. Край германския бряг няколко речни параходчета. Толкова е близо, че ясно се вижда отсрещният германски град Кел – къщите, улиците, хората.

Никога няма да забравя онова, което пише Йовков за границата. Тя има особена атмосфера, своя живот. Винаги ме обхваща някакъв трепет, когато се намирам на граница. Докосват се два свята, два народа, два езика, две държави. Може да няма река, може да няма планински хребет, може да няма дълбока бразда – и все пак чувстваш, че се издига някаква невидима стена. Стена, която са поставили хората. Защото природата познава само естествени граници – суша и вода, равнина и планина. Народите, колкото и да са далечни по произход и език, от съприкосновението си се сближават – обичаи, нрави, езици взаимно се проникват. Но над всичко стои законът, който установява границите, разделя страните и хората, дава им различни институции и паспорти, изправя човек срещу човек, една страна срещу друга. Във военно време границата се превръща във фронт, пропастта става още по-дълбока.

Сега е време на мир в Европа, на мирни отношения и дори приятелство между Германия и Франция. Наблюдавам хора се движат по „Моста на Европа“ – отиват пешком от едната в другата държава. Минават многобройни коли. Автобус № 21 от Страсбург отива в Кел и отново се връща във Франция. Между тези, които са дошли да се разхождат в парка край Рейн или пият бирата си в широкия ресторант

на мотела, има вероятно и много немци, дошли от Федералната република в този неделен ден. Немската реч, която често се чува наоколо, не е само на страсбургските немци.

И всичко е спокойно в този малко облачен и влажен ден. И хората тихо се разхождат, деца тичат по алеите, добре облечени буржоа пият спокойно бирата си в ресторанта, в детските колички спят малките французи. За един миг забравяш, че си на границата. Животът става еднакъв за двата бряга на Рейн, хората стават еднакви, няма немци и французи, няма граница.

И изведнъж си спомняш за малкия каменен паметник с трите плочи на брега на реката. Под тях се плискат вълни – вълните, които са погълнали телата на французи, убити от немци. Война. Границата се връща на мястото си, невидимата стена се издига отново. И отсрещният град Кел сякаш започва все повече и повече да се отдалечава.

Легендарният Рейн! За първи път го видях преди две години при Кьолн, след това при Бон. Там той бе по-широк, по-могъщ, по-мътен. Когато тогава наблюдавах неговите води, мислех само за легендата за Лорелей. Сега, когато го гледам от брега на Франция, една друга легенда – жестока и кървава – се запечатва дълбоко в съзнанието ми. При това, уви, легенда-действителност.

Връщам се с друг автобус, по друг път. Само след няколко минути спирам на Avenue de la Forêt Noire. От тук до „Еспланада“-та са два разкрача. Едва сега разбирам, че аз живея малко повече от половин час пешком от границата, почти на самата граница. От Рейн ме отделят няколко канала, които са насекли пространството на изток, многобройни фабрични комини и недалече от тях високите светли силуети на новите постройки. Едно ново чувство се прибавя към атмосферата на моя квартал. Тук се изгражда новият университет, изниква цял нов квартал от светлосини, устремени високо в небето сгради. Странно, градът не бяга от границата, а все повече се приближава към нея, сякаш привлечен от бавните и тихи води на легендарния Рейн.

*

Понякога вечер отивам в бара на хотел „Еспланада“ да изям едни кренвирши, да пия една кока-кола или едно кафе. Хотелът е на няколкостотин метра за[д] сградата на Химичния институт, на ъгъла на Boulevard de la Victorie и Avenue de l'Esplanade; от този ъгъл насам започват новите постройки.

Барът е в партера на хотела. Една зала, неголяма, с намалено осветление, с малки масички покрай стените и в средата, с високи столчета покрай тезгяха, който представлява всъщност аквариум; край стените цветя и зеленина. Тихо е, обикновено са заети само няколко маси, млади хора. Малко повече хора има на обяд – студентите идват тук да пият кафе. Понякога някой пуска монета в машината за музика – залата се изпълва със звуци на съвременна песен. Идват и само жени, но най-често са малки компании или двойки, които се прегръщат и целуват, и тихо разговарят по ъглите. Нищо особено в лицата и облеклото, бих казал наши младежи и девойки. Студенти, които водят тук любимите си.

Че отношенията им на публично място са по-свободни, това не ме учудва във Франция – всяка страна има своите обичаи. По-скоро ме учудва онова, което ми разказват за отношенията на тези младежи със семействата им. Те живеят отделно от тях – бащите им най-често ги изпращат да учат в други градове и това ги приучва от рано на самостоятелност. Нещо повече – издържат ги само първите години и след това прекъсват издръжката – сами да търсят средства да живеят и да следват. Вече ми разказват няколко случая на студенти по славянска филология – и при това за девойки. Работят и учат – предават уроци по френски на чужди студенти, бавят малки деца, стоят вечер или ден[ем] при стари хора. Затова не винаги могат да идват на лекции, не могат да се застояват следобед в сладкарниците – изпиват едно кафе и тръгват. За тях колите, които имат, не са лукс, а необходимост – спестяват им време. Това са обикновено евтини, износени коли, купени на безценица, но все им вършат работа – унищожават разстоянията.

Дали това е най-добрата система да се обучава младежта, не бих могъл да реша в момента. Самостоятелността и жизненото каляване са важни предимства, но с цената на какви трудности се дават – главно за сметка на самото образование. Казват ми, че по тоя начин бързо се рушат и връзките със семейството. Но изпълвам се с уважение към тези млади хора – за сериозността им, за независимостта им, за усилията, с които трябва да създават бъдещето си.

Не бих казал, че у нас тези качества са особено на мода у младите хора. Може би не защото би липсвало желание за работа (всъщност в миналото огромната част от студентите работеха и учеха), не защото грижите на социалистическото общество са стигнали до там, че да могат напълно да осигуряват спокойно учение, но защото зависимостта от семейството е толкова силна, че най-често следването става за сметка на това семейство – на неговите безкрайни жертви, на самоотречението и самопожертвувателността на бащите и майките. Едва ли това може да бъде оценено само като положително явление.

*

Вчера сутринта имаше доста продължителен факултетски съвет. Новата, чудесно уредена заседателна зала над етажа на деканата. Докладваха се новите учебни планове на отделните специалности. Навсякъде при филологиите три съставни елемента: език, литература, цивилизация (сега разбирам защо проф. Триумф държеше в поканата и в писмата си да застъпя тези три момента в преподаването си). В отделните предложения на ръководителите на специалностите различни предмети влизаха в понятието „цивилизация“, но тя присъстваше навсякъде. Не е въпросът как всичко това конкретно се осъществява във френските университети, но има нещо много логично в трети елемент във всяко филологическо обучение. Не би ли трябвало да се помисли за нещо подобно у нас. Нашата система е по-друга, разбира се. Предметите, които се изучават, и без това са много; всичко е много разчленено и детайлизирано, при все че се изучава твърде общо. При това във всяка специалност се изисква всичко – няма възможност за избор – нито от страна на професорите, нито от страна на студентите. Но все пак нещо би могло

да се направи. Не смятам да поставям въпроса принципно, но ще направя опит на практика: ще обява спецкурс „Из историята на българската култура“. Интересът на слушателите ще покаже дали трябва да се направи нещо по-нататък.

Страсбург, 3 март 1967, петък

Новини от София: Крум Вълков⁷³ починал внезапно; Лиляна Стефанова⁷⁴ станала главен редактор на „Контакти“ (странни назначения – като че нарочно се търсят най-неподходящите кандидати); Богомил Райнов отива културен съветник в Рим (Мери ми съобщава, че се развел и оженил повторно – за 20-годишна студентка); публикувани са имената на новоизбраните академици и членове-кореспонденти.

Мисля си за Крум Вълков. Цял живот труженик на перото, за да дочака няколко любезни думи на своята 60-годишнина и един некролог, подписан от най-отговорните представители на нашата общественост и култура. И после отново забравя. Защото какво друго би могло да очаква неговата поезия – бледно епигонско подражание на Смирненски? Може би от хумора нещо ще остане; трябва да се пресее написаното, да се подбере доброто.

И все пак мисля за Крум Вълков, защото като човек имаше много добри качества, беше без злоба, ентузиаст и в много отношения идеалист. Обичаше гръмогласните рецитации – и понякога имаше успех сред слушателите. Гласът му изпълваше залите при литературни четения, ентузиазмът му допадаше на публиката, при все че това бяха най-често старомодни стихотворни фрази, една остаряла поетика, която нормалният литературен вкус мъчно би могъл да понесе. Читалищната трибуна беше най-подходящото място за неговата дейност. И той там има своите несъмнени заслуги, особено в „Булина ливада“⁷⁵, където се проявяваше от ученическите си години като буден, неуморим общественик.

Но аз не мога да не мисля за Крум Вълков и поради друга причина – бяхме съученици в гимназията. Не точно съученици, защото той беше два или три класа по-напред от мен. Но ученическите литературни интереси ни събраха твърде рано и ни сближиха. Третият беше Иван Цеков (по-късно Мартинов⁷⁶). По едно време, през 1927 или 1928 г., с Крум Вълков бяхме представители на нашата гимназия в редакцията на „Ученически подем“. Центърът на списанието беше I мъжка гимназия. Ръководеше списанието старият учител Ив. Стефанов – едър, спокоен, разположен добре към учениците – даваше им пълна самостоятелност, не се намесваше в нищо. В редакцията играеха първа цигулка няколко души – енергични, дейни, амбициозни. Между тях особено изпъкваше като организатор Коджейков; между другите помня Борис Георгиев (после като Борис Наков напечата няколко разказа в Лит[ературен] глас и издаде един роман), Ив. Апостолов⁷⁷ (по-късно професор

⁷³ Бълг. писател, функционер на БКП.

⁷⁴ Бълг. поетеса, функционер на БКП.

⁷⁵ Сега ж.к. „Красна поляна“.

⁷⁶ Иван Мартинов – псевд. на бълг. писател Иван Цеков Георгиев, функционер на БКП.

⁷⁷ Проф. Иван Апостолов – виден правист, отстранен от СУ през 1947 г. по време на комунистическите чистки, започва да практикува като адвокат.

по право), Спас Мулешков (през тридесетте години и известно време след войната беше деен журналист), Чудомир Кръстев (струва ми се, че така се казваше; умно момче с голяма глава, с някаква напрегнатост на мускулите на лицето, автор на интересни статии по парични въпроси; почина рано). От девойките си спомням симпатичната представителка на Втора девическа гимназия Нелчинова; в редакцията, струва ми се, влизаше и Лилия Николова, от Първа девическа гимназия – най-талантливата тогава ученичка поетеса; завърши медицина и престана да пише.

В тая среда на момчета и девойки от централните столични гимназии, произлизащи от интелигентски семейства, някои от тях знаещи езици, облечени хубаво, с някаква изисканост в обноските, дори когато спореха и се сърдеха, ние с Крум Вълков се чувствахме доста неудобно. Бяхме нещо като бедни роднини в това редакционно семейство, представители на периферията, на столичната провинция, на „Ючбунар“, на бедняшката Трета мъжка гимназия. Истинската София на запад стигаше до бул. „Хр[исто] Ботев“ – оттам започваше един друг град, с различна физиономия, работническите квартали, нечистата и шумна Еврейска махала (към „Позитано“, „Три уши“, „Клементина“), мизерните, потънали във влага къщи на хилядите македонски бежанци.

Все имахме впечатлението с Крум, че в редакцията на „Ученически подем“ не ни гледат с добро око, не зачитат мненията ни, разговарят с нас отвисоко, не поместват материалите, които им носим. Крум – висок, тънък – на заседанията се свиваше, малко говореше; сред тези младежи от друго тесто загубваше ентусиазма си и сърдечната си откритост. Най-често аз трябваше да защитавам нашите материали. След 3–4 броя се убедихме, че работите не могат да вървят така, и напуснахме редакцията.

Крум продължи да пише, да печата навсякъде из младежките издания. След свършване на гимназията постъпи на работа в Държавната печатница, където дочака 9 септември. Все повече се занимаваше с хумор, сътрудничесче в левите хумористични издания (главно с псевдонима Ничи Север), изпращаше ми хумористичните си книги. По-късно, когато и аз завърших гимназията, продължавахме да се срещаме, най-често по улица „Пиротска“. И сега го виждам с неговите широки крачки, с усмихнатото му лице, да ми подава дружелюбно ръка. Името му гърмеше из „Булина ливада“ и „Ючбунар“ повечето като културен и читалищен деец, отколкото като писател. След 9 септември той навлезе изцяло в писателските среди – ентусиазиран и деен както винаги. Но в поезията не успя да навлезе – липсваше му талант.

Когато напоследък се виждах с Крум Вълков и Иван Мартинов, мислите ми винаги се връщаха към Трета мъжка гимназия в края на двадесетте години. Голямата триетажна сграда на ул. „Пиротска“, между „Средна гора“ и „Странджа“, с огромния двор, заключен между четири улици – чак до ул. „Цар Симеон“, с градината, която избуяваше сякаш внезапно в цвят и зеленина, когато се връщаше пролет в гимназията след двуседмичната великденска ваканция, с издигнатия релеф на Витоша, и с аквариума и игрищата в дъното на двора, с няколкото странични сгради по „Средна гора“ и „Странджа“. В една от тях, откъм ул. „Средна гора“, се помещаваше ученическият пансион. Тя за мен бе особено близка (и

сега ме изпълва с трепет) – някога тя е била клон на Първа прогимназия и тук съм започнал живота си в София, дете на 7 месеца, донесен от майка ми от село. Баща ми е бил тук разсилен; струва ми се, че Дим[итър] Леков (бащата на проф. Иван Леков), който е бил истински покровител на нашето семейство, е назначил на работа и майка ми. Някога тя често ни разказваше случки из живота си тогава, дошла за първи път в града, непознаваща никого. Не можеше да забрави едно семейство – на чичо Ристоско, разсилен в III мъжка гимназия, по-късно дълги години градинар в гимназията. Той и неговата жена са им помагали извънредно много в тези първи години; аз след това другарувах с техния син, мой връстник, завършил живота си по-късно трагично. С присъщия ѝ някога хумор майка ми ни разказваше, как в отсъствието на баща ми Леков ѝ поръчал да бие училищния звънец, като изтече часът. Добре, но тя не познавала часовник. Тогава той ѝ обяснил на окачения на стената голям часовник, че когато стрелката стигне до еди-къде си, тя трябва да удари звънеца. И тя, горката, уплашена да не пропусне стрелката, целия час стояла срещу часовника, зяпала в него...

От това място са най-ранните ми детски спомени – не бих могъл да кажа откога – дали от Балканската, или от Европейската война: дълги редици войници, които заминаваха по ул. „Цар Симеон“ (тя тогава ми се виждаше страшно широка), по тротоарите смълчани, тъжни хора, които ги изпращаха. И те вървяха ден след ден, много дни. Ние, децата, по цял ден прекарвахме на улицата, за да ги гледаме. И след това – когато сградата, в която живеехме (по-късният училищен пансион, значително преустроен), бе превърната във военна болница. Училище нямаше. Санитарни коли с червени кръстове докарваха ранени. Бели превръзки по главите с червени петна. Ранени с патерици. Някои охкаха. Майка ми бързаше да ме прибере, но аз все някак си се отскубвах и пак отивах да гледам как пренасят ранените с носилки.

Сега, като мисля, струва ми се, че това ще е било може би в началото на Европейската война, защото скоро след обявяването на Балканската война и след заминаване на баща ми на фронта, дядо ми дошъл от село и ни вдигнал. Майка ми е била родилка на няколко дни (тогава се е родила сестра ми). Майка ми дълго не можеше да прости на дядо грубите думи, с които беше отговорил на Лекова (наша искрена покровителка, една от най-прекрасните жени, които съм познавал). Баба Мичовица (така я наричахме ние, децата, майка ми и баща ми винаги с особено уважение я наричаха „вуйна“), упрекнала дядо ми, че върши лудост, като кара в такова студено и дъждовно време (било е край на септември или началото на октомври 1912 г.) една родилка на няколко дни и едно бебе – ще умрат в каруцата по пътя. А той отговорил сопнато: „Аз съм изпратил четирима сина на фронта, та за чуждо чедо ще жалия...“. В резултат на това пътуване сестра ми беше боледувала тежко няколко години, едва оживяла.

Истинските ми спомени от войната са обаче от училищната сграда на ул. „Брегалница“, между „Нишка“ и „Клементина“, Шауловото здание, някогашна тютюнева фабрика. Там живяхме до края на войната и след това – в новата сграда на Първа прогимназия, ул. „Пиротска“ и „Брегалница“, след като беше освободена от военната болница. Но това са други спомени.

Сега мисля за Трета мъжка гимназия. Учениците бяха синове главно на работници, железничари, дребни чиновници, амбулантни търговци, бакали, будкаджии, на селяни от околните села (на запад от София – Сливница, Петърч, Буковци и т.н.). Рядко някъде в класовете ще се случат синове на учители, лекари или зъболекари, по-богати търговци. Във всеки клас имаше голяма група еврейски деца, повечето синове на дребни търговци от Еврейската махала, шпаньолски евреи, и само в отделни случаи деца на немски евреи от квартала около Халите. Колкото и разнообразни по състав, класовете все пак имаха една обща физиономия; учениците говореха на софийския ючбунарски диалект (и някои учители бързо се приспособяваха към него). Непрекъснато се водеха спорове – повечето за прочетени книги, за видени филми и театрални представления и по-малко за политика, защото това бяха годините на реакцията – след Септемврийското въстание, след атентата в „Св. Неделя“ и априлските събития. Властите бяха настръхнали, ученическите организации скоро бяха забранени (включително и есперантската, на която бях доста време председател); имаше само националистическа пропаганда, насърчаваше се особено скаутската организация, която голям успех в нашата гимназия нямаше. Политическо брожение все пак имаше, ставаха големи спорове, марксистите доста открито защитаваха своите философски позиции. Имаше много прогресивни момчета, но и много безразлични към въпросите на политиката, увлечени повече в ученически игри и забави, в четене на приключенски романи, детективски брошури и т.н. Мнозина се и прикриваха – по-късно като студенти проявиха открито прогресивните си убеждения.

Големите революционни традиции на Трета мъжка гимназия, проявени особено в годините непосредствено след войната, не бяха загаснали – нито в училище, нито извън него (главно в близкото читалище „Хр[исто] Ботев“, на ул. „Цар Симеон“ и „Брегалница“, до градинката Св. Никола. Помня много разпалени спорове на общоученически събрания. Най-горещият оратор-марксист беше Аспарух Иванов. Висок, едър, широкоплещест, добър ученик, много начетен (както ни се струваше тогава), Аспарух влизаше в атака при всеки случай и със своята несъкрушима, шумно изразена материалистическа логика, бързо сразяваше противниците си. За съжаление марксизмът на Аспарух по-късно се оказа твърде повърхностен – той направи много зигзаги в живота си. Много повече ми импонираше друг марксист, ученик в нашия клас, дошъл в последните години – Милко Петров, син на проф. Станко Петров от Ветеринарния факултет. Това, че е професорски син, вече му създаваше известен ореол. Но имаше и нещо друго: той беше учил в Пазарджишката гимназия; заради политическите му убеждения го изключили. Няколко години като че бе живял в чужбина (малко говореше за това), след това бяха го приели в нашата гимназия. По-възрастен от нас с няколко години, не много общителен, повече затворен, отколкото словоохотлив, с тънко, съсредоточено лице, той ни учудваше както с ума си, така и с обширните си знания. Спореше с учители и ученици, спокойно, но с вътрешно напрежение, с голяма убедителност, защото винаги привеждаше многобройни аргументи. Той бе добър другар, готов да помогне със знанията си на всички в класа. После стана лекар, живя много години в провинцията; казваха, че бил станал хирург. Рядко го виждах, след това

го загубих от погледа си. Преди няколко години се самоуби; някой ми казваше, че напоследък бил станал кокаинист.

И още нещо имаше в Трета гимназия, което никога няма да забравя – болни от туберкулоза, които пожълтяваха, изсъхваха и изчезваха. Сред сиромашията и потъналите във влага, легнали на земята малки ючбунарски къщички, туберкулозата бе естествен гост.

Никога от нищо повече не съм се боял като ученик. Бях слаб и винаги смятах, че ще се разболея или вече съм се разболял от туберкулоза. Слава богу, това бяха напразни страхове.

Страсбург, 4 март 1967, събота

Връщам се тая вечер от концерт на орган. Черквата Saint Guillaume – дълга и висока правоъгълна зала, в дъното прост олтар с разпятие и орган, по стените картини с религиозни сюжети; долу дълги скамейки – горе галерия също със седалища. Нищо особено във вътрешността, нито във външността на черквата. По-скоро прилича на салон за концерти или сказки. Навън на улицата е шумно; това е една от улиците покрай канала, който затваря стари[я] град откъм изток, с най-голямо движение. Оттатък канала се вижда осветената кула на катедралата.

Но вътре в черквата е тихо, шумът на улицата не стига до залата. Тя е почти пълна – мнозинството са млади хора, вероятно студенти. Концертът е безплатен – само на края двама служители застават с две кутии край изхода – за волни помощи.

Когато започва концертът, забравяш залата, улицата, хората, които са насядали на дългите скамейки. Свири Michel Chapuis – както програмата съобщава, професор в консерваторията в Страсбург, органист в черквата Saint Séverin в Париж. Композитори – J. Pachelbel⁷⁸ (Шакона фа минор), D. Buxtehude⁷⁹ (Паскалия в ре минор и Шакона в ми минор); Ц. Франк (Втори хорал в си минор); Бах (Passcaile et fugue en ut mineur).

За тази музика наистина може да се каже [, че е] божествена. Огромната черква се изпълва със звуци, които те завличат в някакъв друг, невидим и неосезаем свят. Трябва да слушаш Бах на орган, за да почувстваш силата му – роялът може да предаде нищожна част от тая сила.

Нямам думи, за да изразя обаянието на музиката – нито с познанията на специалист, нито с изразните средства на художник.

*

Днес съвсем случайно попаднах в едно от типичните студентски кафенета – на ъгъла на Boulevard de la Victoire, срещу университетските здания. Влизам няколко стъпала под нивото на улицата. Вътре две помещения, второто отделено с дървен парапет и по-високо. Масите са заети от студенти, дошли да изпият кафето си следобеда в студентската менза. Доведоха ме тук Ингрид и Жаклин, които срещ-

⁷⁸ Jochan Pachelbel – герм. бароков композитор.

⁷⁹ Dieterich Buxtehude – герм. бароков музикант.

нах пред мензата. С тях е още младеж, небрежно облечен, с пуловер без връзка, с широко, приятно лице и набита фигура. Оказа се, че е мексиканец, дошъл преди четири месеца тук да прави докторат по биохимия.

Наблюдавам двете момичета. Съвършено различни: едната кестенява, с тънко очертано лице, по-сдържана и по-съсредоточена; другата с пишна руса красота, жива и весела. Студентки по социология и английски език. Човек би помислил – модерни, разглезени момичета, с цигара в уста, с коли, които карат лудо по улиците. А както научих за тях, и двете работят, за да се издържат: веселата Жаклин всяка сутрин става в шест часа и отива в едно училище възпитателка, а Ингрид дава уроци на студенти – американци и други по френски език. Винаги малко преди два напуска компанията и бърза за своя урок.

Страсбург, 12.III.1967, неделя

Днес в 2 ч. семейство Канивез ме взе с колата си (заедно с една гръцка студентка от Атина) да ми покажат околностите на Страсбург. Хладен, но ясен ден. По небето редки, разкъсани облаци. Тръгваме на запад, на хоризонта се виждат Вогезите. Леко нагъната равнина, малки хълмове. Вече е покарала първата зелена трева. Пейзажът наподобява донякъде България, хълмовете зад Витоша и Плана. Отбиваме се в елзаско село – тук проф. Канивез има своя къща (живели са в нея осем години), плаща данъци и следователно може да гласува – днес е вторият тур на законодателните избори. Двуетажни къщи, дворове с високи порти. Улиците са извънредно чисти. Проф. Канивез ми обяснява, че такива са протестантските села. Хората са затворени, сурови към себе си, работливи, чисти, със запазен морал, живеят вътре в домовете си. Католишките села са по-живи, хората са общителни, обичат живота.

Разглеждаме заможна селска къща – ферма. Квадратен двор, заобиколен от постройки. Около 30 крави, над 50 свини и малки прасенца, кокошки, зайци, гълъби. Животните живеят неотлъчно в оборите – няма ливади и пасища, защото земята е много плодородна и се използва до последната леха за посеви. Влизаме в голямата къща. Строена е през 1840 г. Стаите са широки. Таванът, мебелите, шкафове в стаите от хубаво орехово дърво. Четири възрастни жени, насядали на столове, облечени по градски. След малко идва стопанинът – огромен здрав мъж, с побеляла коса, с могъщи жилави ръце, усмихнат, естествени и любезен. Разказва ми, че тук, през Първата война, е имало двадесетина българи – пленници.

Във фермата работят всичко шест души. Тя носи приходи, но изисква и пълно посвещение: работата е тежка – от ранна утрин до тъмно.

Продължаваме пътя. Минаваме покрай малки, живописни села, потънали в гънките на хълмовете; след това се разхождаме из рядка дъбова гора. На връщане се спираме в типичен малък елзаски град – Molsheim, с площад, със старинни къщи с красиви покриви, някои от тях в бароков стил. И отново – поразителна чистота по улиците и площадите.

Следва